
СРЕМСКА МИТРОВИЦА
ИСТОРИЈСКИ АРХИВ • СРЕМ •

Главни уредник:
Др Ђорђе Ђурић, Одсек за историју – Филозофски факултет, Нови Сад

Редакција:
Др Ненад Лемајић, Одсек за историју – Филозофски факултет, Нови Сад
Академик Љубодраг Димић, Одељење за историју – Филозофски факултет, Београд
Нада Симић Лемајић, Историјски архив „Срем”, Сремска Митровица
Др Петер Шолтес, Историјски институт Словачке академије наука, Братислава

Лектор:
Татјана Пивнички Дринић

Превод резимеа:
Љиљана Тубић

Издавач:
Историјски архив „Срем”

Тираж:
500

Штампа:
ALFA graf
Петроварадин

ISSN:1451-3676

СПОМЕНИЦА

ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА „СРЕМ”

15

СРЕМСКА МИТРОВИЦА
2016.

Овај број часописа „Споменица Историјског архива Срем”
штампан је захваљујући материјалној помоћи
Града Сремска Митровица и Покрајинског секретаријата за културу,
информисање и односе са верским заједницама

САДРЖАЈ
CONTENTS

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ
ARTICLES AND TREATISES

Др Милан Мицић
Покрајински секретаријат за културу,
јавно информисање и односе са верским заједницама, Нови Сад
Егзистенцијални проблеми колонистичких породица у колонизацији Срема (1920–1941) 13

Milan Micić, PhD
Provincial secretariat for culture,
public information and relations with religious minorities, Novi Sad
Existential problems of the colonist families in the colonization of the County of Srem (1920–1941) 28

Др Ненад Нинковић
Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет, Одсек за историју
Редукција свештенства на простору Петроварадинског пука 29

Nenad Ninković, PhD
University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Department of History
The reduction of clergy at the territory of Petrovaradin regiment 42

Светлана Љубљанац, архивски саветник
Архив Војводине, Нови Сад
Задужбине на подручју среза и града Сремска Митровица 43

Svetlana Ljubljanac, archives consultant
The Archive of Vojvodina, Novi Sad
The endowments at the territory of the County and the town of Sremska Mitrovica ... 56

Мр Мара Шовљаков
Футог
Национални рад и страдање Срба учитеља из Угарске, запослених у Босни и Херцеговини, за време Првог светског рата 57
Mara Šovljakov, MA
Futog
National oriented work and suffering of the Serbian teachers from Hungary, employed in Bosnia and Herzegovina, during the First World War 81

Др Ђура Харди, ~~Одсек за историју~~
Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет
Први помен Бешенова у историјским изворима.....82
Đura Hardi, PhD
University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Department of History
The first mentioning of the Bešenovo village in the historical sources.....94

ПРИЛОЗИ И ГРАЂА
CONTRIBUTION AND MATERIALS

Гордана Илић Марковић
Институт за славистику, Универзитет у Бечу
Ратна периодика, дневници и мемоари као извори за проучавање историје Првог светског рата – Срем 1914. 97
Gordana Ilić Marković
Institute of Slavic Studies, University of Vienna
War annals, diaries and memoirs as sources for the research of the First World War history – the County of Srem in 1914.....110

Ратко Рацковић
Рума
Историја породице Критовац, биографски приступ 111
Ratko Racković
Ruma
The history of the Kritovac family, biographical approach.....157

Станиша Војиновић
Београд
Василије Јовановић, културни делатник пореклом из Земуна 158
Staniša Vojinović
Belgrade
Vasilije Jovanović – a cultural worker from Zemun 189

Мр Дејан Јакшић, виши архивиста
Архив Војводине, Нови Сад
Властелински судови у фондовима архива у Војводини 190
Dejan Jakšić, MA, senior archivist
The Archive of Vojvodina, Novi Sad
The nobility courts of law in the funds of the archives in Vojvodina 202

Филип Митричевић, мср, Ириг
Андрија Поповић, мср, Сремска Митровица
Бициклистичка трка кроз Југославију
на територији Срема до краја70-их година 203
Filip Mitričević, MA, Irig
Andrija Popović, MA, Sremska Mitrovica
A cycling race through Yugoslavia at the territory of the county of Srem
until the end of the 1970s 210

Мирослав Јаћимовић, мср
Архив Војводине, Нови Сад
Оснивачка скупштина Швапско-немачког просветног савеза
у Крчедину са статутом организације.....211
Miroslav Jaćimović, MA
The Archive of Vojvodina, Novi Sad
The foundation assembly of the Swabian-German educational union
in Krčedin with the statute of an organization 217

Радован Сремац, археолог кустос
Народна библиотека „Симеон Пишчевић”, Шид – Завичајна археолошка збирка
Ботино звоно још увек звони у Моловину 218
Radovan Sremac, archaeologist curator
National library “Simeon Piščević” Šid – Domiciliary archaelogocial collection
Bota’s bell still rings in Molovin village 223

ПРИКАЗИ И БЕЛЕШКЕ
REVIEWS AND NOTES

Реља Владимир, мср
Нови Сад
Сузана Рајић, „Спољна политика Србије, Између очекивања и реалности (1868–1878)”, Српска књижевна задруга, Београд 2015. 227

Relja Vladimir, MA
Novi Sad
Suzana Rajić, „Serbian foreign policy, between expectations and reality (1868–1878)”, Serbian literary fellowship, Belgrade, 2015.. 227

Мирослав Филиповић, мср
Нови Сад
Дејан Микавица, „Српска политика у Хрватској и Славонији 1538–1918”, Филозофски факултет, Одсек за историју, Нови Сад 2015. 234

Miroslav Filipović, MA
Novi Sad
Dejan Mikavica, „The Serbian policy in Croatia and Slavonia 1538–1918”, Faculty of Philosophy, Department of History, Novi Sad, 2015. 234

Др Горан Васин
Одсек за историју, Филозофски факултет, Нови Сад
О микроисторији Срема и Карловачке митрополије: Ненад Нинковић, „Српска православна црквена општина Лаћарак”, Сремска Митровица 2015. 238

Goran Vasin, PhD
Department of History, Faculty of Philosophy, Novi Sad
On microhistory of the County of Srem and the Metropolitanate of Karlovci: Nenad Ninković, „Serbian Orthodox Church Community of Laćarak”, Sremska Mitrovica 2015. 238

Горана Лемајић
Завод за заштиту споменика културе, Сремска Митровица
Олга Брукнер, Велика Даутова Рушевљан, „Римска пољопривредна имања – виле рустике у југоисточном делу Паноније, Матица српска, Нови Сад 2015, 192 стр..... 42

Gorana Lemajić,
The institute for the protection of cultural monuments, Sremska Mitrovica
Olga Brukner, Velika Dautova Ruševljan, Roman agrarian estates – Roman rustic villas in the southeastern part of the province of Pannonia, Novi Sad, Matica Srpska, 2015, p. 192 57

Мр Дејан Јакшић, виши архивиста
Архив Војводине, Нови Сад
Загорка Авакумовић, „Тамишка жупанија (1779–1849)", каталог одабраних садржаја документатасвеска 3 (1785–1790), Нови Сад 2015, 314 стр 42
Dejan Jakšić, MA, senior archivist
The Archive of Vojvodina, Novi Sad
Zagorka Avakumović, „Temes County (1779–1849)", The catalogue of the chosen document contents, notebook 3 (1785–1790), Novi Sad 2015, p. 314 57

Др Михаел Антоловић
Учитељски факултет, Сомбор
Џ. Џ. Мејер, „Свет се руши, повест о Великом рату 1914–1918", Филип Вишњић, Београд 2015, 680 стр 42
Mihael Antolović, PhD
Faculty of Education, Sombor
G. J. Meyer, „A World Undone. The Story of Great War, 1914 to 1918", Filip Višnjić, Belgrade 2015, p. 680 57

Др Михаел Антоловић,
Учитељски факултет, Сомбор
Џон Рел, „Кајзер Вилхелм II", Филип Вишњић, Београд 2015. Превела са енглеског Јелена Ћировић, 327 стр. 42
Mihael Antolović, PhD
Faculty of Education, Sombor
John Röhl, „Keiser Vilhelm II", Filip Višnjić, Belgrade 2015, translated from English by Jelena Ćirović, p. 327 57

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ
ARTICLES AND TREATISES

314.15-024.61(497.113)»1920/1941»(093)
316.356.2(497.113)»1920/1941»(093)

Др Милан Мицић
Покрајински секретаријат за културу,
јавно информисање и односе са верским заједницама
Нови Сад

ЕГЗИСТЕНЦИЈАЛНИ ПРОБЛЕМИ КОЛОНИСТИЧКИХ ПОРОДИЦА У КОЛОНИЗАЦИЈИ СРЕМА (1920–1941)

Сажетак: У раду се говори о егзистенцијалним проблемима колониста насељеним у двадесет и четири сремске колоније између два светска рата у условима повремене и ограничене помоћи југословенске државе која је организовала колонизацију. Колонистичка породица све време колонизационог процеса, који је због Априлског рата 1941. године остао недовршен, тежила је егзистенцијалном минимуму: градњи кућа, набавци хране за породицу и др. Колонистичке породице на почетку колонизације нису имале куће, храну, пољопривредна радила, музну и вучну стоку, биле су изоловане на мајурима (пустарама) од оближњих насеља, без здравствене заштите, без здраве пијаће воде и без школа.

Кључне речи: Срем, колонисти, кућа, храна, земља, здравље, дуг, радило, стока, школа, лекар, пут.

Аграрна реформа и колонизација у Срему биле су део промене земљишно-правних поседовних односа које су спроводиле власти Краљевине Југославије ради умиривања сељачких маса које су после стварања нове југословенске државе 1918. године желеле надеобу земљишта под утицајем „бољшевичког модела" спроведеног у Русији, заштиту нових граница и измену етничких односа у корист јужнословенског (српског) становништва у крајевима где оно није било већина.

Развлашћивање крупног земљишног поседа, највише велепоседника различитог етничког порекла, али прохабзбуршког осећања, лишило је економске, финансијске и друштвене снаге друштвену елиту која је чинила темељ аустроугарске власти, а надеоба земљиштем које је „ослобођено" аграрном реформом месног становништва (несловени су били изузети из аграрне реформе) стишала је њихово аграрно незадовољство.

Досељавања новог становништва, пре свега српских ратних ветерана-добровољаца из динарских крајева Краљевине СХС, колониста и аутоколониста из тих крајева, и српских оптаната из Мађарске и Румуније који су насељавани у тзв. „северне крајеве" нове државе (Банат, Бачка, Барања, Срем, Славонија) имало је за циљ чување несигур-

них граница југословенске државе према Мађарској, а донекле и према Румунији, као и измене етничких односа који нису ишли у корист јужнословенског становништва (Бачка, Барања и Банат). Досељено становништво у ове крајеве представљало је чуваре и симболе новостворене југословенске државе у њима.[1]

На простору Срема објекат аграрне реформе био је 61 велепосед са укупно 296.886 к. ј. земљишта, а аграрним субјектима издељено је 65.976 к. ј. и 1325 кв. хв. или свега 22% земљишта обухваћеног аграрном реформом, што је показатељ недовољне, компромисне и ограничене аграрне реформе. Велепоседи обухваћени аграрном реформом били су поседи приватних лица, општински и градски поседи, црквени поседи и државна добра. Месни аграрни интересенти надељени су са 25.232 к. ј. земљишта и у питању је локално становништво Срема. Добровољци колонисти и месни добили су 31.458 к. ј. земљишта, колонисти, аутоколонисти, оптанти и избеглице 8871 к. ј., а 414 к. ј. било је одређено као јавно добро. Укупно је било 20.270 аграрних субјеката, од чега 1775 колонистичких породица (886 добровољаца, 730 колониста и аутоколониста, 139 оптаната и избеглица), или 8,67% од укупно земљом надељених породица.[2]

Током колонизације Срема створена су 24 нова насеља[3] са 1755 насељених породица, или 8775 лица која су у њима живела крајем 30-их година XX века, или свега 2,09% од укупног броја становника Срема којег је према попису из 1931. године било 418.517,[4] што значи да колонизација није у већој мери изменила социјалне, привредне, етничке и културне односе у Срему. Ипак, у већој мери колонизација се

1 О аграрној реформи и колонизацији 1919–1941. године вид.: Н. Гаћеша, *Аграрна реформа и колонизација у Бачкој 1918–1941*, Нови Сад 1968; Н. Гаћеша, *Аграрна реформа и колонизација у Банату 1918–1941*, Нови Сад 1972; Н. Гаћеша, *Аграрна реформа и колонизација у Срему 1918–1941*, Нови Сад 1975; Н. Гаћеша, *Радови из аграрне реформе и демографије*, Нови Сад 1995; Н. Гаћеша, *Земљишни власнички односи у Војводини уочи Другог светског рата*, Нови Сад 2007; М. Мицић, *Искушење – живети у колонији*, Банатско Карађорђево 2008; М. Мицић, *Развитак нових насеља у Банату (1920–1941)*, Нови Сад 2013; М. Мицић, *Школство у новим насељима Баната (1920–1941)*, Ново Милошево 2013; М. Мицић, *Особито је Александрово сазидано*, Житиште 2013; М. Мицић, *Колонија у Банатском Новом Селу (1921–1941)*, Банатско Ново Село, Ново Милошево 2014; М. Мицић, *Трагање за егсистенцијом*, Банатско Карађорђево 2015; Г. Маловић, *Сеоба у матицу*, 1–2, Нови Сад, Будимпешта 2010; М. Ерић, *Аграрна реформа у Југославији 1918.–1941*, Сарајево 1958; Б. Лекић, *Аграрна реформа и колонизација у Југославији 1918.–1941*, Београд 2002; Ј. Деметровић, *Аграрна реформа и Демократска странка*, Загреб 1920; Ј. Деметровић, *Аграрна реформа у Југославији*, Београд 1933; Т. Искруљев, *Војводина и њена колонизација*, Нови Сад 1925; М. Јакшић, *Аграрна реформа и преображај нашег друштва*, Велики Бечкерек 1924; В. Јојкић, *Национализација Бачке и Баната*, Нови Сад 1931; Ј. Лалошевић, *Аграрна реформа у Војводини*, Сомбор 1920; Ј. Лалошевић, *Нацрт Закона о експроприацији великих поседа и новом уређењу аграрних односа,* Сомбор 1923; Ј. Лалошевић*, О аграрној реформи у Војводини*, Сомбор 1923; О. Франгеш, *Аграрна реформа и наша одбрана*, Београд 1928; Ј. Томић, *Како делимо земљу*, Нови Сад 1919; С. Шећеров, *Из наше аграрне политике*, Београд 1930.

2 Н. Гаћеша, *Аграрна реформа и колонизација у Срему 1918–1941*, Нови Сад 1975, 304–306.

3 То су биле колоније: Ада, Велика Млака, Велики Радинци, Вуковар Предграђе, Габош, Гопрњак, Ђелетовци, Иванци, Клиса, Крижевци, Ланка, Липовача, Лудвинци, Лужац, Љуково, Моја Воља, Палача, Подриње, Радовановац, Рума, Силаш, Солнок, Сремска Рача и Шодоловци. Н. Гаћеша, *Нав. дело*, 227.

4 Н. Гаћеша, *Нав. дело*, 306–307.

одвијала у околини Вуковара на велепоседима Ј. Елца[5] и Куен Беласија,[6] где је створено 15 колонистичких насеља и изазвало значајније промене у вуковарском крају, као и у мањој мери на простору између Инђије и Руме на поседу П. Пејачевића,[7] где је формирано 6 колонистичких насеља. Основно колонизационо ткиво колонизације у Срему у периоду 1920–1941. година били су српски ратни ветерани-добровољци из динарских крајева Краљевине СХС, њихови „земљаци", махом рођаци, који су имали статус колониста или аутоколониста, српски оптанти из Мађарске, као део локалних добровољаца и аграрне сиротиње. Већину колонија створили су надељени добровољци и колонисти, две колоније формирали су српски оптанти из Мађарске (Лужац и Вуковар Предграђе), две колоније месни аграрни интересенти (Сремска Рача и Велики Радинци), 4 колоније добровољци, колонисти и месни аграрни интересенти (Љуково, Солнок, Моја Воља и Рума) а једну колонију добровољци, оптанти и месни аграрни интересенти (Лудвинци).[8]

До 6. марта 1933. године у 22 колоније у Срему било је насељено 1100 породица дошлих ван простора Срема, од чега из Лике, Баније и са Кордуна 585 породица, или 53,1% од насељеног становништва, из Босне и Херцеговине 170 породица, или 15,4 % насељеног становништва, из Далмације 147 породица, или 13,3% насељеног становништва, 86 српских оптаната из Мађарске, или 7,8% насељеног становништва, 43 породице из Србије, или 3,9% насељеног становништва, а из Црне Горе 28 породица, или 2,5% досељеног становништва. Становништво досељено из Лике, Баније и са Кордуна већински је формирало 9 колонија (Моја Воља, Љуково, Солнок, Иванци, Лудвинци, Велика Млака, Петрова Слатина, Ада и Шодоловци), колонисти из Босне и Херцеговине једну колонију (Горњак), колонисти из Србије једну колонију (Подриње), оптанти из Мађарске две колоније (Вуковар Предграђе и Лужац) и колонисти из Далмације две колоније (Палача и Силаш), иако је у већини колонија постојала завичајна разноликост са доминацијом једне завичајне групе.[9] Скуп колониста из више завичајних група у једној колонији током колонизације отварао је питање унутрашње хомогености колонија и њиховог новог локалног идентитета.

Колонизација између два светска рата била је непотпуно организована од стране нове југословенске државе и све слабости нове администрације састављене од бивше бирократије две државе, Србије и Аустроугарске, одражавале су се на ток колонизације. Спровођена аграрна реформа била је непотпуна и компромисна, аграрне и локалне власти често нису умеле да се суоче са изазовима колонизације тако да су колонисти

5 Вуковарски велепосед Ј. Елца износио је 33.028 к. ј. и био је највећи у Срему. За потребе аграрне реформе и колонизације одузето је 22.531 к. ј., што износи 68,2% од укупне површине поседа, тако да је овај посед представљао најзначајнији објекат аграрне реформе и колонизације у Срему. Н. Гаћеша, *Нав. дело*, 313.

6 Посед Куен Беласија и Куен Хедерварија износио је 10.749 к. ј. За потребе аграрне реформе и колонизације одузето је 7951 к. ј., или 73,9% поседа. Н. Гаћеша, *Нав. дело*, 313.

7 Посед П. Пејачевића износио је 12.433 к. ј. а за потребе аграрне реформе одузето је 10.894 к. ј., или 87,6% поседа. Н. Гаћеша, *Нав. дело*, 313.

8 Н. Гаћеша, Исто.

9 Архив Војводине (даље у тексту: АВ), ф. 115, *Савез аграрних заједница за Банат, Бачку и Срем као задруга Нови Сад 1923–1948*, к. 74.

добијали повремену и ограничену помоћ и често били остављени да се сами снађу. Пренасељеност и дуготрајна полуглад у динарским крајевима Краљевине СХС терале су становништво на сеобу у Срем, Банат, Бачку и Барању, а глад 1921–1923. године у Далмацији, Лици, Босни и Херцеговини покретала је прави колонизациони талас. Основни проблем досељеника у Срему, као и на другим просторима, био је њихов смештај, али и непостојање правно-поседовне сигурности (земљу су добијали у закуп), недостатак радила и стоке за обраду земље, хране за породице, неприлагођеност простору на који су колонизовани (клими, води, пејсажу, обради земљишта, новом начину становања и исхране итд.), што је било најизраженије у честим обољевањима колониста и смртним случајевима у колонистичким породицама. Егзистенцијални проблеми колониста били су питања од кључног значаја за њихов опстанак у сремским колонијама и провера њиховог колективног животног витализма да се одрже у новим насељима вођени мотивом „бољег живота" и обећаном и замишљеном „земљом белог хлеба".

Насељеници у Срему на почетку колонизације, непосредно по досељавању, већином су били привремено смештени на велепоседничким мајурима (пустарама) у велепоседничким зградама за раднике, стајама, чардацима и магацинима око којих су касније углавном и формирана нова насеља. На мајуру Ада, велепоседа Ј. Елца удаљеном 5 км од Маркушице, становало је 1924. године 45 добровољачких породица и „околни мајуру су били препуни", а било је насељено 87 добровољачких породица највише из Баније, од „којих многи немају станове".[10] „Нас није населило пола на ову пустару. Нити имају ће да се населе пошто је све препуно. Има нас по двије фамилије у соби", писао је 10. августа 1924. године П. Шкрбић у име насељених добровољаца и колониста о животу и условима за становање на пустари Ада.[11] „На пустари Моја Воља поседу П. Пејачевића, код Инђије, биле су 54 зграде пре процеса колонизације али је 36 зграда 1924. године продано од стране велепоседничког заступника. Досељеници из Лике су још 1921. године боравили на овом мајуру и закупили су властелинске зграде за становање."[12] На мајуру Горњак, велепоседа Ј. Елца, 1925. године 18 насељених породица из Босне са 61 чланом становало је у три зграде, а у пет зграда становали су радници са велепоседничке економије.[13] „1922. године населили су нас у празне властелинске зграде без радила и марве", писао је о почецима насељавања колониста на пустари Иванци, велепоседа Ј. Елца, 30. новембра 1933. године М. Жакула, председник аграрне заједнице из те колоније.[14] Колонисти из Лике насељени на пустари Велика Млака, велепоседа Ј. Елца код Антина, становали су у „две велике зграде и два чардака властелинска".[15]

Неки колонисти становали су на удаљеним мајурима на којима су се окупљале веће колонистичке заједнице. Тако је 1925. године колониста Лазар Вујанић (28 год.) „већ три године становао на пустари Нови стан" а требало је да буде надељен кућиштем на пустари Солнок код Инђије. Добровољац Михаило Дмитровић (39 год.) 1922–1925. године становао је на пустари Церје „у једној штали", а маја 1925. године преселио се

10 АВ, ф. 115, к. 79.

11 Исто.

12 АВ, ф. 99, *Комисија за ликвидацију аграрне реформе Вуковар*, а. ј. 124.

13 Н. Гаћеша, *Нав. дело,* 240.

14 АВ, ф. 115, к. 107.

15 Н. Гаћеша, *Нав. дело*, 324.

на пустару Солнок, где је тражио плац за градњу куће.[16] Колониста Милош Тркуља (50 год.) од 1921. године живео је на Црној пустари, а намеравао је да добије кућиште на пустари Моја Воља код Инђије, поседу П. Пејачевића, као што је то био случај и са колонистима Ђуром Чудићем, Бранком Милошевићем и Милетом Мудрићем. Колониста Милан Мудрић (28 год.) живео је од 1923. године на пустари Добродол, где су живели и колонисти Никола Мудрић, Перо Вулетић и Новак Пешут. Раде Басара живео је од 1920. године на Агата пустари, а хтео је да се насели у колонију Моја Воља.[17]

Градња кућа за колонисте била је чин којим су решавали један од њихових основних колективних егзистенцијалних страхова. „Кров над главом" била је чињеница која је колонисте чинила мање несигурним и мање уплашеним у процесу колонизације. Привремени смештај на велепоседничким мајурима у лошим и тескобним условима за становање и живот изазивао је код колониста потиштеност услед раскорака између великих очекивања и стварности. Градња куће за колонисте била је „колонистички Рубикон", онај чин који их је опредељивао да остану на простору на који су насељени. „Населили смо се на голу земљу и најпре се побринули да подигнемо куће, да склонимо своју породицу", 18. децембра 1935. године написао је Никола Мијаљевић Савезу аграрних заједница за Бачку и Срем о почецима колониста из Лике у колонији Лудвинци,[18] насталој на велепоседу Ј. Елца у општини Бобота.

Недовољан број станова за колонисте на мајурима и тескобни услови за становање терали су колонисте да се што пре упусте у градњу кућа. Откупљивали су зграде на мајурима у којима су живели и ту настављали да станују док су градили куће на експроприсаним кућним плацевима у колонијама. Шест колониста на колонији Габош купили су 1924. године зграде на велепоседничком мајуру Ј. Елца, 16 њих је изградило куће,[19] а 18. јула 1926. колонисти су тражили зајам за градњу кућа од Савеза аграрних заједница за Бачку и Срем за 6 колониста. („Зајам што прије, јербо је лијепо време. Шест чланова су принуђени да праве нове куће, пошто немају места за становање."[20]) Колонија Габош, настала у продужетку старог насеља, 24. септембра 1938. године имала је сграђених 35 кућа, чиме се довршио процес формирања ове колоније и градње кућа насељеног становништва.[21] На мајуру Иванинци, на поседу Куен Беласија у општини Маркушица, у којој су се населили колонисти из Рађевине, у Западној Србији, где је 1924. године настала колонија Подриње, 23. фебруара 1925. године колонисти су тражили да „што пре откупе зграде на пустари, где су додељени и кућни плацеви и тако дођу до материјала".[22] Крајем марта 1930. године у колонији Подриње биле су изграђене све куће.[23] „Наши чланови много су се потрошили око прављења кућа", 20. фебруара 1927. године П. Шкрбић из колонија Ада известио је Савез аграрних заједница за Бачку и Срем. Колонисти на колонији Ада 3. октобра 1930. године имали

16 АВ, ф. 99, а. ј. 15.

17 АВ, ф. 99, а. ј. 16.

18 АВ, ф. 115, к. 107.

19 Н. Гаћеша, *Нав. дело*, 236.

20 АВ, ф. 115, к. 96.

21 АВ, ф. 115, к. 74.

22 АВ, ф. 115, к. 100.

23 Н. Гаћеша, *Нав. дело*, 283.

су, према извештају ревизора Филипа Пејовића, „подигнутих 67 лепих кућа" углавном од тврдог материјала од порушених зграда са мајура „које су чекали да купе и добро су прошли".[24] На мајуру Ланка, где је настала колонија Петрова Слатина, велепоседу Куен Беласија у општини Маркушица, 19. августа 1925. године од 27 насељених колониста двоје је градило кућу, а 25 је желело да буду надељени неопходном грађом,[25] па су 1932. године на колонији биле саграђене 54 куће.[26] У колонији Крижевци, на мајуру велепоседа Куен Беласија у општини Маркушица, 15. јула 1925. године колонисти који су желели да откупе велепоседничке зграде жалили су се да су прецењене; 27. августа 1925. године 11 колониста из Лике имало је подигнуте куће, а 17 њих је желело да их сагради. Кућни плацеви насељеницима на овој пустари подељени су 1923. године.[27]

На пустари Шодоловци, велепоседа Куен Беласија у општини Маркушица, шест колониста је 1924. године откупило велепоседничке зграде, а то није учинила аграрна заједница, што је стварало проблеме око одређивања простора за јавне зграде у колонији. Колонисти насељени на мајуру 1919–1921. године[28] 1925. још нису градили куће и те године три комисије су биле у колонији за одређивање кућних плацева. Тада су се колонисти жалили на контроверзне одлуке власти поводом градње кућа („С једне стране нам се налаже градња кућа, а с друге стране забрањује"), јер је Жупанијски аграрни уред у Вуковару налагао градњу кућа, а општинске власти у Маркушици је забрањивале док им колонисти не упуте молбу и не плате одређену таксу. Насељеници на мајуру Шодоловци жалили су се 19. јуна 1925. године да су њихови чланови „морали насилно платити по 170 динара пошто су жандари дошли на захтев општине". „Има наших другова који се нису још доселили јер нису добили кућне плацеве", писали су колонисти из колоније Шодоловци 30. августа 1925. године Савезу аграрних заједница за Бачку и Срем.[29] Колонија Шодоловци 9. јуна 1925. године имала је 42 изграђене куће, а 5. октобра 1938. године 140 изграђених кућа.[30] На мајуру Моја Воља, код Инђије, велепоседу П. Пејачевића, ревизор Савеза аграрних заједница за Бачку и Срем Ф. Пејовић 18. септембра 1925. године утврдио је да су „људи већином покуповали куће од властелинства и за њих дали 20.000–24.000 динара. Властелинство је продало куће, али не и земљиште на којем је кућа. Жупанијски аграрни уред Вуковар је дозволио замену плацева па ће људи морати да руше своје лепе куће и да их преносе на плацеве ако су они у непосредној близини".[31]

Простори колонија Моја Воља, Солнок и Љуково били су места на којима су се насељавали и месни аграрни интересенти из Срема и локални добровољци. Тринаест добровољаца из Кленка 15. фебруара 1925. године тражило је надеобу кућних плацева у колонији Љуково код Инђије, а дан раније, 14. фебруара 1925. године, 27

24 АВ, ф. 115, к. 79.

25 АВ, ф. 115, к. 106.

26 Н. Гаћеша, *Нав. дело*, 256.

27 АВ, ф. 115, к. 105.

28 Н. Гаћеша, *Нав. дело*, 299.

29 АВ, ф. 115, к. 152.

30 АВ, ф. 115, к. 74.

31 АВ, ф. 115, к. 111.

добровољаца из Грабоваца и Витојеваца тражило је кућишта у колонији Љуково.[32] Кућне плацеве у колонији Љуково тражили су и добровољци којима је на том месту земља била надељена и из Нових Карловаца, Шимановаца, Голубинаца и Старих Бановаца.[33] Пренасељеност породица и мало земље били су главни мотив локалног становништва за улазак у процес колонизације. Тако је Негован Томић, из сремског села Добринаца, 15. септембра 1925. године тражио два плаца у колонији Солнок пошто има „три одрасла сина, два преко 25 године, кућицу и мало парче винограда и жели их оделити од себе".[34] Андрија Нешковић, ратар из Огара, који је у свом селу „становао у кирији" и имао само 2 к. ј. земље, а на пустари Моја Воља поседовао 7 к. ј. земљишта које је користио седам година, 14. октобра 1926. године обратио се са захтевом за градњу куће у колонији Моја Воља јер „хоће пристојну кућицу за себе и жену".[35] Добровољац из Нових Карловаца Јован Тадић надељен је земљиштем у колонији Љуково, али је то земљиште од места становања било удаљено 15 км па је до 9. јуна 1931. године саградио кућу у Љукову од материјала пренесеног из Нових Карловаца осталог када је тамо порушена кућа.[36] Међутим, до 14. јула 1931. године 19 месних добровољаца из Грабоваца, Витојеваца, Кленка, Старих Бановаца и Нових Карловаца није било насељено у колонији Љуково[37] јер су земљиште тамо добијено заменили за земљиште ближе месту где живе.

Колонисти насељени у новоформираним сремским колонијама после 1920. године имали су низак ниво животних захтева, односно тежили су искључиво егзистенцијалном минимуму (кров над главом, здравље укућана, довољно хране за породицу). Егзистенцијални минимум колониста био је угрожен недостатком пољопривредних радила, семена, вучне и музне стоке, несигурним поседом и неплодним земљиштем, неприлагођеношћу простору колонизације, нехигијенским условима за становање, подземним водама, поплавама, олујама и ледом који су налетали на неутемељене сремске колоније, високом задуженошћу, ниским ценама пољопривредних производа, финансијским обавезама према држави, физичком, социјалном и културолошком изолованошћу у односу на простор колонизације.

„Већина наших чланова нема ни довољно хлеба да прехрани себе и децу... На овој голој ледини све смо се требали сами за себе побринути", 5. маја 1930. године описивао је стање насељеника на пустари Ланка, потоњој колонији Петрова Слатина, Милан Пуцарин из месне аграрне заједнице. У захтеву Краљевској банској управи Савске бановине за финансирање изградње школе у колонији М. Пуцарин 26. маја 1932. године навео је да су „дужници ове заједнице много пострадали од поплаве". „Последње две године су неродне и поплавне и у Ланки већина домова у великој је биједи и оскудици у сваком погледу... Сад су нас ове године усрећили премером земље коју треба платити 60 динара по јутру", 15. новембра 1933. године писао је М. Пуцарин.[38]

32 АВ, ф. 99, а. ј. 124.

33 АВ, ф. 99, а. ј. 869, а. ј. 877.

34 Исто.

35 АВ, ф. 99, а. ј. 124.

36 АВ, ф. 99, а. ј. 877.

37 Исто.

38 АВ, ф.115, к. 106.

„Људи који су се населили доста су сиромашни те не могу сами да обрађују земљу. Земља је доста подводна", навео је у свом захтеву Савезу аграрних заједница за Бачку и Срем 10. августа 1924. године председник аграрне заједнице из колоније Ада П. Шкрбић.[39] „Земље имају мало, школу имају, артерски бунар немају, а ове године је жито слабо родило, а кукуруз је био приличан. Стање на колонији је тешко", навео је у свом извештају о колонији Солнок код Инђије ревизор Савеза аграрних заједница за Бачку и Банат Филип Пејовић 7. марта 1933. године.[40] Ревизор Богдан Прњаић 25. октобра 1935. године за малу колонију Велика Млака код Антина, на велепоседу Ј. Елца, састављену од 17 кућа колониста из Лике, навео је да су „земље врло слабе, чланови су вредни и честити људи".[41] Аграрни стручњак Љубомир Бугаревић 11. марта 1925. године утврдио је да су 2/3 земљишта у колонији Крижевци прикладне за оранicу, а 1/3 за пашњак, и да је у питању искрчено тле.[42] „Имамо мало земље и у воћу би нашли једну богату испомоћ", обраћали су се 25. новембра 1933. године оптанти из колоније Лужац код Вуковара Краљевској банској управи Савске бановине за набавку 300 садница воћа, чиме би се колонистичке породице са мало земље окренуле производњи воћа, а потом су 25. децембра 1933. године оптанти са исте колоније зато што су имали мало земље тражили додатно земљиште на пустари Грабовац.[43] „Има их оних који немају ни педља своје ни аграрне земље", описивао је материјално стање појединих колониста на колонији Габош 20. августа 1924. године председник аграрне заједнице С. Сладоје.[44] „Наши колонисти имају 2–8 кј. земље са већим бројем дечице", описивао је материјално стање колонистичких породица у колонији Иванци Ј. Грубић, председник аграрне заједнице из колоније, 22. марта 1930. године.[45] „Од доласка нашег део насељеника знатно је повисио број чланова својих породица те додељено земљиште не одговара потребама породица", наводили су колонисти из колоније Подриње 20. октобра 1939. године[46] проблем пренасељености породица јер су надељене земљишне компетенције за породице тада биле недовољне. „У овој заједници има 14 њих који су досељени из Овчег поља", извештавао је 2. јула 1926. године ревизор Ф. Пејовић о доласку оптаната из Мађарске из колоније Нова Батања у Овче пољу. „Сви ти људи тамо су задужени, неки и по 20.000, и земљу су напустили, а овде нису добили." Исти ревизор 5. марта 1933. године за колонисте у колонији Моја Воља навео је да „земље имају врло мало а неки и немају. Већином су аутоколонисти, а само три добровољца".[47] Приликом ревизије аграрних субјеката 1927. године 2–4 к. ј. земље одузета су од свих оптаната на колонији Иванци тако да су ти насељеници остали са 4–5 к. ј. земљишта.[48] Оптанти који су надељивани малом земљишном компетенцијом услед бројности по-

39 АВ, ф.115, к. 79.
40 АВ, ф.115, к. 128.
41 АВ, ф.115, к. 93.
42 АВ, ф. 115, к. 105.
43 АВ, ф. 115, к. 108.
44 АВ, ф. 115, к. 96.
45 АВ, ф. 115, к. 107.
46 АВ, ф. 115, к. 120.
47 АВ, ф. 115, к. 111.
48 АВ, ф. 115, к. 107.

родица били су стално сиромашни. Тако је Сима Станковић, оптант из Доње Нане у Мађарској, насељен у колонији Рума, имао шесточлану породицу и само 2 к. ј. и 884 кв. хв. земљишта, а Лазар Плавшић из истог села, такође насељен у Руму, имао је четворочлану породицу и 1 к. ј. и 767 кв. хв. земљишта.[49]

Налети олује и леда често су угрожавали ионако сиромашне и егзистенцијално угрожене колонистичке породице. Јуна 1926. године „падао је густи лед и оштетио 1.500 к. ј. међу којима и колонију на Солноку".[50] „Страшна олуја трајала је 15–20 минута", 12. августа 1931. године известио је Јован Перенчевић из колоније Шодоловци. „Свима су откривени кровови на кућама. Немамо чиме куће да покријемо а зима се приближава. Имамо мало ране на таванима... После олује падао је страшан град и заједно са кишом и ветром и упропастио што се људске хране у пољу тиче. Упропашћена је и сточна храна, камаре су испревртане и однешене по пољу. Сено на таванима је прокисло. Кукурузи су порушени и леже на земљи."[51] „Сви чланови су остали без јесењих усева услед елементарних непогода", извештавала је аграрна заједница у колонији Шодоловци Савез аграрних заједница за Бачку и Срем 13. новембра 1932. године.[52] „У овој години лед им је убио летину", 15. новембра 1932. године навео је у свом извештају за оптантску колонију од 26 кућа Вуковар Предграђе ревизор Ф. Пејовић.[53] „Од када смо се населили страдали смо од елементарних непогода и леда 1925, 1927, 1931, 1932 године и то два пута годишње", жалио се М. Жакула са колоније Иванци 30. новембра 1932. године. „Морали смо пшеницу за сетву од трговаца купити за идућу годину. Имали смо и свињску заразу."[54]

„Ова година је посве издала у житу", 20. августа 1924. године председник аграрне заједнице у колонији Габош известио је Савез аграрних заједница за Бачку и Срем. Две године касније, 25. јула 1926. године С. Радоњић из колоније Габош написао је да „колонисти никакву помоћ нису добили и да су задужени под великим каматама код разних зеленаша".[55] „Година је била слаба. Жито било по 5 метара, кукуруз 10 метара", 3. новембра 1930. године жалили су се колонисти из колоније Подриње.[56]

„Прошле године сасвим их је потукао град, а ове године су им сасвом поцркале свиње", 1. новембра 1933. године известио је ревизор Савеза аграрних заједница Лазар Капор о стању на колонији Липовача, на велепоседу Ј. Елца у општини Бршадин. „Када су почеле да побољевају свиње колонисти су обавестили општину Бршадин, али су им одговорили да бесплатног серума нема већ да све морају платити. Колонисти су плаћали, али то није помогло... Околна села пелцована су бесплатно и на време... Како их је прошле године потукао лед од среског начелства требали су да добију семе. Среско начество тражило је да плате 140 динара по килограму и тек после жалбе спустили су на 70 динара по килограму... Колонија нема школе и деца морају зими и по најгорем времену да иду неколико километара у Бршадин."

49 АВ, ф. 99. Картотека.

50 АВ, ф. 115, к. 128.

51 АВ, ф. 115, к. 152.

52 Исто.

53 АВ, ф. 115, к. 96.

54 АВ, ф. 115, к. 107.

55 АВ, ф. 115, к. 96.

56 АВ, ф. 115, к. 100.

„Наши производи су јефтини”, 22. марта 1930. године жалио се председник аграрне заједнице из колоније Иванци Ј. Грубић тражећи смањење камата на дугове који су притискали досељенике.[57] „Ми смо врло сиромашни и задужени”, навели су 12. септембра 1933. године оптанти из колоније Лужац на велепоседу Ј. Елца, 3,5 км од Вуковара, жалећи се на прекупце у колонији. „Сваки динар који нам прекупци однесу на тај начин чист је дефицит за целу колонију.”[58] „Задужени смо под великим каматама код разних зеленаша”, жалио се С. Радоњић из колоније Габош 25. јула 1926. године[59] на презаduженост колониста код околних трговаца. „Задужили смо се приликом насељавања код овдашњих трговаца за подизање кућа, набавку стоке и алата и животних намирница”, наводио је степен задужености 23. априла 1931. године председник аграрне заједнице из колоније Иванци Ј. Грубић.[60] Колонисти нису услед сиромаштва могли да одговоре ни на обавезе које су имали према аграрним заједницама, државним, локалним и аграрним властима. „За сада не можемо тражити дуг”, 25. фебруара 1929. године известио је Савез аграрних заједница за Бачку и Срем председник аграрне заједнице из колоније Шодоловци М. Шиљеговић. „Сад је најтеже време за новац. Година је била лоша.”[61]

Насељени колонисти нису имали ни стоку ни пољопривредна радила, што им је отежавало обраду земље па су је на почетку колонизације давали у закуп сељацима из оближњих места. „Заступник велепоседника Шпајзер изнео је сав живи и мртви ивентар и колонисти ништа нису добили”, навео је 15. јула 1925. године Раде Матић из колоније Крижевци објашњавајући почетке колониста на пустари Крижевци који нису имали неопходна пољопривредна радила ни стоку да би почели да обрађују земљу.[62] Колониста М. Жакула из колоније Иванци 1933. године навео је да су 1922. године насељени колонисти без радила и марве.[63] Четворица колониста са колонија Моја Воља, код Инђије, 4. новембра 1930. године нису имали краву или коња и тражили су зајам да их купе.[64] Колонисти са колоније Липовача (49 кућа) 1930. године имали су 25 коња, 29 крава и 114 свиња, што значи да скоро 40% колониста није имало краву, а то је била основа исхране колонистичке породице са много деце, а да је сваки други колониста имао коња, што није било довољно да обрађује земљу јер је за то потребно два коња, па су колонистичке породице заједнички радиле надељено им земљиште.[65] Колонисти из колоније Ђелетовци код Шида, њих 20, 1935. године имали су само једну краву, 8 коња и 26 свиња, што говори о изузетно сиромашном становништву које није задовољавало ни основне егзистенцијалне потребе.[66] Колонисти из колоније Лудвинци, општина Бобота, 18. децембра 1935. године тражили су зајам од Савеза аграрних заједница за Бачку и Срем од 25.000,00 динара да би „чланови купили неко краву,

57 АВ, ф. 115, к. 107.

58 Исто.

59 АВ, ф. 115, к. 96.

60 АВ, ф. 115, к. 107.

61 АВ, ф. 115, к. 152.

62 АВ, ф. 115, к. 105.

63 АВ, ф. 115, к. 107.

64 АВ, ф. 115, к. 111.

65 АВ, ф. 115, к. 107.

66 Н. Гаћеша, *Нав. дело*, 243.

неко коња.[67] Колонија Иванци од 85 кућа 17. августа 1939. године имала је само 49 крава и 56 коња, што значи да на крају колонизације нису све колонистичке породице имале потребан број коња за обраду земљишта нити довољан број крава које су гарантовале исхрану бројним колонистичким породицама.[68] Колонисти са колоније Габош 11. новембра 1930. године тражили су дугорочну позајмицу од 100.000,00 динара „ради подизања кућа, набавку марве за обрађивање земље и набавку пољопривредног алата".[69] Заједнички су набављали пољопривредна радила и стоку и заједнички их користили („спрежништво"). Обично су се удруживали браћа, рођаци, пријатељи или земљаци из старог завичаја. П. Шкрбић из колоније Ада 27. јула 1924. године тражио је земљу и за брата Саву Шкрбића („Породица од пет душа") с којим је живео, јер „без њега не могу ни он без мене пошто смо скупа и тако смо тешко дошли до свог пољског радила и теглеће стоке".[70] Ипак, било је колониста који су на почетку колонизације надељени делимично радилима или стоком. „Сваки члан држи коња, краву", 3. октобра 1930. године написао је ревизор Ф. Пејовић о колонистима на колонији Ада.[71]

Колонија Лужац, 3,5 км од Вуковара, била је изложена ударима надземних вода, што је угрожавало здравље колониста, оптанти су били надељени са мало земље, а лош пут у зимским месецима одвајао их је од града. „Канала колонија нема. Чим падне киша цело село плива у води и блату", аграрна заједница из Лушца известила је 21. септембра 1933. године Савез аграрних заједница за Бачку и Срем. „До града води обична пољска цеста која у зимским месецима постаје за нас непроходна. На Лужцу су сиромашни оптанти из Мађарске насељени и надељени са 3–5 к.ј земље. Пошто смо надељени са мало земље упућени смо да пољопривредне производе и млеко продајемо у граду те долазимо чешће у град. Имамо једнопрежне запреге са слабим коњем. У љетно доба се још подноси, али кад с јесени падне киша наши људи своје производе вуку до града на себи јер слаб коњ није у стању ни празна кола да вуче. Када је смртни случај, гробља нема, па да се довезе до града. У зимским месецима ни лекара не можемо добавити за болесне, јер ни један неће кроз блато и глиб. Како у селу нема испуста за воду тако се у зимско доба од тога направе кањуже које долазе под прозоре кућа. Кањужа шири влагу по кућама, а кад су жеге онда настаје неописиви смрад и болештина."[72] „Колонија нема школе, а далеко је од Илаче, а пут је такав да кад је киша може се прећи само авионом. Дуж пута су велике локве воде", 25. октобра 1935. године извештавао је Савез аграрних заједница за Бачку и Срем њен ревизор Б. Прњаић о стању пута који је водио од колоније Иванци ка селу Илачи, велепоседа Ј. Елца.[73] „Колонија је усамљена, без железничке пруге и каменог пута", 8. марта 1930. године стајало је у извештају Краљевске банске управе Дунавске бановине о стању комуникација колоније Солнок (Жарковац).[74]

67 АВ, ф. 115, к. 107.

68 АВ, ф. 115, к. 74.

69 Н. Гаћеша, *Нав. дело*, 238.

70 АВ, ф. 115, к. 79.

71 Исто.

72 АВ, ф. 115, к. 108.

73 АВ, ф. 115, к. 107.

74 АВ, ф. 115, к. 128.

Обезбеђење здраве пијаће воде за колоније, што је био услов за боље здравствено стање колонистичких породица, све време трајања колонизације није било решено. Ревизор Ф. Пејовић у свом извештају од 1. новембра 1930. године за колонију Габош тврдио је да „вода им не ваља и треба им артерски бунар".[75] Колонија Моја Воља код Инђије ни до 1933. године није имала ископан артески бунар,[76] као што га нису имале ни колоније Солнок, која је 7. марта 1933. године имала 100 изграђених кућа[77], и Ланка.[78] Колонија Моја Воља, код Инђије, 5. марта 1933. године[79] имала је 56 кућа, али није имала артески бунар. Проблем снабдевања здравом пијаћом водом био је присутан и у колонији Петрова Слатина, што је угрожавало здравље становништва јер ни 1933. године у колонији није било хигијенског бунара.[80] Колонисти у колонији Подриње „сами су бунаре копали", како стоји у извештају из колоније од 23. децембра 1939. године.[81] Године 1939. колоније Солнок (Жарковци од 28. фебруара 1934. године[82]) и Иванци имале су по један артески бунар, али артеске бунаре нису имале колоније Моја Воља и Љуково.[83]

Питање здравствене заштите у сремским колонијама све време колонизације било је отворено, јер су колоније формиране на мајурима и биле су удаљене од насеља у којима су се налазили лекари, што је у условима непроходних путева остављало колоније без лекарске заштите у јесењим и зимским месецима. Лекар за колонију Ђелетовци код Шида налазио се у Сремским Чаковцима, који су били удаљени 15 км од колоније.[84] Колонисти из колоније Подриње ишли су код лекара у Маркушици, 3 км удаљеној, где су ишли и колонисти из 5 км удаљене колоније Ада.[85] Колонисти са колоније Петрова Слатина тражили су 28. новембра 1933. године да срески лекар и ветеринар обиђу колонију и одрже по које предавање.[86] Године 1939. лекар није долазио у колоније Жарковац, Радовановац и Иванци, у колонију Моја Воља лекар је „долазио на позив, за паре", а у колонију Љуково „по захтеву породица".[87]

Питање школовања колонистичке деце такође је било једно од кључних питања за насељене колонисте који су на мајурима око којих су формирали своја насеља били удаљени од оближњих села где су постојале школе. Удаљеност и лоши путеви, непроходни у јесен и зиму, отежавали су школовање. „Наша деца још нигде не полазе у школу иако смо насељени на овој колонији девет година", навео је М. Пуцарин из

75 АВ, ф. 115, к. 96.

76 АВ, ф. 115, к. 111.

77 АВ, ф. 115, к. 128.

78 „Да се у дворишту школе сочини један бунар јер у овој колонији уопште нема хигијенског бунара" (28. новембар 1933). АВ, ф. 115, к. 106.

79 АВ, ф. 115, к. 111.

80 АВ, ф. 115, к. 106.

81 АВ, ф. 115, к. 120.

82 АВ, ф. 126/2, *Управно одељење Дунавске бановине* 2954/934.

83 АВ, ф. 115, к. 74.

84 АВ, ф. 115, к. 98.

85 АВ, ф. 115, к. 120.

86 АВ, ф. 115, к. 106.

87 АВ, ф. 115, к. 74.

колоније Петрова Слатина, 38 км удаљене од Вуковара, 26. маја 1932. године.[88] „Цеста је од виталног значаја јер не могу деца у школу и морају по блатњавој цести и кроз воду", жалили су се оптанти из колоније Лужац 21. септембра 1933. године јер деца нису могла ићи у школу у 3,5 км удаљени Вуковар када падну кише.[89] Удаљеност школе у Илачи и лош пут и 1935. године онемогућавали су деци из колоније Иванци да похађају школу.[90] Колонисти из колоније Ада, према извештају ревизора Ф. Пејовића, од 3. октобра 1930. године, „школе немају јер им општина не излази у сусрет већ иду у школу у Ласлово и Маркушицу и то свега 12 деце од 62".[91] Колонисти из колоније Велика Млака 1932. године децу су слали у школу у најближе село Антин.[92] Двадесет и шесторо деце из колоније Липовача 1930. године похађало је школу у Бршадину.[93] Ипак, у четвртој деценији XX века финансијским напорима бановинских управа и надлежних министарстава неке колоније су добиле школе и школске зграде. Школа је 1938. године постојала у Жарковцу и била је „од старе спајинске зграде коју је откупила општина од ове заједнице". У колонији Иванци за школу је служила „једна приватна кућа". Колонија Силаш 1938. године имала је школу коју је „добила од Покрајинске управе у Вуковару и од сопствених средстава", а колонија Шодоловци добила је школу изграђену средствима Краљевске банске управе. Колоније Липовача, Клиса и Палача такође су имале школе.[94] Деца из колоније Габош, која је настала уз старо насеље, школу су похађала у старом селу. У неким колонијама ипак нису изграђене школске зграде. Тако је петнаесторо деце из колоније Ђелетовци и 1939. године похађало школу у Сремским Чаковцима удаљену чак 15 км.[95] Колонија Лудвинци, састављена од 45 кућа, 1938. године такође није имала школу, као ни колонија Моја Воља, код Инђије.[96]

Колонисти као целина трудили су се да што пре савладају обраду земљишта и обезбеде храну за себе и своје породице. Већ 15. новембра 1929. године ревизор Ф. Пејовић извештавао је из колоније Ада да колонисти „од марвеног ђубра гноје земљу тако да су повећали прозводњу за 50% него кад је имао велепоседник... Вредни су и раде."[97] Колониста Милан Деврња, који је имао седмочлану породицу, а био насељеник из Коранског Луга, из околине Слуња, са Кордуна, према извештају месне аграрне заједнице из колоније Солнок код Инђије од 24. јула 1927. године, најбоље је радио земљу на колонији.[98] Двадесет осам колониста из колоније Моја Воља код Инђије 27. јануара 1934. године намеравало је да купи земљу близу пустаре Моја Воља од аграрних интересената који су били надељени земљиштем а становањем удаљени од ње.[99] Услед

88 АВ, ф. 115, к. 106.
89 АВ, ф. 115, к. 108.
90 Исто.
91 АВ, ф. 115, к. 79.
92 АВ, ф. 115, к. 93.
93 АВ, ф. 115, к. 107.
94 АВ, ф. 115, к. 74.
95 АВ, ф. 115, к. 98.
96 АВ, ф. 115, к. 74.
97 АВ, ф. 115, к. 79.
98 АВ, ф. 115, к. 128.
99 АВ, ф. 115, к. 111.

родних година после 1935. године, добијања земљишта у власништво 1936–1940. године, брисања сељачких дугова 1936. године и повећања цене пољопривредних производа, колонисти су у другој половини 30-их година XX века у сремским колонијама побољшавали свој материјални положај. У годинама пред Други светски рат поједини колонисти почели су да купују земљу. На пример, колониста из Љукова, код Инђије, Дане Дрча 15. маја 1937. године купио је 4 к. ј. и 950 кв. хв. земље за 32.000,00 динара од Сергеја Сараволца, а 9. јануара 1939. године Станко Радоњић из колоније Габош, код Вуковара, купио је од Алексе Перовића 6 к. ј. и 1384 кв. хв. за 60.000,00 динара.[100] Ипак, егзистенцијални минимум и даље је био циљ сваке колонистичке породице.

Закључак

Током аграрне реформе и колонизације 1920–1941. године створена су у Срему 24 нова насеља, а насељено је у њима укупно 1755 колонистичких породица са 8775 чланова, и то на вуковарским велепоседима Ј. Елца и Куен Беласија и на Пејачевићевом румском властелинству. Колонисти који су формирали нова насеља били су пореклом из динарских крајева Краљевине СХС (добровољци и колонисти), а долазили су и као оптанти из Мађарске, а у колонизацију је привучено могућношћу надеобе земље и градње кућа и локално српско становништво Срема, махом безземљаши и бескућници.

Краљевина СХС као организатор колонизационог процеса „својим колонистима" пружала је ограничену и повремену помоћ, што је ионако сиромашне колонистичке породице доводило на руб материјалне егзистенције и њихово трајање у процесу колонизације свело се на тежњу ка егзистенцијалном минимуму, што је представљало истовремено и велику колективну претњу колонистичким заједницама (обезбедити кућу за породицу и довољно хране, тежња да породица буде здрава). Тек изашли из великог европског рата у којем су живели страхујући за живот, колонисти који су дошли у Срем, а који су у рату били мобилисани аустроугарски војници или добровољци у српској војсци, тако су у континуитету од 1914. до 1941. године имали скромне захтеве за живот чије задовољење је било њихов основни циљ. Смештен на почетку колонизације привремено на велепоседничким пустарама у тескобним и нехигијенским условима за становање, у зградама, стајама и чардацима, физички и социјално изолован од околног становништва које је у њему гледало нежељеног конкурента за надеобу земљишта, колониста-појединац био је несигуран и уплашен, земљиште није добио у власништво него у привремени закуп, није имао пољопривредна радила, вучну и музну стоку којима би обрађивао земљиште, није могао да обезбеди храну за своју породицу и био је изложен несналажењу на простору колонизације, болестима и свим оним проблемима који су настајали приликом преласка из једног географског, привредног и културног миљеа у други.

Градња кућа и формирање нових насеља на просторима велепоседничких пустара на којима су обитавали колонисти био је процес који је трајно обележавао намеру колониста да остану у „обећаној земљи белог хлеба" и у могућем будућем „бољем животу". Куће су грађене на брзину, биле су тескобне, личиле су на привремена склоништа и током

100 АВ, ф. 115, к. 65.

колонизације непрекидно су биле дограђиване, а градња помоћних зграда којом се формирало колонистичко домаћинство трајала је све време трајања колонизације. „Насељавање на голу земљу" без кућа, хране, стоке, радила, без здравствене заштите и могућности да школују своју децу јер су се школе налазиле у удаљеним селима, била је парадигма којом су колонистичке породице мериле своје ново животно трајање, а досезање животног минимума био је жељени циљ. Набављање стоке и пољопривредних радила за већину колонистичких породица до краја колонизације био је тек делимично остварљив циљ, јер је увек нешто недостајало па су колонисти били принуђени на заједничку обраду земљишта, на живот у колективу, на појачану солидарност. Презаduженост колониста према аграрним заједницама, држави и локалним трговцима код којих се зајмио неопходан новац за набавку радила, стоке и хране и за градњу кућа, колонистичку породицу држала је у страху и егзистенцијалном грчу. Налети подземних вода, поплаве, олује, налети леда и нередица погађали су колонистичке породице и додатно их сиромашиле и доводиле у очајање. Обољевања, недостатак здраве пијаће воде и артеских бунара, непостојање здравствене заштите, нарочито у јесењим и зимским месецима, живот у колонијама чинили су великим искушењем. Удаљеност од суседних насеља где су се налазили школа и лекар, дућан и свештеник постајала је непремостива препрека када би пале кише и у јесењим и зимским месецима када нико није могао у колоније, и нико из њих.

Градња артеских бунара и школа у појединим сремским колонијама у четвртој деценији XX века показала је већу бригу државе за „своје колонисте". Прилагођавање обради земље било је у току, земља је добијена у власништво, делимично су набављени пољопривредна радила и музна и вучна стока, презаduженост колониста била је умањена брисањем сељачких дугова, повољним ценама пољопривредних производа и родним годинама. Поједини колонисти почели су да купују земљу што је био знак могућег будућег напретка колонистичких породица и колонистичких заједница. Колонистичка породица у сремским колонијама у другој половини 30-их година XX века била је у међупростору, између очајног сиромаштва са почетка колонизације и могућности да се дође до егзистенцијалног минимума. Међутим, Априлски рат 1941. године и стварање НДХ колонистичке породице у Срему вратили су на њихове почетке, на поновну борбу за биолошки опстанак и преживљавање у условима животне и егзистенцијалне угрожености.

Milan Micić, PhD
Provincial secretariat for culture, public information
and relations with religious minorities
Novi Sad

EXISTENTIAL PROBLEMS OF THE COLONIST FAMILIES IN THE COLONIZATION OF THE COUNTY OF SREM (1920–1941)

SUMMARY

In the process of agrarian reform and colonization from 1920 to 1941, there had been formed 24 new settlements in the County of Srem where a total number of 1,755 colonist families with 8,775 members had been brought to live on J. Eltz and Khuen – Belasi manors in Vukovar and Pejačić manor in Ruma. The colonists forming the new settlements came from the region of the Dinara Mountain in the Kingdom of SCS (volunteers and colonists) and as optants from Hungary. Also, drawn by the possibility of getting land and building homes, a lot of local Serbian population in Srem, predominantly landless and homeless people, participated in the colonization.

The Kingdom of SCS, as the organizer of the colonization process, gave „its colonists" a limited and only occasional support which brought these already poor colonist families to the edges of material existence. Placed at the beginning of the colonization in a temporary acommodation on a manor wolds (majur), in difficult and insanitary conditions of living in buildings, barns and chardaks, physically and socially isolated from the local people that viewed him as an unwanted competitor for the division of land – the colonist-person was an insecure and frightened being. He did not get the land to be his own property but temporarily rented and he did not have any agricultural tools, draught animals or dairy cattle that could be used to cultivate the land. He was unable to provide food for his family and was exposed to the lack of resourse at the colonization territory, to diseases and all the problems that would emerge when moving from one geographical, economic and cultural environment into another.

271.222(439.15)-725-9»1750/1759»
355.343-057.3(439.15)»1750/1779»

Др Ненад Нинковић
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за историју

РЕДУКЦИЈА СВЕШТЕНСТВА НА ПРОСТОРУ ПЕТРОВАРАДИНСКОГ ПУКА

Сажетак: Редукција свештенства, односно ново устројство парохијске мреже, било је једно од питања решаваних током реформи српске цркве у Хабзбуршкој монархији у другој половини XVIII века. Док је до Сабора из 1769. приметно да јерархија не поклања пуно пажње наредбама Двора да се прекине са праксом постављања великог броја пароха, дотле је од њега држава забранила рукополагање свештеника, све док се њихов број не сведе на економски исплативу меру, што су дефинисали реформским актима – Рескриптима и Декларatoријом. За велики број свештеника на простору Петроварадинског пука одговорност је сносио митрополит Павле Ненадовић, који је упорно бранио своје право да их поставља и није се освртао на захтеве Беча против тога. Зато су његови наследници морали да изврше редукцију, којом је на крају око четвртине пароха остало без парохије. У раду су приказани покушај Двора да се број свештеника сведе на разумну меру, отпор јерархије томе и на крају редукција свештеника на простору Петроварадинског пука.

Кључне речи: Петроварадински пук, редукција свештенства, Павле Ненадовић, парохије, Карловачка митрополија.

Током владавине Марије Терезије (1740–1780) и њеног сина цара Јозефа II (1780–1790) у Хабзбуршкој монархији је спроведен низ реформи у циљу стварања функционалније државе. Она је по оновременим схватањима подразумевала централизовану управу, ефикасну службу, одређен број војника увек спремних да крену у рат, привреду која је у стању да напуни државну касу и друштво које сарађује у испуњавању државних задатака. Остваривање набројаног неминовно је морало довести до промена у многим сегментима код свих народа који су живели под влашћу Хабзбурга. Срби у том смислу нису били изузетак, а реформе су извршене под јаким утицајем цара Јозефа II, током владавине Марије Терезије. Извршилац целог процеса била је Карло-

вачка митрополија, која је и сама доживела преображај, а у њему и велику редукцију свештенства, односно ново устројавање парохијске мреже.[1]

Свештенство је, бар на папиру, уживало извесне имунитете, од којих је, и за државу, и за парохе, најважнији био порески имунитет, односно ослобађање духовних лица, заједно са њиховим укућанима, пореза, како у материјалном смислу тако и у погледу работе. На територији Војне границе били су ослобођени и војне службе. Борба за ове привилегије представљала је важан сегмент рада митрополита да заштите права духовног сталежа, нарочито средином XVIII века. Митрополит Павле Ненадовић (1749–1768) је после упорне борбе успео да бар на папиру осигура ову врсту имунитета за свештенике и њихове укућане. Царица је то озваничила неколико пута – марта и априла 1751, августа 1753, јануара 1756, новембра 1757, децембра 1758, јануара 1759. и поново 1761.[2] Већ понављање наредби сведочи да овај имунитет није поштован, а све је додатно закомликовано неумереним повећањем броја свештеника, што држави није било у интересу, јер не само да је губила порез него и војнике на територији Војне границе. У мирно време проблем је био мање изражен, али је ратно стање довело до његове радикализације.[3]

Митрополит Павле Ненадовић није дозвољавао да се број свештеника смањи, а са сигурношћу се може рећи да га је намерно повремено повећавао. Сам је од тога имао материјалне користи, мада ово из разумљивих разлога није никада истицао. Иако се проблем јављао у готово свим епископијама, највећи је био у Архидијецези, која је обухватала Петроварадински пук Војне границе. Полазећи од канона и литургијских потреба, митрополит је правдао повећање броја пароха тиме да је за литургију потребно најмање три свештеника и два ђакона, што није било у складу са истином. Сваку критику оваквог става сматрао је нападом на Привилегијама гарантовану јурисдикцију. Како је у њима стајало да епископ, тј. архиепископ, има слободу да поставља свештенике свуда где мисли да је то потребно, Ненадовић је у овоме нашао покриће за своје поступке, због чега су се војне власти почеле мешати у постављање свештеника и њихов попис још 1751.[4]

Први пут се пред митрополита отворено поставило питање великог броја свештеника и потребе за њиховом редукцијом 1754, мада је нешто о томе већ постојало као захтев претходне године.[5] Наиме, Војна комисија је у Славонско-сремској војној граници донела 3. јануара 1753. закључак да би уз помоћ Илирске дворске депутације

1 Hans Magenschab, *Josef II. Österreichs Weg in die Moderne*, Wien 2006, 123–142; Franz Herre, *Maria Theresia, Die große Habsburgerin*, München 2011, 97–101; Friedrich Weissensteiner, *Die großer Herrscher des Hauses Habsburg*, München 2011, 225–299.

2 Архив Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима, Митрополијско-патријаршијски архив, фонд „А" (у даљем тексту: АСАНУК, МПА „А") 43. и 57/1751, 574/1753, 574. и 577/1756, 395/1759, 194/1761; Архив Војводине, Фонд Илирска дворска канцеларија и депутација (у даљем тексту: АВ, ИДКД), 2172.

3 Мита Костић, *Гроф Колер као културно-просветни реформатор код Срба у Угарској у XVIII веку*, Загреб 2011, 104–118; Дејан Микавица, Ненад Лемајић, Горан Васин, Ненад Нинковић, *Срби у Хабзбуршкој монархији од 1526. до 1918*, Нови Сад 2016, 171–180, 304–312.

4 Дејан Микавица, Владан Гавриловић, Горан Васин, *Знаменита документа за историју српског народа 1538–1918*, Нови Сад 2007, 18–22; Мита Костић, *Српске привилегије од 1690. до 1792*, Загреб 2011, 375–385.

5 Österreichischen Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Hofkriegsrat (AT-OeStA/KA HKR HR Bücher) 859. 186. Julius 1759.

требало радити на „стабилизацији" броја свештеника у Граници. Разлог за ово је био тај што је велики број свештеника и њихових породица са војног становишта био лош, јер је знатан број људи ослобађан војне службе. Одмах је покушано да се донесе и неко решење, међутим, како су се митрополиту увек обраћале војне власти, пре свих славонско-сремски командант генерал гроф Антон Игнац фон Мерси д'Аржентеу, он је користећи се формалним разлогом, да му захтев није упућен преко институције која је надлежна за Србе – Илирске дворске депутације, одбијао да се повинује и уради било шта на редукцији свештенства. Због оваквог става после готово годину и по дана (2. августа 1754) председник Илирске дворске депутације гроф Карл Фердинанд фон Кенигсег Ерпс наредио је митрополиту да са генералом грофом Мерсијем пронађе модус по којем би требало смањити број пароха у сва три пука Славонско-сремске границе.[6] Њихов број би требало свести на једну разумну меру, мада није прецизирано шта се под тим подразумева. Од Ненадовића је тражено да у пуковима ове границе попише свештеничке породице и податке достави Илирској депутацији. Указано је на то да, по сазнањима Двора, нека места имају изузетно велик број свештеника, а као пример су наведени Карловци и Митровица са девет, Лаћарак са петнаест, Шашинци са десет, Бежанија са осам и Сланкамен са једанаест свештеничких породица.[7]

Митрополит није хтео да изађе у сусрет Двору и да се са грофом Мерсијем договори о томе како ће смањити број свештеника. Илирска депутација и Двор су сматрали да то ради намерно, али се он правдао тиме да се од њега нешто захтева на основу нетачних података, и да број свештеника није превелик, како је тврдио Двор. По митрополитовим подацима било је насеља у којима је чак недостајало свештеника и зато је тражио да се наредба повуче, а да Дворски ратни савет и Илирска дворска депутација поново промисле о читавом проблему. Свака интервенција у овом смислу за Ненадовића је била повреда Привилегија и свештеничког имунитета, јер би смањење свештеника довело до тога да породице неактивних постану обавезне на давање војника, а то је у супротности са Привилегијама, јер док су редуковани свештеници живи, ни породица не би смела да буде подређена порезима, а опет то не би имало на основу чега да се захтева јер свештеник није у служби. Суштински, породица би изгубила имунитет губитком службе пароха, али без његовог дерогирања. У пракси овакво решење је, по Ненадовићу, могло да донесе само невоље.[8]

Митрополит је од Илирске дворске депутације тражио одговор на питање шта су то Срби урадили да им се на овај начин крше њихова привилегијална права. Евидентно је било да се не слаже ни са бројем свештеника.[9] Наређујући митрополиту да се о свему

6 У августу 1754. митрополиту су стигле жалбе Илирске дворске депутације које су се односиле на Костајничку и Горњокарловачку епископију где су, по извештајима граничарских команди, епископи постављали више од, по закону дозвољена, два свештеника по цркви. Требало је утврдити њихов број, како не би долазило до његовог повећања (АВ, ИДКД, 2374).

7 АВ, ИДКД, 2053.

8 АВ, ИДКД, 2054–2055; АСАНУК, МПА „А" 180/1754. Protocollum exhibitorum registratura Arhiepiskopalis Carlovitiensis et inclyta Nationis Illyrico Rascianae (у даљем тексту: Protocollum...), 1754–1756.

9 АСАНУК, МПА „А" 193. Protocollum..., 1754–1756.

договори са грофом Мерсијем, владарка му је јавила да има податке који говоре да у 32 насеља у саставу Петроварадинског пука има 155 свештеника и 179 породица које живе са њима у заједници, али се касније испоставило да је овај број преувеличан.[10] Током септембра 1754. митрополит је из Даља долазио у Осијек, где је Славонској генералној команди 10/21. септембра предао своју тужбу са објашњењем зашто се противи редукцији свештенства у Војној граници. У њој је истакао да свака српска црква, било да се налази у граду или на селу, мора имати пет духовника, од чега би тројица требало да буду свештеници, а двојица ђакони. Поред њих би требало да имају једног црквеног оца и једног послужитеља (црквењака). Они су, по Ненадовићу, били неопходни за уобичајену православну литургију, јер су службе у свим српским црквама морале да се одвијају седам пута на дан у укупном трајању од око четири и по часа.[11]

Првојерархова намерна пасивност у решавању прекобројног свештенства није значила да се тако понашала и Славонско-сремска команда.[12] Самом Ненадовићу је наређено да се не меша у послове комисије која ће утврдити бројно стање свештеника и њихових породица, против чега је протестовао.[13] Некадашњи комесар на Сабору из 1749. генерал Христијан фон Хелфрајх је био на њеном челу, а ту су се поред њега нашли барон Филип Левин Бек, ратни комесар Гарчули и војни секретар Малер. Карловачку митрополију су заступала два епископа – пакрачки Софроније Јовановић и посвећења Партеније Павловић. Они су утврдили да на подручју Петроварадинског пука има 118 свештеника, што се сматрало коначним бројем, који је постојао и у време последње територијализације Крајине, као и инкорпорације славонско-сремских жупанија (1745). Две године касније (1756) генерал Франц Максимилијан Јанус је поново пописао свештенике и потврдио изнети број као коначан.[14]

Из Хелфрајховог пописа се видело да заиста није било толико прекобројних пароха колико је гроф Мерси раније истакао. Већ 1754. комисију је занимао број способних свештеничких укућана за војну службу. Зато су поред имена и старости пароха, наведени подаци о мушким укућанима способним за војску. У попису је додата и колона у којој је бележено колико би заиста, у односу на број кућа, требало да има свештеника по појединим парохијама. Фон Хелфрајх је предвидео да се број свештеника смањи на следећи начин: у Митровици, Петровчићу, Бешки, Бежанији, Кленку и Вашици по један, два у Чортановцима и пет у Сланкамену. С друге стране, било је потребно ангажовати четворицу нових за Сурчин, Обреж, Витојевце и Товарник.[15]

10 О коликом преувеличавању је реч говори јасно попис сачињен 1755. из којег се види да нпр. Лаћарак, за који је тврђено да има петнаест свештеника, у ствари има само њих тројицу, или да Митровица, за коју је речено да их има девет, има четири, да у Бечмену нема шест, него један, итд. (АСАНУК, МПА „А" 194/1754; АВ, ИДКД, 2055; Ненад Нинковић, *Српска православна црквена општина Лаћарак*, Сремска Митровица 2015, 18–20).

11 АСАНУК, МПА „А" 218. и 219/1754; Мита Костић, *Редукција парохијских свештеника у карловачкој митрополији 1770*, ГИДНС, књига V, свеска 1, Сремски Карловци 1932, 91–92.

12 АСАНУК, МПА „А" 205. Protocollum..., 1754–1756. и 207/1754.

13 АСАНУК, МПА „А" 344. Protocollum..., 1754–1756.

14 АСАНУК, МПА „А" 8/1764.

15 АВ, ИДКД, 2055.

После Хелфрајховог пописа од митрополита се очекивало да смањи број свештеника, како је говорено – на разумну меру, али је Ненадовић стално истицао да подаци добијени из Команде Славонско-сремске границе нису тачни.[16] Ипак, поново је у првој половини новембра 1755. стигло наређење Илирске дворске депутације идентично са претходним.[17] Са оваквим ставом ушло се у Седмогодишњи рат, када је питање редукције свештенства због потребе за српском војском остављено нерешено и такво је било наредних неколико година. Међутим, заплети и неспоразуми који су почели између митрополита и Двора око 1760. актуелизовали су и овај проблем, који је наредних година био један од важних разлога за спорове.[18]

Петроварадински пук током рата константно није имао довољно мушкараца да попуни јединице. Како је услед сукоба део смрћу или трајним инвалидитетом избачен из строја, овај проблем је радикализован. Било је потребно ангажовати нове војнике, а није било одакле мобилисати их, због чега се чинило да би требало ограничити број оних са свештеничким имунитетом и то на два начина: смањењем броја свештеника и узимањем способних мушкараца из поповских домаћинстава за војску. Команда Пука није чекала коначно решење, него је по митрополитовим тврдњама почела 1759. и 1760. да свештеничку браћу мобилише и упућује са новим батаљонима на ратиште. Ненадовић се против оваквог поступка жалио фелдмаршаллајтнанту Фридриху Христијану Вулфену, а тужио се и на његову наредбу да се сви прекобројни (Supernumerarien – под којима су подразумевани мушкарци способни за оружје из свештеничких кућа) морају упутити на фронт. За првојерарха је ово био доказ кршења свештеничког имунитета, док је Славонска генерална команда истицала да се имунитет те врсте може поштовати у Бродском и Градишком пуку, јер у њима нема бројчано великих свештеничких породица, а не може у Петроварадинском, у којем је ситуација супротна.[19]

Ненадовић на тужбе није добио никакав одговор од команде Границе, због чега се обратио Марији Терезији, упозоравајући је да је у последњем мобилисању и упућивању батаљона од хиљаду људи на ратиште (јануара 1760) упућено и људство свештеничких породица. На овакав поступак он се жалио још фебруара 1759. када је на сличан начин део свештеничких рођака упућен у рат. Њихова мобилизација је пролазила са негодовањем и сукобима. О томе је митрополита обавестио митровачки протопрезвитер Илија Марковић, јављајући му да су браћу свештеника у Лаћарку похапсили и натерали да уђу у батаљон упућен на ратиште. Поред тога, обавестио га је да је по целом

16 Тако је показао да у Карловцима има десет свештеника, али три породице које живе са њима, у Митровици четири свештеника и пет породица, у Лаћарку три свештеника и дванаест породица, у Шашинцима два свештеника и седам породица, у Бежанији два свештеника и пет породица и у Сланкамену шест свештеника и осам породица. Поред њих, било је још ужих свештеничких породица, укупно у овим местима тринаест (АСАНУК, МПА „А” 226/1754; AT-OeStA/KA HKR HR Bücher 892/1. 527. von 29. Januarius 1755).

17 АСАНУК, МПА „А” 522/1755.

18 У вези са бројем свештеника појавио се проблем и на простору Вараждинског генералата, о чему је Дворском ратном савету писао генерал Кенђел. По његовом писању, владика Јосиф Стојановић постављао је свештенике преко потребног броја. Сам епископ је навео да је ово чинио тако што је постављао капелане, не свештенике (који нису имали иста права са свештеницима на пољу финансија), али је Кенђел навео да ово није тачно, јер се ти које владика назива капеланима понашају као свештеници (АВ, ИДКД, 2156).

19 АСАНУК, МПА „А” 9. Protocollum..., 1760–1763. и 11, 14. и 26/1760.

пуку проширена наредба којом се свештеничка браћа морају похапсити и под претњом затвора и строгих казни послати у рат.[20] Истовремено су официри оптуживали митрополита да је намерно постављао нове свештенике како би њиховим породицама осигурао имунитетска права.[21] Наређено је да се све испита и да, ако се докаже кривица, Ненадовић буде кажњен.[22] Првојерарх је одговорио да повећање броја није било тачно, него су нови свештеници постављени на упражњене парохије, а тражио је да стање на терену испита једна неутрална комисија. Нарочито су му сметали напади које је у овом смислу изрекао мајор Јеошић, привремени пуковски командант.[23]

Због лажних података Ненадовић је решио да Илирској дворској депутацији упути озбиљан извештај о Петроварадинском пуку и његовом свештенству. Указао је на то да је мајор Јеошић пописивао свештенике без његовог пристанка, а да му подаци нису тачни. На основу Хелфрајховог (1754) и Јанусовог (1756) пописа видело се да је на подручју Пука било 118 свештеника, од чега су 62 била стари, а 56 су постављани током времена, до њиховог пописа, јер је дошло до проширења Пука и прилива становништва. Њихов број од 118 сматран је законски исправним, али је Јеошић приказао како је старих било 70, а новопостављених 37. У коментарима пописа указао је да је овај број превисок, иако је било очигледно да је у односу на пописе 1754. и 1756. број смањен за једанаест свештеника. Ненадовић је изјавио да су Јеошићеви подаци сумњиви јер је од последњег пописа (1756), када је број старих свештеника био 62, њих 16, због смрти или преласка у манастир, морало бити избрисано из списка, тако да је број старих износио 46, а не 70. Од 37 нових, по Јеошићу, требало је њих 19 да буде подвргнуто војсци као прекобројни, укључујући и њихове породице. Када се све погледа, закључио је митрополит, по Јеошићу је требало да остане у функцији само 64 свештеника, а да 43 изгубе имунитет (19 прекобројних, 16 који нису били у служби и осам које је убројао у старе иако то нису били). Поред свега, митрополит је навео да је по одласку из службе шеснаесторице свештеника укупно 79 породица, које су некада живеле са њима, постало дужно на контрибуцију и војну службу, док је Јеошић већ из 19 свештеничких породица, које су дужне по њему на исто као прекобројне, узимао војнике. У питању су биле још 84 породице. Образлажући све ове неправилности, митрополит је замерао што се војне власти мешају у подручје његове јурисдикције. Он је јануара 1761. од насеља до насеља и од свештеника до свештеника указао на неправилности које је Јеошић учинио у попису. Уз сваку своју тврдњу послао је и сведочанство становника насеља или протопрезвитера.[24]

---

20 АСАНУК, МПА „А” 11,14, 39. и 40/1760. и 26. Protocollum..., 1760–1763; Н. Нинковић, *Српска православна...*, 18–19. Исте жалбе владика Арсеније Радивојевић упутио је о догађајима у Пакрачкој епархији и обавестио првојерарха (АСАНУК, МПА „А” 42. Protocollum..., 1760–1763. и 45/1760).

21 АСАНУК, МПА „А” 78. и 79/1760. За исто је оптуживан и пакрачки владика Арсеније Радивојевић. По писању потпуковника Градишког пука Јована Милијевића, и овде је дошло до повећања од 25 свештеничких породица. По списковима који су достављени Ратном савету произлазило је да је на тај начин око 50 људи остављено без војне службе (АВ, ИДКД, 2479).

22 АВ, ИДКД, 2491.

23 АВ, ИДКД, 2511.

24 АВ, ИДКД, 2511. и 2512; АСАНУК, МПА „А” 89/1760.

Нова година, 1761, почела је наставком притисака на свештенство и на митрополита у вези са његовим бројем у Петроварадинском пуку.[25] Ненадовић је чврсто бранио став да број свештеника 1760. и 1761. није већи него мањи у односу на попис из 1756.[26] Епилога сукоба и даље није било, него су проблеми разматрани и током његовог боравка у Бечу 1762–1763. Овде му је егзарх Пахомије Кнежевић упутио попис свештенства Архидијецезе, како би на основу њега могао да оправда себе од оптужби. Егзарх је пописао свештенике и мушке укућане са којима су живели у заједници, без обзира на године. Увек је напомињао о каквој врсти сродства је реч. Укупно је пописано 62 насеља, од којих је 30 било на територији Петроварадинског пука. Ипак, није послао спискове за целу Архидијецезу, односно сва насеља Пука.[27] Укупно је био 171 свештеник и ђакон, при чему је међу укућанима било још седам свештеника и ђакона. Мушких укућана, у које су убројана браћа (од стричева или рођена), очеви, деца и унуци свештеника од беба до најстаријих, било је 608. На територији Пука били су 81 свештеник и пет ђакона, а не рачунајући њих имали су још 294 мушка укућанина, од којих је 12 већ било ангажовано у војним јединицама, 20 је било старо (преко 60 година), док је 111 имало мање од 15 година. Тако је војно способно становништво овде чинила (без оних који су већ ангажовани) 151 особа, али је непознато колико је међу њима било инвалида. Попис је показао да је број свештеника у неким селима изузетно висок, а готово све је у њима поставио митрополит Ненадовић.[28]

На смањивању броја свештеника радиле су војне власти и током 1764, због чега је митрополит тражио од подручних прота да саставе спискове мушкараца у свештеничким породицама и пошаљу их у Карловце.[29] Пре него што су они стигли, из Осијека је послат списак прекобројних свештеника и ђакона на основу ранијег пописа (из 1763), који је требало применити и ограничити број свештеника.[30] Поучен претходним догађајима, митрополит је одмах истакао да Славонска команда уводи неке новине, јер одређује ко је од свештеника прекобројан и тиме се меша у његову јурисдикцију. О броју свештеника говорио је на основу закључка комисије из 1754. и генерала Јануса из 1756. Митрополит је поново тврдио да за правилно богослужење мора бити укупно пет свештеника и ђакона, те да због тога Команда њихов број не може да мења по свом нахођењу. Оно што је додатно плашило Ненадовића била је чињеница да се на истом смањењу радило у Вараждинском генералату и славонским жупанијама. У попису који је тада спроводила војска сметала му је рубрика *Supernumerany Poppen*, за чије увођење је оптужио генерала Мерсија. Прекобројни свештеници су нарочито, по

25 АСАНУК, МПА „А” 149/1760.

26 АСАНУК, МПА „А” 169–173, 175, 178–181, 184, 186. Protocollum..., 1760–1763.

27 Овде нема ни једанаест насеља која су ушла у састав Пука 1765/66: Војка, Пазова, Угриновци, Крњешевци, Михаљевци, Голубинци, Шимановци, Попинци, Деч, Пећинци и Прхово (Karl Kasser, *Slobodan seljak i vojnik Povojačeno društvo (1754–1881)*, Tom II, Zagreb 1997, 31–32, 224). Такође у попису није било села махом са запада Пука (Јамена, Моровић, Грк, Рача, Адашевци, Кузмин, Вашица, Илинци), као и Сурчин и Добановци.

28 АСАНУК, МПА „А” 397/1763.

29 У јануару 1764. проблем са постављањем свештеника је проширен и на подручје Вараждинског генералата (АСАНУК, МПА „А” 489/1763).

30 АСАНУК, МПА „А” 6/1764.

Команди, били проблем у Петроварадинском пуку, због чега се Ненадовић највише и бунио. Мерси је овде означио као прекобројне 34 пароха са њиховим укућанима, што је чинило број од 162 мушке особе (34 свештеника, 63 детета, 21 полуинвалид, 9 потпуних инвалида и 22 особе које могу да буду мобилисане и 13 особа које су на неки начин већ служиле у Пуку). Ненадовић је тражио да се престане са уписивањем прекобројних свештеника и губитком имунитета њихових укућана јер то може довести до појаве емиграције, а да владарка нареди грофу Мерсију да поштује права која су православни стекли Привилегијама. Указао је и на економски моменат, јер православно свештенство није као католичко имало плату, него само приходе од верника који нису били довољни, па су морали да раде земљу, а пошто су морали да служе цркви, земљу су могли да раде само укућани, што ће представљати проблем ако се изгуби имунитет. С друге стране, редукција свештеника доводи до смањења броја епископских прихода, на шта је јерархија била нарочито осетљива. Зато је Ненадовић молио Марију Терезију да се са свим оваквим праксама прекине.[31]

Владарка није пуно пажње поклањала Ненадовићевим захтевима да се одустане од редукције свештенства у Петроварадинском пуку, него је 8. новембра 1764. донела решење које је послато штафетом у Карловце. У њему је речено да је на основу пописа, сачињеног у мају те године, утврђен број свештеника у Славонско-сремској војној граници и да је тај број далеко већи од потребног, што доноси штету и економско пропадање, због чега се мора довести у склад са оним који је постојао приликом организације Бродског, Градишког и Петроварадинског пука.[32] Поред тога, наредба да се број свештеника и њихових породица доведе на разумну меру важила је за подручје целе Карловачке митрополије, због чега је предвиђено да сви епископи саставе пописе својих дијецеза, а митрополит им је послао обрасце на основу којих ово имају даураде. Ипак, на сам попис се жалио јер владикама световне власти праве многе сметње и не могу да га заврше, као што је то случај са епископијама у Банату – Јованом Георгијевићем и Вићентијем Јовановићем Видаком.[33] Обратио се и Славонској генералној команди, односно генералу Јохану Рајнхарду фон Волферсдорфу, јер није био задовољан како је војска спроводила попис. Митрополит је поново истакао све спискове који су сачињени у прошлости и сва акта којима се штите Привилегије. Био је незадовољан што војска није само пописала свештенике него је и одређивала број прекобројних, наводећи да их је на подручју Петроварадинског пука 34. Ненадовић је сматрао да и ако има прекобројних, онда он као дијецезан треба да одреди ко су они, на основу свог јурисдикционог права. Указао је на то да је број прекобројних одређиван произвољно и навео примере насеља у којима је број кућа и становника био приближно једнак, док се број свештеника драстично разликовао.[34]

Како је попис споро спровођен, тако је тек 1766. ово питање поново актуелизовано. И тада се Ненадовић бунио у вези са прекобројним свештеницима, али тако што је тражио да они задрже своје имунитете, док Команда ово никако није хтела да дозволи. Поново је митрополит имао замерку и на број пописаних свештеника, за који је тврдио

31 АСАНУК, МПА „А” 8/1764.

32 АСАНУК, МПА „А” 149/1764.

33 АСАНУК, МПА „А” 290/1765.

34 АСАНУК, МПА „А” 298/1765.

да је већи од реалног.[35] Тада је одлучено да прекобројни лично уживају имунитете, који се не могу проширити на друге чланове њихове породице. Очекивало се да овакво решење митрополит прихвати.[36] Међутим, Ненадовић се и даље није слагао и тужио се пре свега на број свештеника, због чега му је Илирска дворска депутација наредила 6. априла 1767. да јој достави податке за све епископије о броју свештеника и да се тако једном утврди њихов тачан број, како би се могло знати колико их је заиста потребно и да би се у будућности пазило на то колико ће их бити посвећено.[37] Иако је митрополит скупио све пописе и послао их у Беч, редукцију свештенства услед смрти није стигао да обави, те је то остало даураде његови наследници.

Захтеви изнети у овом правцу појавили су се на почетку Сабора из 1769, са којим почиње реформски период у српском друштву Хабзбуршке монархије. Комесар гроф Андраш Хадик је већ на првој седници 25. априла / 6. маја објавио наредбу владара по којој владике више нису могле рукополагати свештенике и ђаконе док се не попишу епархије и док се не види тачан број пароха. Већ тада је наговештена промена у парохијама и то да ће на сто кућа моћи да буде постављен само један свештеник. За случај да буде у неком насељу више од 200 кућа, постојала је могућност постављања трећег свештеника, али се, иако број кућа то дозвољава, четврти може поставити само уз одобрење Илирске дворске депутације, тј. владара.[38] Ново устројство парохијске мреже почело је доношењем Регламента из 1770.[39] Посебан параграф у овом документу (§37) детаљно је одредио, на основу царске наредбе из 1769, како се мора преуредити парохијска мрежа. Поново је истакнут мотив овог поступка: број свештеника толико је велик да услед њиховог имунитета држава губи своје законите приходе, док истовремено доводи до финансијског притиска на становништво, јер свештенство није могло да се издржава само од штоларних прихода. Параграфом који се састоји из пет наредби прописано је да у оним местима која имају до 200 домова може бити два свештеника, с тим што једна парохија износи сто домова. У оним насељима где је било више цркава, због чега је било потребно имати и више свештеника, о њиховом постављању је морала да одлучи Илирска дворска депутација. Ако је у неким парохијама у тренутку овог акта недостајао свештеник, нови није могао бити рукоположен, него је парохију требало доделити већ постојећем, прекобројном. Посебно је наређено да у оним парохијама Војне границе где је постојао велики број свештеника мора бити примењена наредба од 8. новембра 1764. по којој је забрањено рукополагање нових док се, нестанком прекобројних и оних који су заиста активни, број не сведе на меру прописану Регламентом. У Војној граници је наглашена потреба да се православна црква у погледу постављања пароха изједначи са католичком, јер је и она морала да се покори наредби да свештеници не могу бити уведени у дужност без пристанка Генералне команде, која на тај чин мора послати свог заступника. У супротном, парох не би могао ни да се бави духовним радом, нити да ужива приходе парохија.[40]

35 АСАНУК, МПА „А" 464. и 465/1766.

36 АСАНУК, МПА „А" 475. и 477/1766.

37 АВ, ИДКД, 2216.

38 Ђорђе Рајковић, *Српски народни сабор 1769. у Карловцима*, Летопис Матице српске, 114, Нови Сад 1872, 157.

39 Архив Српске академије наука и уметности у Београду (АСАНУ), 7253.

40 АСАНУ, 7253.

Оваква одлука је тек требало да буде спроведена у дело, али оно што је написано на папиру није било лако прилагодити реалном стању. Поставило се питање шта ће бити са пореским имунитетом оних пароха који остану ван службе. Сами епископи нису били вољни да излазе властима пуно у сусрет са доношењем неког решења, што је довело до тога да су световне власти настојале да многе одлуке спроведу саме и владике тако ставе пред свршен чин. Било је предлога да се прекобројним паросима препусти посао учитеља или да се деградирају у ђаконе. Сами свештеници су могли бити премештани на упражњене парохије, али су они то често одбијали, вероватно из економских разлога. Тешко је било и одлучити ко ће остати у служби, а ко ван ње. Државна препорука је била да се расподела не врши по годинама старости него по способностима. Када се послу озбиљније приступило и када су 1773. пописане епархије, видело се да је број прекобројних свештеника прилично велик. Смрт митрополита Јована (1773) успорила је процес, који је у Војној граници настављен 1775.

Митрополит Јован Георгијевић поштовао је само делимично одлуку о томе да не рукополаже нове свештенике. У Архидијецези, на основу података са краја 1775, види се да у Петроварадинском пуку има чак 32 свештеника који су рукоположени од 8. новембра 1764. до децембра 1775, при томе је митрополит Павле рукоположио њих 12, Јован 18, а Вићентије једног, док је један постављен током седисваканције 1768–1769.[41] Ово није био коначан број, јер је било свештеника који су у поменутом периоду завршили у манастиру или су умрли, али он јасно говори да наредбу ни митрополит Павле ни митрополит Јован нису поштовали. Извесно је да је непоштовање одредби у овом смислу довело до тога да се после избора (1774) новог првојерарха, Вићентија Јовановића Видака, морало озбиљније приступити редукцији свештенства. У том циљу је послата и наредба Марије Терезије преко Илирске дворске депутације, 27. априла 1775. Њоме су митрополита Вићентија подсетили да је дужан да спроводи „земаљске основне законе", и да је у том смислу посебно дужан да на подручју Војне границе спроведе одредбе §37 Регуламента из 1770. и да се коначно јасно раздвоје они свештеници који су прекобројни од оних који су у активној служби (fungirenden Poppen). Истом наредбом је прецизирано да тамо где има 150 или више домова могу бити ангажована два свештеника, а тамо где их има преко 250 три, што је била основа за каснији акт којим су протумачене Привилегије и што је ушло у коначно решење овог питања – Декларатоирију (1779). Протопопови су се рачунали у број активних свештеника.[42] Епископи су тако морали да саставе нове спискове, што су чинили током 1775, а онда су их понели на Синод који је одржаван 1776/1777. године, када су покушали да осигурају да ипак не дође до толико драстичне редукције, али у томе нису имали успеха и требало је да их изврше управо онако како је то држава очекивала, односно по списковима које су понели са собом, а које је гроф Јанковић, да би показао како су тачни, оверио својим потписом. На основу ових спискова види се висок проценат прекобројних свештеника у свим епархијама. У Митрополији је било 26,73% прекобројних пароха, који је требало да остану без службе и имунитета. Најтеже стање је било у Бачкој епископији, где је прекобројних било чак 52,14%, а после ње је следила Архидијецеза са 45,69%.[43]

41 АСАНУК, МПА, „А" 381/1775.

42 Исто.

43 Исидора Точанац Радовић, *Бачка епархија у другој половини XVIII века: реформисање мреже*

У време редукције у Петроварадинском пуку се нашло 70 активних свештеника, али у збир нису ушли протопрезвитери, иако је држава очекивала и да двојица, која се помињу, уђу у њега. Међу прекобројним је било до тада 58 активних.[44] Посебно се помињу 23 ђакона, али како они нису имали парохију, а број свештеника морао је бити ограничен, нису је могли ни добити.[45] Највише је редукован број свештеника у Сланкамену и Угриновцима (четири), а потом у Лаћарку, Бешки и Крчедину (три). Само у три насеља је остало по три активна свештеника – у Лаћарку, Митровици и Мартинцима. Међу прекобројним свештеницима нашла су се тројица без синђелије, док је њих десет остало без парохије, иако су је стекли раније у односу на активне свештенике у свом насељу, из чега се види да је скоро половина прекобројних то постала не по годинама него по способностима, у складу са царском наредбом. Све парохије које су имале мање од 150 кућа остале су са једним свештеником, оне између 150 и 250 са два, а преко 250 са три.[46] Било је пароха који су опслуживали по два насеља, иако

парохија, Зборник Матице српске за историју, 87, Нови Сад 2013, 87–106; Иста, *Реформа српске православне цркве у Хабзбуршкој монархији за време владавине Марије Терезије и Јосифа II (1740–1790)*, необјављена докторска дисертација, 185–200.

44 Прекобројни су били: Арсеније Стојковић, Јован Матијановић, Петар Грк и Митар Червеначки из Сланкамена, Јован Коњевић и Никола Максимовић из Нових Карловаца, Михајло Мерцедић из Белегиша, Митар Марковић из Сурдука, Јован Димитријевић из Шимановаца, Тодор Марковић из Попинаца, Петар Миловановић и Тадија Павин из Пећинаца, Кузман Будимировић из Прхова, Михајло Коцкар, Теодор Цикуша и Георгије Лалошевић из Лаћарка, Кузман Јуришић, Глигорије Рајић и Тимотије Меанчић из Бешке, Јован Урошевић из Чортановаца, Јован Ђуровић, Илија Радиновић и Трифун Божић из Крчедина, Петар Пантелић и Глигорије Шаизовић из Кленка, Гаврило Петковић из Грабоваца, Јован Вицковић и Јосим Илић из Огара, Јован Андријевић из Товарника, Јован Томић из Јарка, Данило Симеоновић и Георгије Јуришић из Платичева, Никола Тровњак из Сурчина, Сава Цветић и Димитрије Јованчић из Добановаца, Зарија Гвозденовић из Бежаније, Лаза Николић из Бечмена, Арон Стефановић из Адашеваца, Тимотије Сатаровић из Деча, Никола Грковић из Јакова, Нићифор Адамовић из Кузмина, Марко Станисављевић из Купинова, Теодор Радосављевић и Јован Јовишић из Карловчића, Марко Јефтић из Голубинаца, Живко Ранковић, Јефтимије Јовановић, Митар Лазаревић и Ћиро Поповић из Угриноваца, Теодор Поповић и Пантелија Јовановић из Митровице, Михајло Теодоровић из Шашинаца, Симо Ђурашиновић и Иван Пољановић из Бановаца, Павле Бешлић из Батајнице, Јован и Григорије Поповић из Буковца и Кузман Керкшанин из Војке (АСАНУК, МПА „А” 94/1776).

45 Помињу се следећи ђакони: Митар Маматовић у Сланкамену, Гаврил Кепић у Новим Карловцима, Максим Стајић у Белегишу, Симеон Димитријевић у Шимановцима, Теодор Делић у Лаћарку, Ђука Павловић у Чортановцима, Георгије Ранитовић у Крчедину, Илија Поповић у Кленку, Сава Топаловић у Грку, Милош Црнобарац у Платичеву, Михајло Јовановић у Добановцима, Мишко Раинчић у Адашевцима, Илија Обренчић и Стојан Враничић у Вашици, Димитрије Ракић и Михајло Пресић у Бољевцима, Илија Јовановић у Дечу, Павле Јовановић у Мартинцима, Нестор Филиповић и Божо Вукадиновић у Кузмину, Ђурађ Петровић у Прогару, Андрија Поповић у Буковцу и Ђурађ Зорић у Бановцима (АСАНУК, МПА „А” 94/1776).

46 Активни су остали: у Сланкамену (225) Јован Маматовић и Стефан Јовановић, у Новим Карловцима (159) Максим Поповић и Јован Стојановић, у Белегишу (165) Илија Чонкић и Гаврило Исаковић, у Сурдуку (89) Теодор Вранић, у Јамени (107) Глигорије Буковчанин, у Шимановцима (92) Урош Димитријевић, у Попинцима (72) Василије Николић, у Пећинцима (79) Јован Миловановић, у Прхову (65) Атанасије Васић, у Лаћарку (325) Никола Милинковић, Тодор Шербула и Васо Вулетић, у Бешки (175) Илија Остојић и Глигорије Анђелић, у Чортановцима (89) Илија Гороклеdин, у Крчедину (181) Петар Першић и Јован Јанчић, у Кленку (140) Марко Крсмановић, у Грабовцима (166) Петар Обрадовић

ни заједнички број кућа у њима није био велик. Тако је у парохију Јамена улазило и две православне куће у Строшинцима, у парохију Моровић су улазили и Петровци са 20 кућа, под рачанску је са 37 кућа спадао и Босут. У Митровици је становништво разврстано на оно које припада компанији, тј. Војној граници – 143 куће, и оно које је било под комунитетом – 88 кућа. Посебан статус су имала она насеља где је постојао велики број српских кућа. Тако је у Земуну било 629 домова, те је ту остављено уз проту још четири свештеника, док су двојица била прекобројна.[47] Чак ни Карловци, који су имали велики значај као седиште митрополита, нису могли бити изузети из овог правила.[48] Како је под команду Петроварадинског пука улазио и Шајкашки батаљон, иако је припадао Бачкој епархији, подаци о редукцији су дати у војним списковима Петроварадинског пука и за њега.[49]

и Константин Станојевић, у Витојевцима (46) Петар Моловић, у Огару (95) Милош Живановић, у Товарнику (78) Симеон Мириловић, у Моровићу (57) Јован Поповић, у Грку (140) Стефан Лозанин, у Рачи (91) Михајло Свилокос, у Јарку (160) Филип Којић и Стефан Николић, у Платичеву (133) Марко Милинковић, у Сурчину (141) протопоп Теодор Ненадовић и Аксентије Станисављевић, у Добановцима (176) Јосим Поповић и Иван Марјановић, у Бежанији (77) Михајло Владисављевић, у Бечмену (48) Радивој Радишић, у Адашевцима (145) Јосиф Магарашевић, у Вашици (119) Петар Поповић, у Илинцима (79) Атанасије Лукић, у Бољевцима (144) Стојан Марковић, у Петровчићу (44) Радосав Вукичевић, у Дечу (95) Јован Михаилевић, у Јакову (97) Марко Радојевић, у Мартинцима (253) Аврам Радосављевић, Зарија Аћимовић и Симо Дикић, у Кузмину (235) Јефта Врховац и Станко Вукајловић, у Купинову (157) Јован Срећковић и Стефан Шарчевић, у Ашањи (81) Тимотије Станковић, у Обрежу (105) Васо Панић, у Прогару (88) Јован Јурић, у Карловчићу (73) Георгије Радосављевић, у Михаљевцима (62) Јован Рокић, у Голубинцима (120) Михајло Милићевић, у Угриновцима (137) Тимотије Поповић, у Крњешевцима (75) Павле Лаушевић, у Митровици (231) протопоп Јован Угарковић, Павле Недељковић и Глигорије Рајковић, у Шашинцима (169) Мојсије Недељковић и Максим Теодоровић, у Бановцима (226) Димитрије Халас и Максим Милин, у Батајници (95) Павле Веселиновић, у Војки (211) Јован и Филип Петровић, у Буковцу (85) Јован Стојковић/Видаковић, и у Пазови (63) Лаза Јуришић (АСАНУК, МПА „А" 381/1775, АСАНУК, МПА „А" 94/1776). У загради је дат број православних кућа.

47 Активни су били: протопоп Василије Остојић, затим свештеници Симеон Марковић, Јован Вретић, Андрија Поповић и Давид Георгијевић, прекобројни: Јелисије Петковић и Лазар Михајловић, као и ђакон Јован Јанковић (АСАНУК, МПА „А" 94/1776).

48 У Карловцима је било укупно 664 српске куће, које су припадале трима парохијама, названим по три ондашње цркве. Највећа је била митрополијска парохија, односно парохија Саборне цркве, која је имала 263 куће и у којој су као активни поред протопопа Теодора Јовановића, остали свештеници Димитрије Георгијевић и Емануил Николајевић/Милутиновић, док су прекобројни били Јован Кутић и Јован Симеоновић, као и два ђакона – Нићифор Даниловић и Михајло. Горњој цркви је припадао 191 дом и ту су остала два свештеника – Јован Живковић и Павле Чавић, док су без службе остали: Илија Трифуновић, Јефрем Павловић и Јован Илић. При Доњој цркви је било 210 кућа и два активна свештеника – Јефтимије Георгијевић и Јован Врсајковић, док су прекобројни били Георгије Јосифовић и Роман Јовановић (АСАНУК, МПА „А" 94/1776).

49 Тако су активни свештеници остали: у Горњем Ковиљу (162) Петар Јовановић и Петар Живановић, у Доњем Ковиљу (114) Василије Гладикошић, у Кању (156) Симеон Павловић и Григорије Владисављевић, у Гардиновцима (52) Јован Ишковић, у Жабљу (177) протопрезвитер Петар Кузмановић и свештеници Илија Герић и Максим Поповић, у Сент Ивану (93) Никола Плавшин, у Вилову (44) Теодор Барјактаровић, у Чуругу (241) Јован Дражић, Арсеније Поповић и Михајло Влаховић, у Госпођинцима (79) Михајло Дејановић, у Мошорину (113) Крста Пантелејмоновић, у Тителу (164) Мојсије и Јован Поповић и у Локу (35) Аврам Рибички. Прекобројни су били: Василије Марковић и Атанасије Филиповић из Горњег

***

Парохијска мрежа и редукција свештеника је постала тема за коју је држава заинтересована током терезијанско-јозефинистичких реформи у другој половини XVIII века. У овоме није прављена разлика између хришћанских цркава које су постојале у Хабзбуршкој монархији, јер је циљ за све био исти – свести број свештеника на меру довољну да одговори духовним изазовима, а истовремено за државу исплативу. Као ни остале цркве, ни Карловачку митрополију није мимоишао процес редукције свештенства. Иако је током целе управе митрополита Павла Ненадовића постојала иницијатива Беча да се број пароха сведе на разумну меру, он је одбијао да то уради, те је цео процес остао у наслеђе митрополитима Јовану Георгијевићу и Вићентију Јовановићу Видаку. На простору Петроварадинског пука постојао је, по оцени Двора, нарочито велик број свештеника, што се никако није могло толерисати, јер су они свуда са укућанима уживали порески имунитет, који је на територији Крајине подразумевао ослобођење од обавезе војне службе, а то је у Петроварадинском пуку остављао знатан број војно способног становништва ван батаљона. Како је овде константно недостајало мушкараца за попуну јединица, Команда Славонско-сремске границе је видела у редукцији свештенства могућност да ангажује више мушкараца за војску, што је до изражаја дошло током Седмогодишњег рата, када су свештеничка браћа насилно мобилисана и упућена на ратиште. Иако је већ 1764. забрањено рукополагање нових свештеника, то није поштовано ни после наредбе на Сабору из 1769. Јерархија је била незаинтересована да изађе држави у сусрет у процесу редукције пароха, али је на крају морала да пристане на њу. Из тог разлога су у складу са Регуламентом из 1770. саставили спискове који су поднети на увид царском комесару на Синоду 1776/1777. који их је оверио потписом, чиме су постали валидни за промену парохијске мреже и редукцију свештеника. На подручју Петроварадинског пука показало се да је без службе остало 45,31% свештеника. Држава је на крају успела да постигне решење овог питања, а јерархија није могла да учини ништа друго сем да га спроведе у дело.

Ковиља, Петар Радовановић из Доњег Ковиља, Петар Поповић из Гардиноваца, Тимотеј Теодоровић и Филип Максимовић из Сент Ивана, Петар Секулић и Арсеније Николић из Чуруга, Максим и Андрија Добановачки и Филип Туцаковић из Госпођинаца, те Василије Живковић и Јаков Јовановић из Мошорина (АСАНУК, МПА „А” 94/1776).

Nenad Ninković, PhD
University of Novi Sad
Faculty of Philosophy
Department of History

THE REDUCTION OF CLERGY AT THE TERRITORY OF PETROVARADIN REGIMENT

SUMMARY

The rearrangement process of the parish system and the reduction of clergy took place in the Habsburg Monarchy during the Theresian-Josephinist reforms in the second half of the 18th century. This was carried out in the Metropolitanate of Karlovci, as well, since its parts, such as Bačka parish and Archdiocese, had had a large number of supernumerary priests. The military authorities and the Court were particularly interested in Petrovaradin regiment and the reducing of its clergy, because the immoderate number of clergymen lessened the number of capable men in the units already lacking the borderline soldiers. This problem had been seriously considered for the first time at the Assembly in 1769 and its finalization took place after the Synod in 1776/1777, when the reduction of clergy was eventually effectuated. Due to this reduction, 26.73% of clergymen were left without their jobs at the territory of the whole Metropolitanate whereas only 54.69% out of 128 clergymen remained still active in church at the territory of Petrovaradin regiment.

061.27(497.113 Срем)»193»(093)

Светлана Љубљанац, архивски саветник
Архив Војводине
Нови Сад

ЗАДУЖБИНЕ НА ПОДРУЧЈУ СРЕЗА И ГРАДА СРЕМСКА МИТРОВИЦА

Сажетак: У раду је реч о подацима о задужбинама на подручју Срема. Наведени су списак задужбина на подручју Срема, циљ њиховог оснивања и попис имовине. Највећи број задужбина чиниле су школске закладе које су 1935. године одлукама месних школских одбора обједињене у Фонд за помагање сиромашних ученика. Град Сремска Митровица је управљао са пет задужбина, од којих су најзначајније задужбине првог градоначелника Ћире Милекића, као и великог жупана Ервина пл. Чеха.

Кључне речи: задужбина, тестамент, задужбински одбор, градска поглаварства.

Задужбине, као *установе које регулишу и спроводе тестаментом завештану имовину која се намењује извесној трајној и законом дозвољеној сврси*, осниване су обично у добротворне сврхе, у циљу помоћи развоја просвете, помоћи сиромашној деци, ученицима или старим, сиромашним и болесним особама, и другим хуманим мотивима.

Оснивач задужбине је тестаментом или основним писмом наводио мотив, односно сврху и циљ формирања задужбине (закладе, фонда, завода), морао је да наведе имовину коју дарује, као и то ко ће и како њоме управљати.

Средства из фондова задужбина, било да је реч о непокретностима, новцу, злату, акцијама или обвезницама, имала су основну суму или главницу која се није смела умањити, него је чувана у банци и тако додатно увећавана како би се из тог капитала финансирао њихов рад.

Задужбином је управљао одбор чију је структуру одређивао оснивач својим основним писмом, или је то препуштао установи којој је задужбина остављена. Понекад је долазило до спајања више фондова у један, јер је основни капитал појединих фондова био толико мали да није могао да послужи намењеној сврси. Да би се испоштовала жеља оставилаца, те да би руковање фондом било лакше, а књижење једноставније и прегледније, фондови су спајани у један. Пример је задужбина „Просветни фонд града Суботице", која је настала спајањем педесет фондова који су били под управом града Суботице, а којима је циљ била просвета у смислу помагања сиромашних ученика.[1]

1 Светлана Љубљанац, *Задужбина Просветни фонд града Суботице*, Луча, часопис за културу, уметност и науку, бр. 2, година XXI, Суботица 2012, 29–36.

РЕГИСТРОВАЊЕ ЗАДУЖБИНА

Министарство просвете, као врховна задужбинска власт по Закону о задужбинама из 1930. године, сматрало је да путем нових законских прописа треба да се реорганизују задужбинске власти и управљање имовином свих задужбина у Краљевини Југославији.

Надзор и старање над свим задужбинама у Дунавској бановини вршило је Просветно одељење Краљевске банске управе Дунавске бановине, као задужбинска власт на основу чл. 39 Закона о банској управи.[2] Међутим, у коликом обиму се тај надзор остваривао, одређивали су Закон о задужбинама из 1930. године[3] и Правилник за примену Закона о задужбинама.[4]

Да би Просветно одељење могло несметано да надзире рад задужбина, задужбинске управе су биле дужне да доставе оверене преписе основног акта којим је задужбина била основана, као и њен статут, али уколико статут није постојао, управа је била дужна да га састави. Управа је такође морала да достави извештај о следећем: да ли је задужбина укњижена на своја имања, да ли је управа увела све новчане и друге књиге, да ли води инвентарне књиге, те да ли је готовину задужбине пренела и сместила код Хипотекарне или Привилеговане банке и да ли је текући рачун отворен код Поштанске штедионице. Задужбинске управе су биле дужне да доставе биланс и исцрпни годишњи извештај о раду задужбине, посебно за сваку годину (почевши од 1930). На основу ових докумената, задужбинским управама се издавала разрешница за рад у појединим годинама.[5]

Општинске управе су морале да доставе податке о закладама, за регистар, и то за: школску закладу, убошку закладу, ветеринарску закладу и пољопривредну закладу.

Овако прикупљени подаци уписивани су у „Регистар задужбина" који се водио при Просветном одељењу Дунавске бановине.

Краљевска банска управа Дунавске бановине, Просветно одељење, расписом бр. IV 34900 од 14. децембра 1934. године[6] наредила је свим школским одборима да поднесу своја решења о намени школских заклада, које су према чл. 37 Закона о пучким школама из 1888. године код сваке општине на територији бивше Сремске жупаније биле основане за подмирење текућих школских трошкова. Пошто је према прописима Закона о народним школама од 5. децембра 1929. године за школске потребе постојао посебни буџет,[7] а с обзиром на то да је имовина школских заклада основаних по Закону из 1888. била сувише мала да би могла покрити школске потребе, сматрало се да би се њихова постојећа имовина могла употребити у друге, корисније сврхе, те више допринети и помоћи појединцима.

---

2 Закон о банској управи, Службене новине Краљевине Југославије, бр. 261-CV од 7. новембра 1929, стр. 1961, чл. 39.

3 Закон о задужбинама, бр. 155-LVIII, Службене новине Краљевине Југославије, бр. LIII-CVI од 11. јула 1930, 1475.

4 Правилник за примену Закона о задужбинама, бр. 105-XLVII, Службене новине Краљевине Југославије, од 10. маја 1932, 525.

5 Архив Војводине (даље у тексту: АВ), Ф. 126, Краљевска банска управа Дунавске бановине Нови Сад, IV 51900/33.

6 АВ, Ф. 126, IV 34900/34.

7 Закон о народним школама је донет 5. децембра 1929. године, а допуњен је Законом о изменама и допунама овог Закона 7. јула 1930. године.

Закладе би се намениле за помагање сиромашних ученика, односно за њихову одећу и обућу, и то тако да дотадашња имовина служи као главница фонда за помагање сиромашних ученика. Да би се главница повећавала из прихода од забава, приредаба или поклона појединаца, било је потребно да подручне општине и школски одбори који су управљали тим закладама, донесу паралелна решења о намени школских заклада и доставе их Банској управи ради доношења надлежног решења по члану 14 Закона о задужбинама.

У смислу прописа члана 29 Закона о задужбинама од 6. јула 1930. године, остале су на снази одредбе специјалних закона о устројству, управи и циљу појединих задужбина (заклада, фондова) – убошких, ветеринарских и пољопривредних, али су и те задужбине потпадале под надзор Задужбинске власти по прописима Закона о задужбинама.

Краљевска банска управа Дунавске бановине, Просветно одељење, расписом бр. IV 55710/34 наредила је свим општинским управама да доставе извештаје о постојању убошких, ветеринарских и пољопривредних заклада на свом подручју.[8] На подручју готово сваке општине су постојале ове закладе.

Ветеринарске закладе, чији је циљ био унапређење ветеринарства, првенствено у циљу сузбијања сточних зараза, биле су осниване на основу Закона о унапређењу ветеринарства у Краљевини Хрватској и Славонији, од 27. августа 1888. године.[9]

Имовина ветеринарских задужбина је такође била одређена у сврху давања помоћи важним пословима ветеринарске струке, као што су надзор сајмова, уређење клаоница, стрвишта, стрводерница и многих других.

Општине су среским начелствима морале да доставе извештај о правом стању ветеринарских заклада, односно да искажу колико дугује поједина општина ветеринарској заклади.[10] Ово строго наређење се морало поштовати, јер се уобичајила пракса да општине без дозволе посуђују из ветеринарских заклада да би покриле мањак у управној благајни све дотле док је не би испразниле. Због тога је рачуне општинских ветеринарских задруга морало преиспитати среско начелство, и то рачунски по оном чиновнику који је водио новчано пословање код среза, а надређени ветеринар је морао тачно испитати да ли су рачуни исправно састављени.

Пољопривредне закладе са циљем унапређења пољопривреде су биле осниване на основу Закона о унапређењу пољопривреде, од 6. септембра 1929. године.

Убошке закладе са циљем помагања убогих, за зидање и одржавање убошког дома за стара, изнемогла лица неспособна за рад, нису биле задужбине које су осниване основним актом – статутом, већ су биле осниване наредбом бивше Земаљске владе у Загребу, од 9. фебруара 1877. године, бр. 23058 (Наредба Краљевске хрватско-словенско-далматинске земаљске владе, Одељења за унутрашње послове, од 1. фебруара 1877. године), затим по Правилима за убошке закладе управних општина бивше Сремске жупаније, из 1899. године, које је одобрило Одељење за унутрашње по-

8 АВ, Ф. 126, IV а. ј. 681.

9 То је био први ветеринарски закон који је својим основним одредбама утицао на унапређење сточарства и дао основу за организацију и развој ветеринарске службе.

10 АВ, Ф. 126, III 23397/33.

слове под бројем 15869/1901.[11] Приходи убошких заклада у смислу ове наредбе јесу глобе које по специјалним законима иду у њихову корист (састојали су се једино од убраних – наплаћених, полицијских глоба). Од тих прихода се месечно исплаћивала помоћ сиротињи, убогима који су били неспособни за рад.[12]

За преглед, расправу и разрешење годишњих рачуна убошких заклада и сирочадских благајни које су постојале при појединим општинама бивших Баната, Бачке и Срема, била је надлежна Месна контрола при финансијској Дирекцији у Новом Саду, по поступку предвиђеном за преглед, расправу и разрешење општинских рачуна.[13] Међутим, без обзира на то да ли је Месна контрола вршила преглед по својој надлежности, исто тако и Банска управа, као Задужбинска власт, имала је дужност да врши преглед, по Закону о задужбинама.[14]

Општине које су слале податке о закладама устројеним по специјалним законима, почеле су да се обраћају Краљевској банској управи као задужбинској власти при Просветном одељењу у вези са наређењем бр. IV 55710/34, према којем је било наложено свим општинским управама да доставе извештаје о постојању убошких, ветеринарских и пољопривредних заклада на свом подручју. Представкама се тражило објашњење ове обавезе, с обзиром на то да ветеринарска, пољопривредна и убошка заклада нису основане у циљу прописа Закона о задужбинама, односно за неку хуманитарну сврху, већ искључиво у социјалном погледу: ветеринарска заклада у циљу сузбијања сточних зараза; пољопривредна у циљу унапређења пољопривреде, а убошка у циљу помагања убогима, њиховог смештаја, исхране, сахране и сл.[15] Даље се наводило да је годишњи рачун прегледао и одобравао ветеринарски референт при среском начелству за општинску ветеринарску закладу. Општинску пољопривредну закладу прегледао је и одобравао пољопривредни референт са среским пољопривредним одбором. Рачуни општинске убошке закладе су се подносили Месној контроли при Дунавској финансијској дирекцији у Новом Саду.

Министарство пољопривреде је 24. јануара 1935. године под бројем 4160/IV донело решење у којем се даје тумачење да ветеринарске и пољопривредне закладе не потпадају под надзор Задужбинске власти.[16]

Министарство просвете – Задужбински одсек, 17. априла 1936. године под бројем 1249/36, каже се да убошке, школске, ветеринарске и пољопривредне закладе које нису основане завештањем, већ на основу специјалних закона, не потпадају под Закон о задужбинама, нити под надзор Задужбинске власти.

Ради тога, Министарство просвете – Задужбински одсек, донело је одлуку да се све наведене закладе и фондови бришу из Задужбинског регистра.[17]

11 АВ, Ф. 126, IV a. j. 687.
12 АВ, Ф. 126, IV a. j. 826/11.
13 АВ, Ф. 126, II 22451/33.
14 АВ, Ф. 126, IV 40396/34.
15 АВ, Ф. 126, III 10792/35.
16 АВ, Ф. 126, III 6428/35.
17 АВ, Ф. 126, III 29678/36.

У години 1936. брисано је из Задужбинског регистра 320 разних фондова и заклада.[18]

Претварање школских заклада сремских општина у Фонд сиромашних ученика

По предлогу Краљевске банске управе Дунавске бановине, а на основу мишљења Задужбинског савета, на седници одржаној 20. марта 1935. године и чл. 14 Закона о задужбинама из 1930. године, Министарство просвете је одобрило одлуке месних школских одбора о оснивању Фонда за помагање сиромашних ученика. Општински одбори су на својим седницама доносили одлуку којом се имовина школских заклада уступала месним школским одборима ради оснивања Фонда за помагање сиромашних ђака. Након што би среска начелства одобрила одлуке општинских одбора о намени школских заклада, односно да се школске закладе предају на руковање месним школским одборима ради оснивања Фонда, приступало се примопредаји школских заклада. Примопредаја се вршила са свим благајничким књигама, готовином, хартијама од вредности, те се на тај начин општинска благајна предавала на даље руковање и вођење месним школским одборима.

С П И С А К

решења Управа о претварању Школских заклада у Фондове за помагање сиромашних ђака, од 2. марта 1935. године:[19]

Ред. бр.	Назив места	Датум и број решења	Имовина закладе у дин.
1.	Марадик	Општ. одбор тач. 19, од 7. 10. 1934.	268.16
2.	Крушедол Село	Шк. одбор тач. 3, од 28. 08. 1934. Општ. одбор тач. 34, од 12. 10. 1934.	673.25
3.	Нерадин	Шк. одбор тач. 26, од 9. 10. 1934. Општ. одбор тач. 69, од 7. 10. 1934.	2737
4.	Лединци	Шк. одбор тач. 103, од 2. 09. 1934. Општ. одбор тач. 57, од 3. 10. 1934.	1484.13
5.	Врдник	Шк. одбор тач. 1, од 2. 11. 1934.	1640
6.	Јазак	Шк. одбор тач. 31, од 31. 10. 1934. Општ. одбор тач. 73, од 28. 10. 1934.	10730
7.	Крушедол Прњавор	Шк. одбор тач. 1, од 28. 10. 1934. Општ. одбор тач. 20, од 6. 10. 1934.	998.50
8.	Ривица	Шк. одбор тач 1, од 10. 11. 1934. Општ. одбор тач. 38, од 6. 10. 1934.	1255.30

18 АВ, Ф. 126, IV a. j. 821.

19 АВ, Ф. 126, IV a. j. 682; a. j. 815.

9.	Раковац	Шк. одбор тач. 27, од 12. 12. 1934. Општ. одбор тач. 41, од 4. 10. 1934.	802.15
10.	Шашинци	Шк. одбор тач. 3, од 14. 10. 1934. Општ. одбор тач. 19, од 10. 11. 1934.	5468.75
11.	Кузмин	Шк. одбор тач. 29, од 16. 09. 1934.	7154.75
12.	Лежимир	Шк. одбор тач. 31, од 23. 09. 1934.	4224
13.	Мартинци	Шк. одбор тач. 1, од 11. 10. 1934.	2871
14.	Гргуревци	Општ. одбор тач. 95, од 20. 10. 1934.	5868. 80
15.	Чалма	Шк. одбор тач. 22, од 18. 11. 1934.	454.54
16.	Павловци	Шк. одбор тач. 211, од 8. 11. 1934.	194
17.	Кленак	Шк. одбор тач. 1, од 5. 09. 1934. Општ. одбор тач. 130, од 28. 08. 1934.	246.50
18.	Никинци	Шк. одбор тач. 1, од 28. 10. 1934. Општ. одбор тач. 57, од 18. 09. 1934.	1147.32
19.	Огар	Шк. одбор тач. 22, од 23. 10. 1934.	1013.87
20.	Краљевци	Шк. одбор тач. 6, од 17. 11. 1934. Општ. одбор тач. 41, од 14. 08. 1934.	985.70
21.	Мали Радинци	Шк. одбор тач. 1, од 25. 11. 1934.	610
22.	Инђија	Шк. одбор тач. 7, од 28. 11. 1934.	11131
23.	Вогањ	Шк. одбор тач. 4, од 20. 12. 1934.	815. 69
24.	Илок	Шк. одбор тач. 1, од 31. 08. 1934. Општ. одбор тач. 128, од 3. 09. 1934.	6877.50
25.	Бингула	Шк. одбор тач. 7, од 12. 09. 1934.	131.08
26.	Ердевик	Шк. одбор тач. 1, од 25. 10. 1934.	24533
27.	Свилош	Шк. одбор тач. 16, од 12. 10. 1934. Општ. одбор тач. 43, од 9. 11. 1934.	178.63
28.	Сот	Шк. одбор тач. 2, од 16. 09. 1934. Општ. одбор тач. 56, од 30. 09. 1934.	908
29.	Сусек	Шк. одбор тач. 7, од 26. 10. 1934. Општ. одбор тач. 43, од 9. 11. 1934.	3850.50
30.	Беочин	Шк. одбор тач. 8, од 17. 11. 1934.	272.50
31.	Баноштар	Шк. одбор тач. 1, од 9. 09. 1934. Општ. одбор тач. 74, од 4. 11. 1934.	3615.50
32.	Нештин	Шк. одбор тач. 1, од 4. 11. 1934. Општ. одбор тач. 35, од 15. 12. 1934.	5660
33.	Нови Бановци	Шк. одбор тач. 94, од 2. 12. 1934.	1440
34.	Нова Пазова	Шк. одбор тач. 6, од 25. 11. 1934.	5172.50

35.	Нови Сланкамен	Шк. одбор тач. 2, од 25. 11. 1934.	3679
36.	Крчедин	Шк. одбор тач. 7, од 4. 12. 1934.	2917.50
37.	Голубинци	Шк. одбор тач. 12, од 24. 12. 1934.	6504
38.	Сурдук	Шк. одбор тач. 12, од 24. 12. 1934.	1545.59
39.	Товарник	Шк. одбор тач. 1, од 18. 09. 1934.	6069
40.	Строшинци	Шк. одбор тач. 90, од 16. 09. 1934.	70.56
41.	Батровци	Шк. одбор тач. 18, од 18. 09. 1934.	482.26
42.	Мала Вашица	Шк. одбор тач. 1, од 23. 09. 1934.	3432.22
43.	Липовац	Шк. одбор тач. 1, од 9. 09. 1934.	174
44.	Шид	Шк. одбор тач. 1, од 16. 09. 1934.	2899.60
45.	Бачинци	Шк. одбор тач. 1, од 19. 12. 1934.	1458.60
46.	Кукујевци	Шк. одбор тач. 2, од 13. 12. 1934.	2246
47.	Деч	Општ. одбор тач. 46, од 2. 09. 1934.	1364.20
48.	Јаково	Шк. одбор тач. 34, од 26. 08. 1934.	2598.60
49.	Добановци	Општ. одбор тач. 127, од 7. 09. 1934.	5121.50
50.	Бежанија	Шк. одбор тач. 10, од 5. 09. 1934.	3560.50
51.	Ашања	Шк. одбор тач. 1, од 17. 12. 1934.	1994.70
52.	Бешеново	Шк. одбор тач. 4, од 23. 12. 1934. Општ. одбор тач. 20, од 8. 10. 1934.	4049.36
53.	Доњи Товарник	Шк. одбор тач. 4, од 31. 12. 1934.	165
54.	Мохово	Шк. одбор тач. 21, од 31. 12. 1934.	24
55.	Белегиш	Шк. одбор тач. 3, од 24. 12. 1934.	1090
56.	Бешка	Шк. одбор тач. 2, од 17. 12. 1934.	1892.97
57.	Нови Карловци	Шк. одбор тач. 3, од 23. 12. 1934.	28193.90
58.	Стари Сланкамен	Шк. одбор тач. 1, од 24. 12. 1934.	7503.20
59.	Сремски Карловци	Шк. одбор тач. 3, од 15. 11. 1934.	1753.50
60.	Бапска Новак	Шк. одбор тач. 1, од 28. 12. 1934.	109.40
61.	Илача	Шк. одбор тач. 1, од 5. 01. 1935.	407
62.	Јамена	Шк. одбор тач. 1, од 3. 01. 1935.	553.36
63.	Шидски Бановци	Шк. одбор тач. 2, од 4. 01. 1935.	177.28

64.	Бечмен	Шк. одбор тач. 19, од 23. 12. 1934.	214
65.	Бољевци	Шк. одбор тач. 13, од 22. 12. 1934.	3957
66.	Крњешевци	Шк. одбор тач. 66, - 1934.	3826
67.	Прогар	Шк. одбор тач. 4, од 2. 12. 1934.	93
68.	Угриновци	Шк. одбор тач. 34, од 26. 08. 1934.	237.07
69.	Брестач	Шк. одбор тач. 2, од 11. 01. 1935.	790
70.	Попинци	Шк. одбор тач. 18, од 17. 01. 1935.	220.93
71.	Хртковци	Шк. одбор тач. 1, од 24. 01. 1935.	9,006.79
72.	Шаренград	Шк. одбор тач. 1, од 21. 01. 1935.	273
73.	Визић	Шк. одбор тач. 15, од 28. 10. 1934.	3,504.24
74.	Лаћарак	Шк. одбор тач. 1, од 12. 02. 1935.	11,067.50
75.	Шуљам	Шк. одбор тач. 2, од 12. 01. 1935.	2,524.08
76.	Војка	Шк. одбор тач. 9, од 21. 12. 1934.	367.50
77.	Адашевци	Шк. одбор тач. 5, од 27. 09. 1934.	147.50
78.	Беркасово	Шк. одбор тач. 1, од 29. 01. 1935.	69
79.	Батајница	Шк. одбор тач. 1, од 31. 12. 1934.	11,142.54
80.	Карловчић	Шк. одбор тач. 4, од 19. 02. 1935.	1.435
81.	Петровчић	Шк. одбор тач. 1, од 20. 01. 1935.	25.
82.	Платичево	Шк. одбор тач. 4, од 17. 02. 1935.	149.61

Задужбине којима је управљало Градско начелство у Сремској Митровици

Градске и општинске управе биле су дужне да доставе податке за регистровање задужбина (заклада, фондова) Краљевској банској управи Дунавске бановине, Просветном одељењу, Задужбинском одсеку, које је водило Регистар постојећих јавних и познатих задужбина.

Ступањем на снагу Закона о градским општинама 1934. године, градска начелства су била дужна да изаберу стални задужбински одбор, као управу фондова, заклада, задужбина, које су биле поверене на управљање граду.[20] Чланови задужбинског одбора у Сремској Митровици су били: Славко Јовановић, Сава Петровић, Никола Писместровић и Петар Шимуновачки.

Према извештају од 14. септембра 1934. године Градског начелства у Сремској Митровици, град је управљао са пет задужбина: Павла Поповића, Ервина Чеха, Ћире Милекића, Ане Кушић и Сузане Маркс.[21]

20 АВ, Ф. 126, IV а. ј. 813.

21 АВ, Ф. 126, IV а. ј. 686.

Сиротињска заклада првог градоначелника града Митровице Ћире пл. Милекића основана је 14. маја 1907. године, са циљем да помаже једног ученика обртне, трговачке или господарске школе, са имовином у готовом новцу 645,60 динара уложених у Српско есконтно деоничарско друштво у Митровици, односно у Српску задружну банку Нови Сад.[22]

Сиротињска заклада великог жупана Ервина пл. Чеха основана је 1. августа 1896. године, са циљем да помагаже једно сироче без родитеља завичајника града Митровице, са имовином у државној обвезници 4 посто укамаћеног рентовног зајма бивше Аустроугарске број 325939 и у готовом новцу 250 динара.

Заклада пуковника Павла Петровића основана је 1. јануара 1868. године, са циљем да помаже сиротињу, са имовином у металној обвезници број 169523 и имовином у готовом новцу 50 динара.

Легат Ане Кушић основан је 1. јануара 1908. године, са циљем да помаже сиротињу, нема основног писма, са имовином у готовом новцу 105,51 динар уложен у Српско есконтно деоничарско друштво у Митровици, односно у Српску задружну банку Нови Сад.

Легат Сузане Маркс основан је 1. јануара 1908. године, са циљем да помаже сиротињу, нема основног писма, са имовином у готовом новцу 283,20 динара уложених у Српско есконтно деоничарско друштво у Митровици, односно Српску задружну банку Нови Сад.

Управљање градских управа задужбинама било је под надзором виших органа власти. До 1895. године то су били жупанијски органи, затим одсеци Краљевске земаљске владе до 1918, те надаље разни други органи који су према постојећем државном уређењу били надређени градској управи.

Према важећим прописима, Градско поглаварство је требало да одлучи о прихватању оснивања предложених задужбина, као и да изради основно писмо (закладни лист или закладницу) као документ којим се утврђују име, циљ, имовинска маса и начин остваривања задужбине. Закладнице су морали да потврде надлежни виши органи власти.

Закладни лист[23]

Градско заступство у Митровици у смислу закључка донетог на седници од 15. децембра 1904 под бр. 130, којим је поводом закљученог прослављена двадесетогодишњица начелниковања градског начелника Ћире Милекића установљена његово име носити заклада с износом од 500 кр. донаша овај закладни лист, који ће служити за сва времена као правило, како ће се том закладом руковати и на што ће се закладни доходак употребити, те одређује следеће:

1) Заклада има носити име „сиротинска заклада" првога градоначелника града Митровице Ћире, пл. Милекића.

22 АВ, Ф. 126, IV a. j. 688.

23 АВ, Ф. 126, IV a. j. 684.

2) Имовина се састоји сада из 500 кр. дарованих по градској општини Митровица, из 275 кр. дарованих по градском начелнику Ћири пл. Милекићу, затим по њему и брату Николи пл. Милекићу поводом смрти оца им Ђорђа пл. Милекића дарованих 125 кр. 15. ф. и напокон по обитељи Милеве пл. Милекића дарованих 200 кр. Укупно 1100 кр. 15. ф.

3) Закладна главница има се уложити користоносно у новчани који завод, те ће се камате прикупљати главници, док год не нарасте на равно 2000 кр. та ће се свота тада уложити било у државне папире било у пупиларно сигурне хипотекарне зајмове.

4) Закладном имовином рукује градско поглаварство а уложна књижица дотичне зајмовне исправе или државни папири похраниће се у градској благајни.

5) Годишње камате пошто главница нарасте на опредељиних 2000 кр. имају се сваке године 5./18. јануара као на дан рођења закладника поделити.

6) Ову потпору подељује градски начелник односно градско поглаварство једном сиромашном у граду Митровици завичајном ученику обртне, трговачке или господарске школе, школе евентуално у помањкању таквих ученику којег средњег школског завода.

Надарени има потврдити примитак надарене му своте.

7) Ако настану такове прилике, да би била нужна промена ових закладних установа то ће се тада по градском поглаварству разумно са градским заступништвом нужне одредбе донети уз одобрење кр. земаљске владе, одела за унутарње послове.

8) Надзор над овом закладом врши кр. земаљска влада, којој се има сваке године месеца фебруара предлагати извадак из рачуна ове закладе.

Ова је закладница састављена у три равногласна изворна примерка, од који ће се један примерак код кр. земаљске владе, одела за унутрашње послове у Загребу, други код рачунских уреда кр. зем. владе и трећи код овоградског поглаварства.

Из седнице градског заступства
У Митровици 14. маја 1907.

Градски заступници

Павле Вујашковић с. р. Градски начелник
Милекић с. р.
Танасија Стојановић с. р.
Број: 36422
Ова се закладница одобрава
Кр. хрв. слав. далм. земаљска влада
У Загребу дне 20. рујна 1907.
м. п. Јакшић с. р.

Да је овај препис веран своме оригиналу јамчи
Градска благајна
У Срем. Митровици 31. августа 1934.
Градски благајник
потпис нечитак

Градско поглаварство је требало да рефундира свакој заклади њену имовину са законском каматом.[24] Основне главнице ових задужбина биле су уложене у Српском есконтном друштву, које се касније ујединило са Српском задружном банком у Новом Саду.

Међутим, како је Српска задружна банка била под стечајем,[25] уложени новац се није могао добити. На једанаестој редовној седници Градског већа, одржаној у Сремској Митровици 28. јануара 1935. године, Градско веће је донело решење да се не рефундира закладама њихова имовина услед пада банака, јер је реч о *vis maior*, стога нико не може да сноси одговорност.[26]

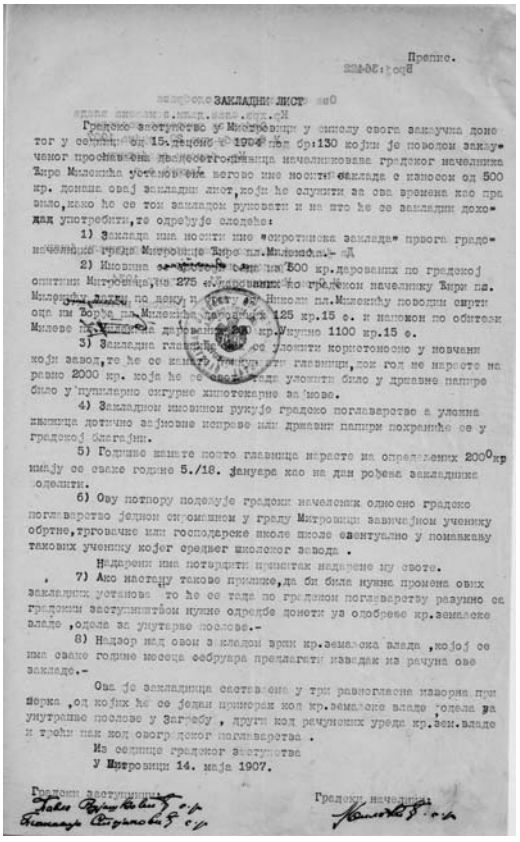

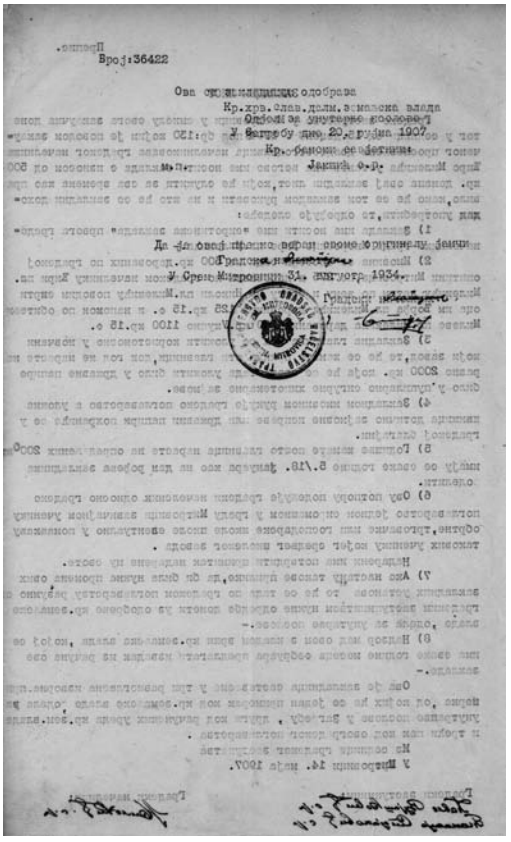

Прилог 1: *Закладница Ђире Милекића*

24 АВ, Ф. 126, IV 40727/34; АВ, Ф. 126, IV 17503/35.

25 Есконтно деоничарско друштво у Сремској Митровици се после Првог светског рата спојило са Српском задружном банком у Новом Саду, која је постала филијала у Сремској Митровици. Филијала у Митровици је ликвидирана, а централа у Новом Саду је под стечајем.

26 Ово решење потврдила је Краљевска банска управа решењем од 4. фебруара 1935. године, под бројем II 8025/35.

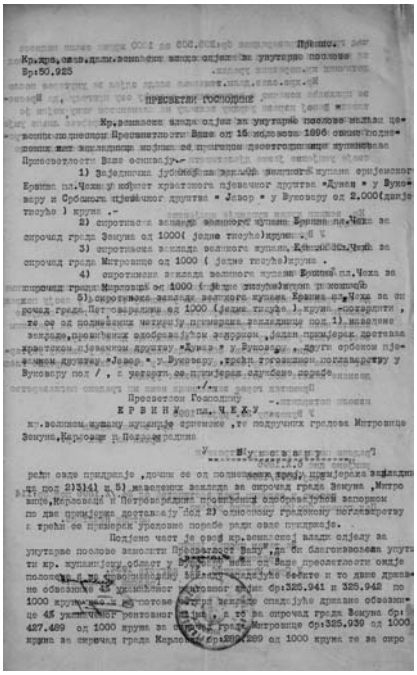

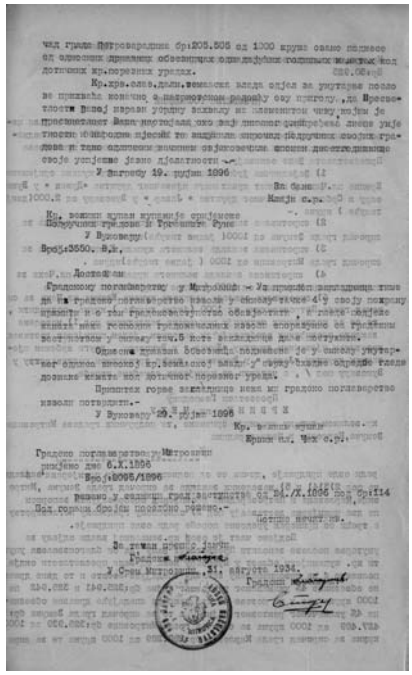

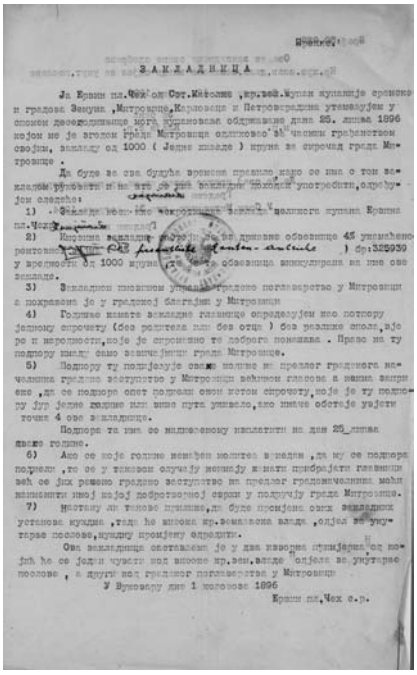

ЗАКЛАДНИЦА

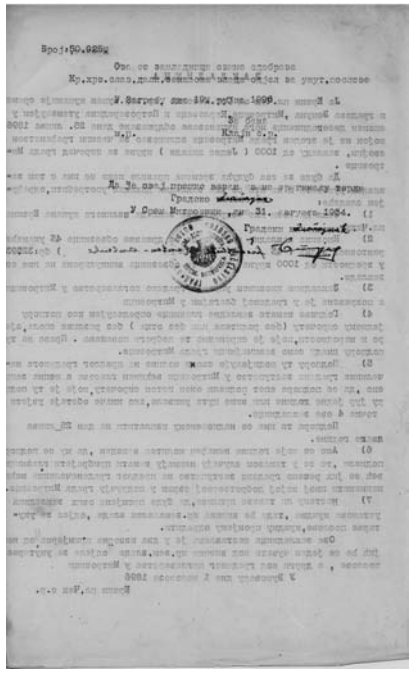

Прилог 2: *Закладница Ервина Чеха*

Извори и литература

1. АВ, Ф. 126, IV 51900/33. Архив Војводине, Ф. 126, Краљевска банска управа Дунавске бановине Нови Сад, IV 51900/33 (АВ, Ф. 126).
2. Закон о банској управи, Службене новине Краљевине Југославије, бр. 261-CV од 7. новембра 1929. године, стр. 1961, чл. 39.
3. Закон о задужбинама, бр. 155-LVIII, Службене новине Краљевине Југославије, бр. LIII-CVI од 11. јула 1930, 1475.
4. Правилник за примену Закона о задужбинама, бр. 105-XLVII, Службене новине Краљевине Југославије од 10. маја 1932. године, 525.
5. Светлана Љубљанац, *Задужбина Просветни фонд града Суботице*, Луча, часопис за културу, уметност и науку, бр. 2, година XXI, Суботица 2012, 29–36.

Svetlana Ljubljanac, archives consultant
The Archive of Vojvodina
Novi Sad

THE ENDOWMENTS AT THE TERRITORY OF THE COUNTY AND THE TOWN OF SREMSKA MITROVICA

SUMMARY

This paper enumerates the endowments at the territory of the County of Srem, explains the purpose of their foundation and gives the list of the property belonging to these endowments at that time. The supervision and the care for all the endowments in the Danube Banate were provided by the Education sector of the Royal Banate Administration in the Danube Banate, functioning as Endowment authority. In order to enable a heedless supervision over the endowments by the Education sector, the endowment administration was obliged to provide a verified copy of the basic legal act for the foundation of the endowment, as well as its statute, but if the statute did not exist, they were obliged to pass one. The administration also had to submit the following accounts: whether the endowment was registered on its property, whether the administration had introduced all the financial and other books and kept inventory book record, whether it had transferred and placed the endowment's cash at the Hipotecary or Privileged bank and finally, whether the running account had been opened at Poštanska štedionica[27]. The endowment administration had to submit a balance sheet and a detailed annual account of the endowment's work, separately for each year (as of 1930). Based on these documents, the endowment administration got a work clearance paper for specific years. Municipal authorities had to give data on the foundations, for the registre, as follows: school, indigent, veterinary and agricultural foundations.

The data collected in this manner were written in the "Endowment registre" which was kept in the Education sector of the Danube Banate. The largest number of endowments in the County of Srem were the school foundations integrated into the "Fund for helping the underprivileged children" in 1935 after the decision had been reached by the local school boards.

With the Law of town municipalities coming into force in 1934, the town prefectures were obliged to choose a permanent endowment board to manage the funds, foundations, endowments, which were entrusted to the town authority. Thus, the town of Sremska Mitrovica had managed five endowments, the most important being the ones belonging to the town's first mayor Ćira Milekić as well as the Noble Great Count Ervin Cseh.

27 Post office saving bank

94(=163.41)(439.55/.56)»1914/1918»
323.1(=163.41)(439.55/.56)»1914/1918»
371.12(=163.41)(439.55/.56)»1914/1918»

Мр Мара Шовљаков
Футог

НАЦИОНАЛНИ РАД И СТРАДАЊЕ СРБА УЧИТЕЉА ИЗ УГАРСКЕ, ЗАПОСЛЕНИХ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ, ЗА ВРЕМЕ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

Сажетак: Чланак указује на међусобну духовну, културну и политичку повезаност Срба из Босне и Херцеговине и Срба из Угарске. Прати просветну и националну мисију и страдање учитеља Срба запослених у Босни и Херцеговини. Учитељи из Угарске, попут Стеве Калуђерчића, вршили су од средине XIX века културну мисију друштвеног преображаја. Дат је попис учитеља, махом сомборских ђака, запослених у Босни и Херцеговини. Током Првог светског рата уочавамо напоре Великог управног и просветног савета да, ради опстанка учитеља, обезбеди принадлежности из буџета Земаљске владе у Сарајеву. Положај српских учитеља сагледаваћемо кроз преписку удаљених, интернираних и затвараних учитеља. Посебну пажњу привукло је страдање учитељице Даринке Шешевић, рођене у Сомбору, запослене у Струјићима.

Кључне речи: Ђорђе Бекић, Стево Калуђерчић, Божидар Никашиновић Вршчанин, учитељи, Босна и Херцеговина, Угарска, Велики управни просветни савет, Земаљска влада, Даринка Шешевић.

Први забележени српски учитељи, доспели из Срема, стизали су у Босну и Херцеговину у петој деценији XIX века. Временом се број учитеља са простора Карловачке митрополије повећавао захваљујући друштвеном преображају, у коме је кључну улогу играла трговачка буржоазија. Национални напредак могао се остварити захваљујући прегнућу, усмереном на развој просветних установа, читаоница, културних и соколских друштава. Живот Срба из Јужне Угарске служио је као пример, образац за покретање просветног система српских православних школа, часописа, листова. Недостатак домаћих учитеља онемогућавао је стручан рад у српским вероисповедним и комуналним школама. Утолико су већи значај имали учитељи школовани у Сомбору, спремни да поред просветне врше и националну мисију. Срби учитељи из Војводине одлазили су ради запослења у Босну и Херцеговину. Спонтано су се укључивали у

национални покрет, изражен у борби за црквено-школску аутономију и културни препород.

Национални радник и учитељ Стево Калуђерчић је у спомен на учитеље Србе и Српкиње из Војводине сачинио крађу расправу, са низом података везаних за активност у Босни и Херцеговини. Први забележени учитељи били су Нестор Гојковић, родом из Срема, радио 1845–1852; Максим Атанацковић, из Руме, радио 1858–1867; Филарет Петровић, из Срема, радио 1869–1870, и Лукијан Петровић, родом из Срема, радио 1871–1872. Доносимо имена учитеља који су служили у Сарајеву, уз напомену да су прикупљена на основу школског извештаја из 1898.[1] Управитељ српске реалке у

1 Првих пет на списку су учитељице које нису завршиле учитељску школу. Служиле су у Сарајеву: 1. Персида Јовановић, из Митровице, 1870–1874; 2. Милица Пантелић, из Руме, 1872–1873; 3. Љубица Атанацковић, 1858–1861. Завршили су учитељску школу: 1. Константин Васиљевић, из Великог Бечкерека, 1856–1857; 2. Евица Јанковић, удата Сарајлић, из Винковаца, 1875–1879, прво учитељица затим управитељ Више девојачке школе у Сарајеву; 3. Кузман Миловановић, из Старог Врбаса, учитељ 1879, затим надзорник у Новом Саду; 4. Ирена Хаџић Михајловић, из Бачке Паланке, 1879–1882; 5. Светозар Арсенијевић из Делиблата, 1880–1883; 6. Никола Тајшановић, Свињица, Банат, 1880–1883, затим прешао у државну школу, учио нотално певање и појање; 7. Васа Поповић, Томашевац, Банат, 1881–1882; 8. Стево Калуђерчић, из Сомбора, 1890–1893, помоћни учитељ, затим до 1914. учитељ; 9. Јован Видић, из Војводине, 1883–1885, уређивао владин лист *Просвјета*, отишао у Србију; 10. Наталија Суботић, из Новог Сада, 1883–1888, прешла у комуналну школу у Шамцу; 11. Милева Павковић из Суботице, учитељица Више девојачке школе 1890–1895, премештена у основну до 1896. па прешла у комуналну; 12. Божидар Никашиновић, из Вршца, учитељ у Сарајеву 1884–1887, уредник *Босанске виле*, наставник у богословији Рељево, написао више брошура на немачком, уредник *Трговачко-занатлијског гласника*; 13. Марко Рајковић, из Сомбора, 1887–1888, затим учитељ трговачке школе у Мостару; 14. Јулка Милашиновић, из Сомбора, 1888–1891, прво у основној затим у Вишој девојачкој до 1895; 15. Коста Травањ, из Баната, учитељ 1889–1914, студирао певање у Загребу, радио у Вишој девојачкој, вежбао српске, јеврејске, муслиманске хорове; зачетник хорског певања у Сарајеву; 16. Димитрије Мита Клицин, из Вршца, учитељ у Сарајеву 1889–1892, прешао у Вршац за учитеља, затим новинар и политичар у Новом Саду; 17. Милан Рацков, из Велике Кикинде, 1892–1893, отишао у Велику Кикинду; 18. Зорка Ћурчић, из Новог Сада, учитељица 1892–1895, прешла у Вишу девојачку у Загребу, до 1914, затим радила у Сомбору; 19. Светислав Павковић, из Суботице, учитељ 1893–1896, вратио се у Суботицу; 20. Мира Јакшић, из Српске Црње, у Сарајеву 1893–1895, прешла до 1914. у Вишу девојачку у Сарајеву; 21. Јустин Манојловић, из Сомбора, учитељ 1893–1895, прешао у државну техничку школу у Бијељину; 22. Светозар Пауновић, из Вршца, 1893–1895. у основној школи у Сарајеву, отишао у Ујму; 23. Лала Шушљић, рођена Јакшић, из Српске Црње, учитељица 1896–1914, свирала гласовир; 24. Милан Манојловић, из Сомбора, у Сарајеву учитељ 1895–1896, прешао у Сомбор; 25. Вјера Радић, рођ. Петровић, из Сомбора, у Сарајеву само 1896, прешла у Сомбор у Вишу девојачку; 26. Вјера Ђуковић, рођ. Милашиновић, из Сомбора, дошла 1897, остала до пензионисања, отишла у Панчево; 27. Војислав Борић, из Пардања у Банату, учитељ српске школе у Брчком од 1893, затим наставник Више девојачке у Сарајеву 1897–1905, постављен за главног школског надзорника у Сарајеву 1896. до 1914, после рата управник добара патријарха Димитрија, затим директор учитељске школе у Дервенти. Списак учитеља изван Сарајева: 1. Милош Костић, рођен у Иригу, подучитељ у Војној крајини, затим 1882. у Бос. Градишки, више година у Бањалуци, 1907. постављен за шк. надзорника у Бањалучко-бихаћкој епархији; 2. Алекса Чавић, родом из Жабља, прво је учитељ у Блажују, затим положио испите у Рељеву, прешао у свештенике; 3. Лепосава Костић, рођена Павковић, родом из Сомбора, учитељица од 1882. у Босанској Градишки; 4. Милорад Папулић, рођен у Дању, учио гимназију у Сремским Карловцима, учитељску у Сомбору, Горњем Карловцу 1883, учитељ у Високом; 5. Милева Костић, рођ. Вертунски у Сомбору, од 1888. учитељица у Бањалуци до 1914; 6. Јован Медурић, из Турије, од 1889. учитељ у Тузли до пензионисања; 7. Лазар Борђошки, из Силбаша, од 1889. учитељ

Сарајеву др Бранко Михајловић, из Војводине, био је прво професор а затим управник од 1879. до 1881, када је прешао за лекара. Други је Светозар Поповић, родом из Срема, прво управитељ српске гимназије од 1879. а српских основних школа од 1881. па до краја 1883, када је отишао у Сремске Карловце за професора.[2]

у Тузли, био школски надзорник у Војводини; 8. Павле Чонић, из Сомбора, од 1892. учитељ српске школе у Мостару, у време рата предао се као војник руској војсци; 9. Бошко Илачевић, из Боботе, од 1890. учитељ у Бос. Крупи, где је хоровођа Српског певачког друштва Милутиновић приредио 1893. Прву светосавску беседу, истицао се националним радом, допринео изградњи школе, интерниран у родно место за време рата; 10. Душан Малетић, рођен у Сремским Карловцима, учитељ у Чечави код Тешња, затим у Чаћавици код Бос. Новог, издржавао школу организовањем аматерског позоришта, забава, уз помоћ свештеника Јеврема Станковића, за време рата обојица су интернирани, после рата управитељ школа у Сремским Карловцима и појац у богословији; 11. Марија В. Поповић, рођена у Мошорину, од 1892. учитељица у Љубушком, затим у Зворнику, где је умрла; 12. Душан Которач, рођен у Нађлаку, учитељ од 1892. у Појезини; 13. Сава Вученовић, из Миклушеваца, од 1894. учитељ у Мостару, од 1906. надзорник у Херцеговачко-захумској епархији; 14. Живојин Анђелић, из Великог Бечкерека, учитељ српске школе у Грачаници од 1898; 15. Славко Косић, из Велике Кикинде, од 1905. учитељ у Мостару; 16. Дионисије Марковић, рођен у Доњој Нани, учитељ у Босанском Шанцу; 16. Душан Араницки, рођен у Ердевику, учитељ у манастиру Добрић, затим у Молу; 17. Миливој Николић, из Крушедола, учитељ у Гацку, после у Грку у Срему; 18. Јован Ђендић, рођен у Турији, од 1906. учитељ у Заборку, после у Турији; 19. Јелена Милутиновић из Черевића, била од 1899. учитељица у Брчком; 20. Марија Јовановић, из Сомбора, од 1905. учитељица у Љубињу, после у Варешу; 21. Милена Поповић, рођена Бикар, из Сомбора, учитељица у манастиру Тавна; 22. Даринка Гојков, рођена у Црвеној Цркви у Банату, од 1907. учитељица у Јошавки; 23. Јудита Радосављевић, рођена у Сремској Митровици, од 1908. учитељица у Тузли; 24. Исидора Николић, рођ. Ђисаловић у Сомбору, од 1893. учитељица у Тузли и Пожарници, отишла у Банат; 25. Војин Жупански, из Меленаца, од 1897. радио у Стоцу, вратио се у Војводину, оптужен за велеиздајника, интерниран у горњу Мађарску, умро у рату; 26. Јован Травањ, рођен у Турији, од 1895. радио у Високом, Тузли, Брчком, Новој Градишки, где је и хоровођа; 27. Светислав Бугарски, родом из Парага, учитељ у Добоју од 1909, члан Народне одбране, за време рата затваран, узет у војску, предао се Русима, довео у Одесу 2500 добровољаца, погинуо у Добруџи; 28. Теодора Шушљић, рођена Радић у Сомбору, учитељица од 1895. у Приједору, са мужем прешла у Сарајево; 29. Зорка Протић, рођена у Товаришеву, од 1899. радила у Мостару, Зеници, Доњем Вакуфу, Зворнику, сарађивала са учитељем из Малог Зворника Миливојем Јаковљевићем, активистом Народне одбране, повезаним са атентатом, зато је осуђивана, мучена и интернирана у Цеглад; 30. Петар Протић, из Товаришева, од 1912. учитељ у Зворнику, члан Народне одбране; 31. др Павле Радосављевић, родом из Обрежа, учитељ у Мостару 1900–1902, направио универзитетску каријеру у Америци; 32. Олга Станишић, рођена Бркић, учитељица у Високом од 1899; 32. Марија Радић, рођена у Новом Саду, од 1903. радила у Нишићу, код Сарајева, затим у Сарајеву; 33. Петар Јовановић, рођен у Лесковици у Банату, учитељ у Пилачковицама, Бањалучко-бихаћка епархија; 34. Љубица Гергуров, рођена у Белој Цркви, учитељица од 1885. у Високом; 35. Анђелија Бугарски, удата Вареника, рођена у Сремској Каменици, учитељица од 1897. у Језеру, код Јајца; 36. Вељко Ћасић, из Чуруга, учитељ у Густовари од 1894; 37. Даринка Шешевић, рођена у Сомбору, учитељица од 1902. у Струјићима, Херцеговачко-захумска епархија, после рата у Бајмоку; 38. Јован Петровић, из Кумана, учитељ од 1907. у Пурачићу, Зворничко-тузланска епархија; 39. Јулијана Момировић, рођена у Сомбору, од 1902. учитељица у Грачаници; 40. Дамјан Верчевић, рођен у Трпињи, од 1898. учитељ у манастиру Озрену; 40. Лазар Имброњев, рођен у Меленцима, учитељ у Градачцу; 41. Светислав Торњански, рођен у Нерадину, од 1912. учитељ у Бихаћу и Блажују. Писао књижевност за децу.

2 Стево Калуђерчић, *Срби и Српкиње из Војводине учитељи и учитељице у Босни и Херцеговини*, Гласник историјског друштва у Новом Саду, књ. XII, Нови Сад 1939, 201–209.

Средином XIX века у мостарској основној школи службовао је 1856. Михаило Ћуковић или Ћурковић, из Војводине, учитељ од „више језика".[3] Учитељи из Угарске стизали су „преко Саве", намерени да сачувају српске школе од пропадања и подигну српски народ из заосталости и незнања. Један из плејаде учитеља, Милош Костић, обележио је 1907. јубилеј, четврт века рада у Босанској Градишки. У његову част говорили су Круљ, Вељко Чубриловић, Васиљ Грђић. Основна порука садржала је мисао „да је васпитао читаву легију младих бораца, који данас заједнички ступају у борбу за погажена народна права".[4]

Борба за црквено-школску аутономију у Босни и Херцеговини вођена је од 1896. до 1905. уз велику подршку Срба из Угарске. Поред личног ангажовања истакнутих Срба „пречана": Емила Гавриле, Ђорђа Красојевића, Вељка Петровића, уз национални покрет Срба биле су новосадске редакције *Заставе* и *Браника*. Питање рада српских учитеља, пореклом из Угарске, отвара сложену националну тематику. Црквено-школску борбу у Босни и Херцеговини започело је Општество Срба Мостараца и Херцеговаца 1880–1882. Кључна личност међу Херцеговцима био је Новосађанин, учитељ Ђорђе Бекић. Само што је завршио студије професуре у Прагу, добио је место уредника у листу *Застава*, иако је уживао поверење Светозара Милетића. Новинарско место је убрзо напустио. Заменио га је службом надзорника у српској школи и тајника у Црквеној општини у Мостару. Председник Општества био је Јефто Бјелобрк, патриота, са разгранатим везама са устаничким вођама: Богданом Зимоњићем, Јовом Билбијом, М. Тркуљом, Г. Бабићем, пуковником Деспотовићем и Петром Мркоњићем, потоњим српским краљем. Раширио је политичке везе у Србији, Црној Гори, Војводини, са Словенским комитетом у Русији. Везу са Војводином остварио је преко Васе Видовића, трговца из Босанске Градишке, преко Манојла и Мојице Хрваћанин из Дубице, Стојана Угринића из Старе Градишке. Чланови Општества били су још Ато Шотрић, Васа Круљ, Тодор Дреч, Ристо Петрић... Угледно српско грађанство у Мостару чинили су Ристан Шола, Риста Шантић, архимандрит Леонтије Радуловић, Риста Круљ, Никола Ћоровић, поп Алекса Чокорила...[5] У мостарску средину, прожету светосавским православљем, Бекић је позван да ради као српски омладинац Милетићеве школе. Радио је на организовању школе, саветовао је општине у горњој и доњој Херцеговини како да одбију насртаје и нападе против школа и других права. Општинска управа донела је одлуку да се ради заштите права обрате аустроугарском цару. Последица ове борбе за просветну и верску аутономију било је покретање парнице против учесника, оптужених за велеиздају и бунтовништво. Истовремено са активностима у Мостару текла је борба војвођанских Срба, иако по Бекићу она „није са планом спремана". У Сремским Карловцима у оквирима народно-црквене аутономије одвијала се борба између народњака Милетића и „назадњака" под Германом Анђелићем. Именовање Германа за патријарха Срби у Угарској доживљавали су као „најтежу и врло кобну

3 Владимир Ћоровић, *Мостар*, Београд 1999, 75.

4 *Отаџбина*, 20. 7. 1907, бр. 6, 7 и 10. Милош Костић, рођен у Иригу 1854, прво је подучитељ за Војну крајину, затим учио у Сомбору за учитеља. Школовање завршио 1881/2. Служио је више година у Босанској Градишки, затим у Бањалуци, и 1907. постављен је за школског надзорника у Бањалучко-бихаћкој епархији, све до Првог светског рата. Вид.: С. Калуђерчић, *Нав. дело*, 201.

5 Ђорђе Бекић, *Борба српско-православног Општества у Мостару против аустро-босанске управе 1880–1882. године*, Сарајево 1936, 1–5.

повреду" народно-црквене аутономије. Искуство из Сремских Карловаца користиће херцеговачким Србима у борби против насртаја власти. Бекић наводи да је тим чином остварено идејно јединство Срба у борби за очување народних права.[6]

Поред политичког учитељи су имали и културни утицај, видљив у свакодневном раду. У Мостару се афирмисао гимназијски катихета Јован Протић, рођен у Товаришеву. Завршио је новосадску гимназију 1888. и богословију у Сремским Карловцима. Као катихета у Мостару, припадао је мостарском књижевном кругу у којем су били и већ познати Алекса Шантић, Јован Дучић, Светозар Ћоровић... Протић је уживао њихово поштовање и слао је дописе Милану Будисављевићу, у *Бранково коло*, *Летопис Матице српске*, са факсимилом Уредништва *Мале библиотеке* и *Прегледа*. Радовао се што је Будисављевић у редакцији *Бранковог кола*, што је помагао уреднику Паји Адамову. Саветовао је да се отвори нова рубрика, да се штампају кратки чланци, везани за домаће и стране појаве. Посебно је тежио да се представи рад српских позоришта, како у Београду тако и у нашим крајевима, да се из „мађарских" часописа повремено доносе извештаји.[7]

Један од најзначајнијих међу учитељима, пореклом из Обрежа у Срему, био је Паја Радосављевић. Службовао је у Мостару од 1899. до 1902. Живот у Мостару утицао је на његов и на професионалном и на приватном плану. Женидбом је постао члан породице Круљ. Био је усхићен невесињским горштацима, њиховом природном бистрином духа, говором и патријархалним моралом. Након одласка из Мостара учио је педагогију на престижном универзитету у Јени, докторирао у Цириху 1904. а онда градио каријеру универзитетског професора у Чикагу, Сједињеним Америчким Државама. Остао је везан за Мостар и Херцеговину, па је 1908. дошао на скуп српских учитеља у Сарајеву.[8]

Мита Живковић, учитељ у Сарајеву, пореклом из Угарске, написао је 1885. приповетке *Слике из Сарајева*. У њима је откривао мање познат живот, препун колорита и духовне снаге. Сарајевски круг „пречана", имао је перјаницу у личности др Јована Пачуа. Захваљујући изузетном дару и ангажовању, обухватио је куће виђенијих Срба: Петра Петровића Петракија, Јефтановића, Краљевића, Живковића, Кочевића, учитеља Војвођана, митрополита Николајевића, професора Рељевске православне богословије, парохијског свештенства... Стално везе са уредником *Босанске виле* Николом Кашиковићем и племенитом госпођом Мис Ирби учиниле су да остави значајан траг не само у медицини него преко музике у култури Босне и Херцеговине.[9]

Просветни радници долазили су из учитељске школе у Сомбору у вероисповедне и комуналне школе у Босни и Херцеговини. Јован Пачу је у затекао у Сарајеву Стеву Калуђерчића и учитеља Косту Травња, хоровођу друштва „Слога" и других сарајевских певачких друштава. Активан је и учитељ Божидар Никашиновић, Вршчанин, уредник *Босанске виле*. Долазили су у Босну и Херцеговину захваљујући подстицајима Пачуа и

6 Исто, 21, 22, 25, 29.

7 РОМС, инв. бр. 10.904, Јован Протић – Милети Јакшићу, 15. 11. 1900. Мостар и инв. бр. 18.163, Протић Јован – Милану Будисављевићу, 14. 12. 1905.

8 РОМС, М. 10.519, Из живота и рада Паје Радосављевића, Успомене и сећања др Уроша и др Гојка Круља: *Споменица о педесетогодишњици рада Стеве Калуђерчића*, 61.

9 Александар Влашкалин, *Др Јован Пачу и његов круг*, Београд 1996, 372–374.

професора сомборске учитељске школе: Јована Благојевића, Исидора Стојковића, Нике Грујића и Драгутина Блажека. Професори су настојали да своје ученике припреме за „ситан рад", који је тада дефинисан као културно-просветни и национално-друштвени рад у масама. Међу придошлицама у Сарајеву били су др Јован Бољарић, катихета и наставник мађарског језика у великој гимназији, и Никола Тајшановић, наставник певања. Забележен је 1890. у Лијевну учитељ из Кикинде Светозар Ајваз, у Босанској Градишки помиње се учитељица Милева Костић, рођена Вртунски, у Тешњу је сомборски ђак, учитељ Алекса Чавић, касније свештеник, у Сарајеву је учитељовао и Мита Клицин[10], из Вршца, тајник друштва „Слога". Познати су још пречански учитељи из круга Јована Пачуа: учитељица из Сомбора Јулка Милашиновић, Милева Павловић и Светислав Павловић из Суботице, чланови друштва „Гусле". Лепо примљен 1890. у Босанској Дубици био је учитељ Ника Николајевић (1869–1950), родом из Павлиша. У Дубици је као „ноталиста" развио широку културно-просветну делатност, која због српске пропаганде није била по вољи властима. Убрзо би морао да напусти Босну да се није у Сарајеву жалио прво митрополиту Николајевићу, затим Пачуу, потом Херману. Успео је захваљујући храбром држању да се врати у Дубицу, посвети књижевном писању и пронађе се у преводилаштву.[11]

Писци историје бележе да се у Сарајеву и пре окупације налазила група интелектуалаца придошлих из Угарске, жељних афирмације. Са собом су носили поред знања и животно искуство, стечено у средини која се налазила на модерним цивилизацијским релацијама. Били су спремни да наслеђе модернизације пренесу и остваре националну мисију. Након окупације деловали су још др Михајловић, приповедач Мита Живковић, композитор и доктор медицине Јован Пачу[12], Атанацковић и многи други. Власт је налазила разлоге да протера наставнике српских школа: суплента Јована Видића 1879, затим управитеља српске гимназије Светозара Поповића 1881, па професора Мишу Вујковића 1882. Делање Ј. Пачуа било је под будном полицијском пажњом. Под полицијском присмотром био је и учитељ Мита Клицин, који је једно време тајник друштва „Слога" у Сарајеву. Иза оправданих захтева заступника 24 општине да могу слободно бирати учитеље и учитељице стао је 1893. митрополит Ђорђе Николајевић. Удар Калаја на српски народ довео је и до прогона учитеља, што је допринело да управитељ српске школе Стева Калуђерчић и 12 учитеља и учитељица 1897. поднесу оставке.[13]

Траг је оставио Божидар Никашиновић (Вршац, 26. XI 1863. – највероватније у Новом Саду, после 1921), прво као учитељ а затим као национални радник и публи-

10 Мита Клицин, учитељ, јавни радник, учествовао у националном буђењу Срба у Босни и Херцеговини, доцније уредник *Заставе*, члан Радикалне странке.

11 А. Влашкалин, *Нав. дело*, 413–415, 417–419.

12 Јован Пачу родио се близу Суботице (Шандор, 1847. – Загреб, 1902). Завршио је школе у Суботици и Пожуну. Учио је медицину у Прагу и промовисан за доктора 1872. Свирао гласовир, виолину, хармониј. Музички образован и талентован, стварао српска музичка дела после Корнелија Станковића. Свирао у Кикинди 1872–1874. У време устанка у Босни и Херцеговини држао концерте за босанску нејач, у српским варошима Јужне Угарске, Београду, Бечу, Русији и Прагу. Живео је неколико година у Сарајеву, где је радио као лекар. Познат је и као музичар и као родољуб. Добровољац у српско-турском рату 1876. Уређивао *Заставу* 1891. и 1892. Налазио се на челу Српске самосталне странке у Загребу, био члан главне управе Српских земљорадничких задруга. Вид.: *Застава*, 20. 10. 1902, бр. 228.

13 Перо Слијепчевић, *Напор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење*, Сарајево 1929, 79–85.

циста. Био је уредник часописа *Босанска вила*. Завршио је основну школу у Вршцу и три разреда гимназије у Сремским Карловцима. Учитељску школу започео у Сомбору а завршио у Загребу. Изабран је за учитеља основне школе 1885. у Сарајеву. Испит за учитеље грађанских школа положио је 1886. у Загребу. Затим је радио као учитељ трговачких школа у Мостару, Травнику, Доњој Тузли и Брчком (1886–1889). Поводом светосавске беседе у Мостару, у оквиру дилетантског позоришта, режирао је 1888. представу *Смрт Стевана Дечанског*. Међу публиком била је занатлијска, трговачка и школска омладина, спремна да уздиже националну свет.

Постављен је за професора у Српској православној богословији у Рељеву, где је радио 1889–1895, па је премештен у Трговачку школу у Сарајеву. Завршио је наставничку каријеру 1896, после 11 година рада у школи. Запослио се затим у циглани код Глигорија Јефтановића и убрзо је напустио Сарајево. Боравио је више од пола 1899. године у Берлину, где је „предочавао нашу трговину". Живео је и радио на простору између Сарајева, Берлина, Београда, Вршца, Суботице, Панчева. Породицу је засновао у Сарајеву. Оженио се ћерком Ђорђа Рајковића, са којом је имао шесторо деце. Женин ујак је народни вођа Глигорије Јефтановић, са којим је у оквиру народне делегације боравио у Бечу приликом подношења меморандума цару. Писао је 1897. наручен текст из Београда, за француског научника „градиво" о стању у Босни и Херцеговини. У време борбе за црквено-школску аутономију, сарађивао је и знао Стијепу Трифковића, Николу Кашиковића, Стијепу Сршкића, браћу Бесаровић, Војислава и Танасија Шолу, Перу Шантића... Одржавао је односе са познатим савременицима као што су: Стојан Новаковић, Коста Кујунџић, барон Јован Живковић, Јован Пачу, Ђорђе Красојевић, Емил Гаврила, Јаша Томић, Михаило Полит-Десанчић, Вучетић, Славко Милетић... Власт Бењамина Калаја настојала је 1897. и 1899. да подмићивањем Никашиновића осујети јединство акције националног покрета Срба у Босни и Херцеговини. Лист *Србобран* критиковао је Никашиновићеве прорежимске ставове објављене у брошури *Српско црквено питање у Босни и Херцеговини*. Сарадња са режимским листовима бацила је сенку на његов национални и публицистички рад. Иако није успео да 1898. покрене режимски лист *Српски Балкан*, остао је сачуван Програм, који садржи анализу стања у Босни и Херцеговини. Тражио је од режима средства за организовање листа и годишњу плату. Књижевним радом започео се бавити у ђачко доба, писао је песме, од којих су неке компоноване. Озбиљан књижевни рад везује се за часопис *Босанска вила* од децембра 1885. до средине маја 1886, који је покренуо, дао му име, био уредник и писац приповетки са мотивима из живота у Босни и Херцеговини. Писао је књижевне критике, економске, историјске и друштвено-политичке расправе, педагошке чланке. Интензивно се бавио публицистичким радом, његово име везује се за сарадњу у више часописа. Поднео је Земаљској влади програм *Босанске виле*. Издавач и власник *Трговинско-занатлијског гласника* био је од 1898. до 1899. у Вршцу. Одселио се 1904. у Београд, где је писао за *Политику*. Власник и уредник листа *Српски Пијемонт* био је 1903. у Београду, власник листа *Полет* 1915. у Београду и сарадник у *Невену*, *Стармалом*, *Јавору*, *Родољубљу*, *Стражилову*, *Приморцу*, *Српском забавнику*, *Хрватској вили*, *Нади*, *Виенцу*, *Привредном гласнику*, *Сарајевском листу*, *Застави*, и разним ка-

лендарима. Написао је до 1920. године 15 публицистичких расправа.[14] Извори указују на значајно публицистичко дело Божидара Никашиновића.[15]

Српска национална друштва, ангажована на очувању фолклорног наслеђа, имала су идентичан програм рада на простору Јужне Угарске и Босне и Херцеговине, што је подразумевало препознатљив репертоар, музичку баштину Босне и Херцеговине, односно Срба из Јужне Угарске. Војвођански дух у Мостару преносио је гимназијски катихета Јован Протић, у Сарајеву учитељ и уредник Стево Калуђерчић, Бошко и Вељко Петровић.... Дух узајамног прожимања присутан је на оба српска поднебља. Књиге и друга литература, усмерена на просвету и културу, стизале су из Панчева, Земуна, највише из Новог Сада и Сремских Карловаца. Књижари Арса Пајевић, Лука Јоцић, манастирска штампарија, били су центри за дистрибуцију литературе у Сарајево и друга просветна средишта. Српске аутономне школе у Угарској уживале су велики углед међу Србима у Мостару. Алекса Шантић упутио је браћу Јефтана и Јакова на школовање у Велику српску гимназију у Новом Саду. Међу родољубивим српским грађанима у Мостару сматрало се да владине препарандије у Босни школују „просветне јањичаре".[16]

Тихомир Остојић, како наводи Васа Стајић, намеравао је да 1889. напусти место професора новосадске гимназије, да се премести у Сарајево. Земаљска влада није га у томе подржала јер су јавни наступи и текстови у *Стражилову* указивали на особу спремну да се супротстави култури Запада. Босна је за Остојића „живо врело нашег народног пјесништва". Залагао се за систематски рад сарадника *Босанске виле*, регрутованих из редова свештеника и учитеља, на прикупљању приповетки, песама, бајки, загонетки, обичаја, пословица... Подједнако окренут српској култури и националном раду путовао је током 1900. са др Јованом Радонићем Босну, преко Сарајева, Коњица, Мостара... Жељу за афирмацију националног и културног стваралаштва књижевника исказао је као уредник *Летописа*. Писао је о себи да је „Србин до Скадра и Солуна".[17]

---

14 *Српско црквено питање у Босни и Херцеговини*, Суботица 1899; *Milionen Mark deutsches Kapital in Bosnien*, Berlin 1901; *Privilegirte Landesbank für Bosnien und die Herzegovina und ihre Tätigkeit Eine politisch-finanzialle Darstellung*, Prag 1901; *Босна и Херцеговина под управом Аустроугарске монархије и Аустроугарска балканска политика*, Београд 1901; *Политика осиромашења народа у Босни и Херцеговини*, Београд 1903; *Српска извозна трговина и Аустроугарска*, Београд 1903; *Аустријска политика сиромашења народа у Босни и Херцеговини*, Београд 1903; *Аустроугарска политика на Балкану и Краљевина Србија*, Београд 1904; *О стању православне цркве у Босни и Херцеговини*, Београд 1904; *Енглеска*, *Србија и завереничко питање*, Београд 1906; *Да ли постоји анексија Босне и Херцеговине*, Београд 1910; *Да ли стварно постоји „Анексија" Босне и Херцеговине*, Београд 1912; *La Balkanela Jugoslavia*, Београд 1920.

15 Извори: РОМС, 5954, Никашиновић Божидар, Сарајево 19. 10. 1884, уреднику *Гласа истине*, сарадња; РОМС, 7052, Никашиновић Божидар, Мостар 11. 11. 1887, Александру Сандићу, сарадња на *Годишњаку; Програм Божидара Никашиновића, за издавање прорежимског листа Српски Балкан, 1898*. Култура и умјетност у Босни и херцеговини под аустроугарском управом, Грађа, редактор Ристо Бесаровић, Сарајево 1968, 481–490. Литература: Дејан Ђуричковић, *Босанска вила*, Сарајево 1975, 463, 464; Душан Попов, *Српска штампа у Војводини 1918–1941*, Нови Сад 1993, 260; *Српска библиографија, књига 11*, Београд 1994, 411, 412; *Лексикон писаца Југославије IV*, Нови Сад 1997, 687; *Срби у Мостару*, Београд 2001; *Tomislav Kraljačić, Kalajev režim u Bosni i Hercegovini*, Banja Luka 2001, 387, 392; Борјанка Трајковић, *Никола Т. Кашиковић*, Београд 2006.

16 Снежана Илић, *Атанасије Шола*, Нови Сад 2011, 27.

17 Васа Стајић, *Тихомир Остојић*, Летопис Матице српске, књ. 313, св. 1–3, 1927, 26, 27, 40.

Живот српских учитеља након окупације у Босни и Херцеговини није био сигуран. Притисак власти утицао је и на професионални статус учитеља из Војводине. Протеривање учитеља било је уобичајена појава, која је указивала на несталан статус просветне професије, чији је рад на различите начине ометан. Поред пријатељског расположења чланова црквене општине, живот је учитељима загорчавала полиција, која је са великом пажњом пратила њихов рад и кретање у слободно време. Нису само учитељи протеривани из Босне и Херцеговине; забрана се односила и на уџбеничку литературу. Власт је 1914. увела забрану на следеће три књиге: Мита Клицин, *Читанка за II разред српских основних школа за Босну и Херцеговину*, Сомбор 1911; Милан Шушљић и Риста Шушљић, *Земљопис за III разред српских основних школа за Босну и Херцеговину*, Сарајево 1913. и Стева Калуђерчић, *Историја српског народа за III и IV разред српске основне школе у Босни и Херцеговини*, Мостар 1909. Просветна политика Земаљске владе ишла је наруку промоцији књига из Хрватске, што је имало неповољан утицај на развој српског језика у Босни и Херцеговини. Професор латинског др Веселин Ђисаловић из Новог Сада, упркос дозволи угарског Министарства просвете, није добио одобрење за коришћење књига из латинског језика од Земаљске владе.[18] Она није радо гледала на долазак учитеља и уџбеника из Угарске. Посебно су надгледани програм и наставни садржај предмета Историја српског народа, који је био у склопу наставног програма у Угарској и Босни и Херцеговини. Основни смисао предмета био је јачање националне свести о посебности, уз забрану да се истиче да је Босна српска земља, и везаност за Србију. Оштру критику Земаљске владе искусио је 1899. аутор уџбеника и учитељ Стево Калуђерчић. Рукопису су приписане пансрпске тенденције, и критикован је став идентификовања српске нације са православљем. Упркос контроли рада учитеља, школе су остале места у којима се неговала српска национална идеологија, подизала национална свест и одгајао национални дух.[19]

Посебан значај за национални и културни развој имала је *Босанска вила*. Редакција је имала блиских додира са подручјем Јужне Угарске. Покретачи часописа поред Кашиковића били су Шумоња и Калуђерчић. Никола Кашиковић, иако рођен у Сарајеву, 1861. године, завршио је Српску учитељску школу у Сомбору (1880–1884). Објављивао је песме у листовима *Голуб* и *Јавор*. Посветио се послу у области усмене књижевности, и налазио је сараднике у бележењу умотворина. Никола Шумоња је рођен у Загребу 1865, гимназију је завршио у Сремским Карловцима а учитељску школу у Загребу и Карловцу. У време покретања *Виле* радио је у српској основној школи у Сарајеву. Искуство у публицистичком раду стекао је док је похађао гимназију у Карловцима. Дружио се са Тихомиром Остојићем, Јованом Максимовићем, Радославом Марковићем, писао и уређивао ђачки лист *Слога*. Пренео је традицију издаваштва наслеђену од војвођанских Срба. Божидар Никашиновић је први уредник *Виле*. Рођен је 1883. у Вршцу, учитељску школу учио је у Сомбору и Карловцима, а завршио у Загребу. Радио је као учитељ српске основне школе у Сарајеву, трговачкој школи и богословији у Рељеву. Након напуштања учитељског позива бавио се публицистиком. Стево Калуђерчић рођен је у Сомбору 1864. У Сомбору се школовао, започео

18 *Споменица о педесетогодишњици рада Стеве Калуђерчића*, 48, 59, 83.

19 T. Kraljačić, *Nav. delo*, т. 181–183.

учитељску школу а завршио је у Карловцима и запослио се као учитељ у Сарајеву. Друштвено ангажован, писао је уџбенике и бавио се публицистиком.[20]

Посебно место у плејади учитеља из Угарске заузео је Бошко Петровић Жељски, рођен 1869. у Прагама. Завршио је Карловачку богословију, студије филозофије у Бечу и учио певање на конзерваторијуму. По жељи сарајевског митрополита Мандића, примио се места професора у сарајевској гимназији. Омиљеног као весељака лепог гласа, чији је сонорни баритон „многима сузе мамио", угледне српске фамилије у Сарајеву радо су га примале у кућу. Смелом, чистом, необузданом природом и отменошћу манира, која је Бачванима била својствена и у времену црне рекције у Босни 1904, Бошко Петровић је јавно радио за српство и спадао у онај мали број Срба чиновника који се нису дали ничим застрашити. Због свог отвореног србовања био је премештен у тузланску гимназију, где је водио жестоку борбу и слао чланке у *Српску ријеч*, против чувеног „србождера директора" Ајзелта. Био је сарадник *Заставе*, дописе је тајно слао преко брата, што је засметало „босанским српским крвопијама". Осумњичен за велеиздајника у време прогона националних радника, Бошко Петровић је после три године рада у гимназији побегао 1906. из Босне у Нови Сад, где је захваљујући утицају Јаше Томића добио намештење у новосадској гимназији. Остао је забележен у сарајевским круговима као прототип модерног професора. Рад на културном подизању свог народа сматрао је за нарочиту дужност. Организовао је народна села, држао предавања, певао уз гусле и подизао српски дух. Написао је позоришну драму *Новац*, која је јавно изведена у Сарајеву 1902.[21] Забележено је и да је, како у Сарајеву тако и Срему, организовао народна „сијела", предавања, певао уз гусле, сакупљао народне обичаје и настојао да их у народу одржи,[22] што указује на укус публике и да је био спреман да одговори и на високопостављене музичке захтеве.

Пример успешног деловања био је сомборски ђак Стево Калуђерчић. Рођен је 1864. у Сомбору, где је уписао учитељску школу а завршио је у Карловцима. Запослио се као учитељ у Сарајеву. Друштвено ангажован, писао је уџбенике и бавио се публицистиком.[23] Калуђерчић је 1891. кратко време замењивао Кашиковића на месту уредника часописа *Босанска вила*, који је квалитетом постао огледало журналистике, са израженом физиономијом родољубља, и културног и друштвеног напора да се национални видици прошире и идеје реализују. Постављен је за учитеља Више девојачке школе 1894, а од 1895. био је управитељ српских школа све док нису затворене 1914. Наставни план Више девојачке школе у Сарајеву настао је по узору на више девојачке школе у Војводини. Пожртвованим радом Калуђерчић се остварио у Босни и Херцеговини као учитељ и национални радник. Афирмисао се као писац приповетки, занимао се за културно наслеђе и објављивао чланке у *Босанској вили*. Један је од покретача и уредника овог реномираног часописа, који је ликовно опремио. Заједно са учитељем Божидаром Никашиновићем Вршчанином позвао је 1885. на прославу Светог Саве др Лазара Пачуа, приватног лекара у Сарајеву, и врсног музичара, да наступи у дворани

20 Д. Ђуричковић, *Нав. дело*, 14, 15, 28, 465–467.

21 *Босанска вила*, бр. 18, 1905. Приказ је дао Јован Грчић Миленко. Објавио је 1902. под псеудонимом П. Жељски и причу под насловом *Песма Лазанскога* у часопису *Стражилово*.

22 Стијепо Кобасица, *Српско-бугарски рат*, Сарајево 1913, 46.

23 Д. Ђуричковић, *Нав. дело*, 465–467.

српске основне школе, где је певао тенор Стеван Дескашев а на гласовиру свирала бароница Јованка Николићева од Рудне.[24] Калуђерчићу је 1898. припала част да у друштву генерала Филиповића отвори у Сарајеву основну школу, коју је осветио митрополит Николај Мандић. Импресивна грађевина подигнута је на залагање Калуђерчића, са 35 дворана, кабинетима са училима, библиотеком за ђаке и учитеље.[25] Стекао је велико поверење сарајевске црквено-школске управе, која му је поверила управу мушком и женском основном и Вишом девојачком школом. Иако се у Сарајеву бавио просветним радом на темељу идеја Ђорђа Натошевића, створио је генерације свесне значаја просвете, у борби за национални опстанак. Рад Калуђерчића Земаљска влада је оценила штетним 1916.[26] Имао је иза себе не само професионалан рад у школи. Био је ангажован у културним и просветним друштвима: председник је од 1909. Српског соколског друштва „Душан Силни", покренуо је Српско крајцарско друштво, био члан одбора Просвјете, повереник Привредника, члан Епархијског просветног савета, заслужан за рад Музеја Српске православне цркве.[27]

Велики политички и културни притисак носилаца власти остављао је мали простор за национално деловање. *Источник* је 1896. пренео јавно предавање Стеве Калуђерчића, управитеља српских народних вероисповедних школа у Сарајеву. Говорио је у националном духу, на сијелу Српског православног певачког друштва „Слога" у Сарајеву, где је ангажован као хоровођа. Упозорио је тадашњу јавност да Срби у Сарајеву више умиру, него што се рађају. Поредио је то са положајем Срба у Угарској, где је владичанска столица у Сентандреји, и да су од Српства остале само „величанствене цркве". У Сарајеву је тада живело 5000 Срба, недостајале су „лепе" школе, читаонице, трговачка и занатска удружења. Уместо врачара, лекари. Живело се у ниским и кужним становима, без светла и ваздуха. Калуђерчић је указао на слабу хигијену, поцепаност одеће, слабу исхрану деце. Указао је на потребу да се подигну учитељима плате, јер је светом завладао материјализам „који нас око врата стеже".[28]

Калуђерчић је са успехом режирао на Видовдан 1895. за потребе друштва „Слога" комад Милоша Светића *Немања*. За књижничара у овом сарајевском друштву изабран је 1898.[29] Обављао је успешно дужност секретара, књижничара, одборника и режисера „Слоге". У њено име организовао је дочек мостарског певачког друштва „Гусле", био домаћин Алекси Шантићу, Светозару Ћоровићу, Јовану Дучићу. Спремао је као режисер дилетантске комаде Милоша Цветића и Милорада Шапчанина.[30] Поред Николе Кашиковића, Калуђерчић је био уредник календара *Нови Требевић*, који је 1893. служио широким слојевима као народна читанка. Био је члан уређивачког одбора педагошко-књижевног листа *Српска школа* у Сарајеву (1907–1911). Афирмисао се и као оснивач и уредник *Босанске виле*, писац школских књига. У *Босанској вили* објављивао је приповетке, које су због цензуре штампане још у *Стражилову*, залагао се путем

24 А. Влашкалин, *Нав. дело*, 278.

25 *Добробосански источник*, Сарајево 1898, бр. 22.

26 АСАНУК, Фонд Велики управни и просвјетни савјет у Сарајеву, 31. 1. 1914, број 197.

27 Јован Кршић, *О српској књижевности у Босни и Херцеговини*, Бања Лука 2012, 153–161.

28 *Добробосански источник*, Сарајево 1896, бр. 1.

29 *Зора*, Мостар 1898, бр. 1.

30 *Добробосански источник*, Сарајево 1898, бр. 22.

књижевности за духовно јединство Срба. Писао је под утицајем српских реалиста, приповедача Лазе Лазаревића. Афирмативан приказ Калуђерчићевог рада *Историја српског народа за III и IV разред српских школа* дао је др Васо Глушац. *Историја* је написана за више разреде основне школе, без намере да обрађује прошлост сваке српске области, већ само важније догађаје. Писана је лепим народним језиком, популарним стилом. Замерка Глушца је везана за изостанак културне историје. Калуђерчевићева *Историја* штампана је у Мостару 1909.[31]

Стево Калуђерчић био је посланик у Сабору, од 1910. налазио се у Просветном одбору и био известилац Закона о обавезној настави. Упутио је 1912. Земаљској влади у Сарајеву молбу да задржи саборски посланички мандат до краја изборног периода или момента распуштања Сабора. Иако члан Сабора до 1913, забележен је као посланик који је предлагао „Закон о обавезној настави".[32]

Из Војводине су стизали изузетно школовани учитељи, чије је знање превазилазило потребу радног места. Душан Ружић, доктор филозофије, радио је у учитељској школи у Сарајеву и богословији у Рељеву. Завршио је богословију у Сремским Карловцима, филозофију у Јени. Преминуо је 1897. године, у 30-ој години живота, код родитеља у Великом Бечкереку.[33] За професора богословије у Рељеву именован је калуђер из Срема, др Августин Бошњаковић. Током 1918. организовао је рад на збрињавању гладне деце из Босне и Херцеговине у манастиру Хопову.[34]

Учитељица у Босни и Херцеговини била је Софија Софиљ, рођена Јосић. Рођена је 1875. у Сомбору, где је завршила основну, девојачку и учитељску школу 1894. Почела је служити 1896. у Тешњу. Учитељски испит положила је у Сарајеву 1898, и удала се за учитеља из Невесиња.[35] Службу учитељице у Босни и Херцеговини тражила је од Великог управног савета Марија В. Поповић Даничић, родом из Силбаша.[36] Место је молила и учитељица из Сомбора Јулка Момировић. Сведоџба о учитељској способности указује да је рођена 1883. и да је учитељску школу завршила 1902. Налазимо да је председник испитне комисије био др Ника Максимовић.[37] Учитељско место у Босни и Херцеговини тражила је и учитељица из Сомбора Теодора Гуцуња.[38] Учитељица Вера Чолић завршила је учитељску школу у Сомбору. Службовала од 1893. године у Бијељини, Травнику, Мостару.[39] Даринка Мисита, учитељица из Требиња, тражила је после 11 година рада у српским школама у Босни и Херцеговини да јој се призна годину дана рада у Кањижи и три године у Бијелом Брду.[40] Учитељи Славко и Иванка Косић из Велике Кикинде, иако је напустила службу у Босни и Херцеговини, тражили су да

31 *Развитак*, Бања Лука 1910, бр. 4.

32 АСАНУК, Фонд Велики управни и просвјетни савјет у Сарајеву, 20. 2. 1912.

33 *Добробосански источник*, Сарајево 1897, бр. 8.

34 *Добробосански источник*, Сарајево 1897, бр. 11. Током Првог светског рата Бошњаковић је настојатељ манастира Хопово, и моли Синод 24. 4. 1916. дозволу да приреди ново издања *Србљака*.

35 *Школски вијесник*, Сарајево 1899, бр. 5–12; Софија Софиљ умрла је 1899. године.

36 АСАНУК, Фонд Велики управни и просвјетни савјет у Сарајеву, 29. 10. 1907.

37 Исто, 5. 11. 1907.

38 Исто, 5. 8. 1908.

39 Исто, децембар 1908.

40 Исто, 6. 2. 1910.

им се поврати уплата у мировински фонд.[41] Упркос општим приликама у Босни и Херцеговини, учитељску службу 1911. тражио је Сава Огњеновић, учитељ из Сомбора.[42] У Бањалуци је учитељевала и Софија Ковачевић, која је завршила учитељску школу у Сомбору.[43]

Године проведене у „српским школама у Војводини" урачунате су у стаж, „путем милости", ради одласка у мировину и Димитрију Николићу, учитељу у Копривни. Родом из Нових Карловаца, кратко је радио у 14 места и прикупио 31 годину радног стажа. Наведена су места: Батровци, Лаћарак, Мала Вашица, Дервента, Драговићи, Лијешће, Маглај, Градачац, Босански Шамац, Привина Глава, Добрићево, Копривна. Очито да је у време службовања наизменично у Срему и Босни.[44]

У Босни је службовао и Владимир Ђорђевић, родом из Руме. Прво је био сарадник *Сарајевског листа*, писао је у 1883–1885. године чланке из пољске привреде. Предавао је економију у сарајевској учитељској школи. Предавач у Рељеву био је 1885–1891, а затим је прешао у Србију. Професор је ратарске школе у Краљеву, економ у Нишу и Зајечару до 1901. године. Написао је неколико књига о ратарству и сточарству.[45]

Живот Срба учитеља из Босне и Херцеговине био је обележен економским недаћама, проблемима свога доба. Сусретали су се са бројним друштвеним недостацима, политичким надзором, економским проблемима. Школу је похађао само део потенцијалне школске популације. Женска деца готово да су једва ишла у школу. Школу у манастиру Папрађи похађало је 33 ученика, 18 ученица. Манастир Милић имао је 51 ученика и 8 ученица.[46] Школу у манастиру Житомислић похађало је почетком 1914. године 29 дечака и 5 девојчица. Манастир се суочавао са економским проблемима, није могао да плаћа учитеља, одржава зграде, и лоше стање довело је да се услед пада дрвета срушило пола крова школе.[47]

Афирмисао се просветним радом и учитељ Војислав Борић из Пардања у Банату. Прво је од 1893. био учитељ српске школе у Брчком, затим наставник Више девојачке школе у Сарајеву 1897–1905. Велики управни просветни савет у Сарајеву поставио га је 1906. за главног школског надзорника, током рата интерниран је у Арад, где је провео годину дана. Пред крај рата као национални радник учествовао је у акцији збрињавања гладне деце. Пратио је композиције у којима су била гладна деца која су из Босне и Херцеговине слата у Срем, Банат, Бачку и Барању.

Узаврела политичка сцена на Балканском полуострву укључила је у вртлог дешавања и учитеље. Милош Шкарић, учитељ, пореклом из Срема, радио је 1913. као учитељ у манастиру Добрићеву. У време балканског рата узео је од Управног просветног савета три месеца допуста. Затим је пребегао у Србију, „немогући бити миран посматрач догађаја који су се развијали. Пошао сам тамо куд ме је срце вукло, као и многа моја браћа из неослобођеног српства, да учествујем у освети и ослобођењу српских

41 Исто, 2. 9. 1910.

42 Исто, 3. 2. 1911.

43 Исто, 8. 6. 1914.

44 Исто, 5. 10. 1913.

45 *Источник*, Сарајево 1902, бр. 7.

46 АСАНУК, Фонд Велики управни и просвјетни савјет у Сарајеву, 11. 6. 1914.

47 Исто, 14. 1. 1914.

земаља. Учествовао сам у комитском одреду г. мајора Војина Поповића, а чети војводе Илије Трифуновића, са још многим другим Босанцима и Херцеговцима који су исто као ја одбегли и напустили своје службе, нпр. да споменем некоје: браћа Гашић, Душан Комадинић из Свињара, Стево Милојевић из Свињара геометар, Ибрахим Балта, Милош Миличевић и Риста итд. Ми о својим животима нисмо водили рачуна, а камо ли о службама". Надзорник Војислав Борић поднео је представку министру просвете против Шкарића. Окомио се Борић, по Шкарићевој изјави, на њега још 1910. јер није хтео да буде „скутоноша" и да мирно посматра шта он „чини". Шкарић је Борића упознао 1909. у Митровици, и позвао га да напусти службу у Срему и да се запосли у Босни. Тако је дошао у Блажуј, и убрзо се покајао, јер је било превише недаћа. Осећао се као странац у Босни, уз то је био склон алкохолу, што је Борић сматрао великим проблемом за обављање дужности.[48] Интересантна су запажања Шкарића да Борић „седи на две столице", јер је за ћерку уредио од Земаљске владе стипендију.

Пред Први светски рат, у оквиру српске православне школе у Босни и Херцеговини, радило је 194 учитеља, у 200 српских конфесионалних школа. У време рата власт је прогласила рад 70 учитеља за непријатељски. Свесна утицаја православних свештеника и учитеља, она је настојала да сузбије национално деловање.[49] Вишедеценијске тенденције понижења српске православне цркве и школе претвориле су се са избијањем рата у деградацију националних вредности остварених кроз борбу за црквено-школску аутономију. Власт је користила сваку неправилност да онемогући рад школе. Крајем јуна 1914. године затворена је српска народна основна школа у Добруну, јер није имала царску слику, није се певала „царовка".[50] Акт насиља усмерен на црквенопросветну аутономију започео је у време почетка ратног стања, наредбом Земаљске владе од 7/20. 8. 1914. број 197.302/V–3, када је одгођена настава у свим наставним и васпитним заводима у Босни и Херцеговини за школску годину 1914/1915. Убрзо су све школе, сем српских конфесионалних, започеле рад. Власт је дала образложење да се настава у тим школама није одвијала у жељеном духу. Наводно је „већи део учитеља српско-православних конфесионалних школа тако гравиран, да се њима настава никако повјерити не може". Рад у српским конфесионалним школама пре рата надзирали су државни надзорници, а владање учитеља политичке власти. Велики управни и просветни савет оне нису пре свршетка школске 1913/1914. упозориле на евентуално антидржавно понашање учитеља. У допису Земаљској влади из септембра 1917, председник Великог управног савета навео је да су почетком рата школе и учитељи затворени, интернирани, претерани преко Саве. Исти допис наводи: „Ну иако су разлози, због којих Земаљска влада у споменутом допису није дозволила, да се поново отпочне рад у српско православним школама у Босни и Херцеговини сасвијем уопштени, те овај Савет, апстрахирајући све то, приморан је нагласити, да Црквено просвјетна Уредба за народ православне вјере у Босни и Херцеговини још постоји и ни један њезин параграф није укинут, нити промјењен, па према томе морају постојати и српске православне школе, јер је њихов опстанак дозвољен и зајемчен

48 Исто, 1913. и 1914, број 57.

49 Божа Мађар, Митар Папић, *Политика и српска православна црква у Босни и Херцеговини 1878–1945*, Бања Лука 2005, 155.

50 АСАНУК, Фонд Велики управни и просвјетни савјет у Сарајеву, 30. 6. 1914.

Црквено Просвјетном Уредбом. Ако су поједина учитељска лица српско православних школа дошла у конфликт са постојећим законима и државним прописима, као што се из горњег дописа Земаљске владе даје наслућивати, они су зато и кажњени, али не може бити за то кажњена и сама српско православна школа, као што није кажњена ни земаљска народно основна школа, због тога, што су учитељска лица тих школа, отприлике у истом броју, кажњени затвором, интернирањем, дисциплинарном истрагом и друго". У исто време су држављани римокатоличке и мухамеданске вере несметано просвећивали свој подмладак, српске школе у Хрватској отпочеле су свој рад, па је зато Велики управни савет тражио дозволу за поновни рад српских верисповедних школа. Позитиван одговор Земаљске владе није стигао ни крајем школске 1917/1918. године.[51]

Са избијањем Првог светског рата, учитељска лица српске православне школе у Босни и Херцеговини присилно су умировљена, по наредби заједничког министарства у Бечу. Школе су из политичких разлога затворене, учитељи су страдали, ускраћене су им надокнаде у беривима, ратним доплатама и припомоћима. Задржавање наставничких субвенција пензионисаним учитељима у Босни и Херцеговини, од стране Земаљске владе, допринело је великој патњи породица, посебно деце. Велики управни и просветни савет, ускраћен за субвенције од Земаљске владе, није имао фондове за издржавање свештенства и учитеља. Борба за опстанак учитељских породица одвијала се у крајње драматичним околностима, захтевала је изузетне напоре српске интелигенције. Одјеци траума кроз које су пролазили учитељи и њихове породице присутне су као живе слике у списима, упућеним са разних страна Великом управном просветном савету у Босни и Херцеговини.

Писма учитеља, и њихових супруга, откривају нам сложеност прилика у којима се нашло српско друштво током Првог светског рата у Босни и Херцеговини. У којој је мери у ратно доба писање било деликатна и рискантна делатност видели смо из кратког предговора књиге Владислава Пандуровића *Српска писма из светског рата 1914–1918*. Изузетно организована цензура надзирала је сваку мисао, пратила текст ратних заробљеника. На реч се гледало као на противника, немилосрдно се елиминисала свака сумња, тражила се апсолутна лојалност. Упркос невиђеном притиску, кроз писма учитеља могла се сагледати слика ратног времена. Утврдити начин размишљања, дијалект, менталитет, моралност, осећај према породици, друштву и власти.[52]

Један архивски списак из фонда Великог управног просветног савета указује на исплату првог предујма мировине и отпремнине за 1916. за 54 учитељска лица, од којих је половина са простора Угарске и Хрватске. Доносимо њихова имена: Марија Поповић Даничић – Сомбор; Даринка Милутиновић – Нови Карловци; Станко Милошевић – Параге; Мара Јакшићева – Сомбор; Лала Јакшићева – Сомбор; Јово Петровић – Будимпешта; Павле Чонић – Сомбор; Саво Вученовић – Миклушевци; Вјера Чонићка – Сомбор; Даринка Шешевић – Сомбор; Јелена Милутиновић – Нови Карловци; Јулија Момировић – Товарник; Александра Шувакова – Негославци; Десанка Шумоња – Пакрац; Ђорђе Кончар – Загреб; Никола Плећаш – Бенковац; Лука Јовановић – Нови Сад; Јосиф Тадић – Петриња; Наталија Станишић – Стапар; Лазар Имброњев – Сомбор;

51 Исто, број 329, год. 1917.

52 Владислав Пандуровић, *Српска писма из светског рата 1914–1918*, Осијек 1923.

Милан Кукић – Горњи Карловац; Душан и Христина Васић – Хрватска Дубица; Анка Которач – Осијек; Душан Малетић – Копривница.[53]

Након бројних интервенција Великог управног просветног савета, Земаљска влада дозначила је доплатак за 1917. за учитељска лица намештена у Босни и Хецеговини, међу којима је и Срба из Јужне Угарске.[54] Храброст да траже принадлежности исказали су у лето 1917. и Стево Калуђерчић и Коста Травањ. Калуђерчић је бивши управитељ српске школе у Сарајеву. Иако је рођен и школовао се у Сомбору, афирмисао се у просвети и култури у Босни и Херцеговини. Бранио је интересе српских учитеља који су пре рата „толике године провели у служби српске школе, а који се сада налазе у крупној бједи и невољи". У писму Илариону Радонићу, зворничко-тузланском митрополиту, навео је да су породице за време рата изложене „највећим патњама, биједи и невољи,... да ће се зађи у четврту зиму, овог грозног свјетског рата, када би наше тешко стање могло постићи свој врхунац". Митрополит, иако је имао разумевања за молбу учитеља, захтев да им се додели једнократна ратна припомоћ проследио је Земаљској влади у Сарајево. Наводи да су учитељи већином у војсци, док су им породице „са малом мировином, остале код куће, да се муче и тако рећи гладију". Зато се умољавала Земаљска влада да према приложеним списковима дозначи Великом управном просветном савету, за умировљено учитељство, удовице и сирочад, 33.552 к.[55]

Провлаче се кроз званична акта појединачни случајеви ускраћивања учитељских плата. Нама интересантан је случај учитеља Мирка Томовића, оптуженог за велеиздају. Иако се налазио у истражном затвору, тражио је надокнаду од црквено-школског одбора у Клепцима, Чапљина, за период 1914–1916, што је подразумевало учитељску плату, функционални доплатак и за огрев. Храброст да се заложи за брата исказала је учитељица Софија Тошовић Томова, из Мостара, 1915. Наводи да му је од своје плате „откидала" за лекове и храну, док је био у затвору у Мостару, и да више није то у стању, јер издржава своју породицу. Одведен је у Сарајево, иако је био слаб на плућима, страховала је за здравље, „да прије времена не подлегне".[56] Жалио се јуна 1916. учитељ Лука Јовановић из Новог Сада. Тражио је надокнаду од школског одбора у Бугојну. Тражио је додатну отпремнину, јер га је комисија прогласила за војно способног и спремао се за војничку службу. Живот Маре Радићеве, бивше учитељице из Језера,

53 АСАНУК, Фонд Велики управни и просвјетни савјет у Сарајеву, 9. 11. 1916.

54 Исто, број 281, година 1918.

Након бројних интервенција Великог управног просветног савета, Земаљска влада дозначила је доплатак за 1917. за следећа учитељска лица намештена у Босни и Хецеговини, међу којима је и Срба из Јужне Угарске: 1. Јулка Момировић, Товарник; 2. Ристо Шушљић, Сомбор; 3. Даринка Шешевић, Вилањ; 4. Даринка Милошевић, Мостар; 5. Зорка Протић, Карловци; 6. Анка Рајковић, Жабљак; 7. Шандор Дорошки, Пивнице; 8. Вјера Чонић, Параге; 9. Станко Милошевић, Параге; 10. Мелеса Јовановић, Карловци; 10. Анђелија Вареника, Сусек; 11. Никола Алинчић, Карловац; 12. Трифко Зец, Збјег; 13. Бошко Илачевић, Босанска Крупа; 14. Александар Шуваков, Вуковар; 15. Манојло Пушкар, Вргин Мост; 16. Лука Опанчин, Старо Село; 17. Калина Анђелић, Лијевно; 18. Даринка Милутиновић, Нови Карловци.

55 АСАНУК, Фонд Велики управни и просвјетни савјет у Сарајеву, број 281, година 1918.

56 Исто, број 458, година 1915.

постао је са престанком службе права мора. Црквено-школски одбор јој је за период 1914–1916. дуговао за плату 2579 к., а са станарином дуг је износио 2744 к.[57] Надокнаду плате од одбора у Грачаници није добијала ни Јулка Момировић из Товарника.[58] У име Лазара Имброњева, учитеља који се налазио на источном фронту, писала је из Великог Бечкерека супруга Јелена Имброњев. Истакла је седам година рада у Градачцу, и право на потраживања.[59] Милан Шушљић тражио је десет дана допуста, да посети болесну супругу у Сомбору.[60] Доплате принадлежности тражио је од Великог управног просветног савета Живојин Анђелић, учитељ из Бечкерека, који је радио у Тузли.[61] Митрополитима се обраћају жене учитеља, који су интернирани, или мобилисани. Ево имена учитеља и места интернирања: Јован Рајковић, учитељ из Брчког, пореклом из Сремске Митровице, похађао је у Нађвараду школу за резервне официре;[62] Михајло Протић, ургира дознаку за ћерку која је интернирана у Цеглад, била је учитељица у Зворнику.[63] Помоћ је затражио и Илија Поповић, војник на допусту, родом из Парага. Наводи да у Парагама влада шарлах, да су од те заразе многа деца платила животом.[64] Новчану припомоћ тражила је и Бојана, супруга учитеља Марковића из Сомбора.[65]

Више молби упућених митрополиту, у намери да поправи свој положај, написао је учитељ Јован Рајковић. Пошто се налазио у војсци у Нађвараду, похађао је школу за резервне официре, писао је о оскудици. Будући кадет аспирант, затим часник, био је незадовољан што је као бивши учитељ у брчанској основној школи остао без средстава. Наводи да је три године радио у основним школама у Босни и Херцеговини. Последњу плату примио је новембра 1914. Новац је био један од услова за опстанак не само у логорима него и у војсци. Жалио се да му је остала сирота мајка са троје малодобне деце и да га није имао ко помоћи. Наводи да су „сретне колеге" примале целу плату, без обзира на то да ли ради школа, била конфесионална или државна. Зато је учитељ Рајковић био спреман да пошаље мајку, како би од митрополита измолила помоћ за сина, који је био ратник Монархије, а она није била кадра да издржава сопственог војника. Рајковић је био један из плејаде српских учитеља, који су из јужног дела Монархије дошли ради учитељског позива у Босну и Херцеговину. Дошао је из Сремске Митровице и радио у Брчком до конца школске 1912/13. године. Док је боравио у Митровици на распусту, био је мобилисан и није се могао вратити у Брчко. Био је и затваран у Митровици, али су га пустили и наредили да напусти Митровицу. Затим је децембра 1914. добио место учитеља у Пачетину, до априла 1915, када је отишао на обуку која је потрајала до краја октобра 1915. и зато је безуспешно пожуривао слање новца.[66]

57 Исто, број 360, година 1916.
58 Исто, број 521, година 1915.
59 Исто, број 529, година 1915.
60 Исто, број 592, година 1915.
61 Исто, број 408, година 1915.
62 Исто, број 651, 13. 12. 1915.
63 Исто, број 35, 16. 1. 1916.
64 Исто, 6. 8. 1918, уз број 94, 1918.
65 Исто, 25. 6. 1918, уз број 228, 1918.
66 Исто, број 651, 19. 12. 1915.

Учитељи српских вероисповедних школа носили су белег свога времена. Изложени прогону страдали су у велеиздајничком процесу, како пре тако и током рата. По њиховом исказу наведено је да су сви аутономни чиновници, свештеници, школски подворници добијали своје плате, „само ми учитељи и наше породице, остављени смо сами себи. Наш је положај очајан, кад се узме у обзир, да наша дјеца гладују и по путу боса ходају, а помоћи нема ни одакле, те је чудо, да у нама и срце од жалости не пукне". Затим се апеловало: „Ако нам Високи Савјет сада ма на који начин не притјече у помоћ, наше породице морају пропасти". Аргументовао је своје заслуге са 20 година „добре учитељске службе", и да „Моје невоље за опстанак фамилије нико ма до Бога не разумје. Ова брига јако хрђаво дјелује на моје иначе оронуло здравље. Мој је положај очајан, јер ми дјеца гладују, и у подераним хаљинама ходају, а председник општине остаје хладан као стјина".[67]

Учитељица Вера Чонић, у писму из фебруара 1916. писаном из Сомбора, навела је да мостарски школски одбор није измирио предвиђене обавезе. Истиче да са платом издржава многобројну породицу са 19 незбринуте деце. Иако су школе у Угарској затворене, настава се одвијала по приватним кућама. Напомиње да су деца остављена да расту без школе, „иако се хиљаде њихових отаца и браће боре ... под заставом моћног цара". Страх за сопствену егзистенцију и „чопор гладне деце" није уливао наду.[68] Брачни пар Вера и Павле Чонић поново су из Сомбора тражили помоћ.[69] У незавидном положају нашла се учитељица Анка Котрач; претходно је радила у црквеној општини Плачковица. Писала је из Кузмина да се задужила јер је издржавала четворо деце, тражила је помоћ бањалучког митрополита Василија Поповића.[70] Надокнаду је молила и Даринка Милутиновић из Нових Карловаца.[71] Жалио се и Станко Милошевић, писао је из Парага, тражио је принадлежности везане за рад у Црквини код Тузле.[72] Берива су тражили још Пантелија Станишић, учитељица из Стапара, Зорка Протић, интернирана у Цеглад, Јован Теофановић из Чуруга, учитељ у Лијевну...[73] Јануара 1916. писао је Михајло Протић, писар, отац Зорке Протић, која је била учитељица у Зворнику, интернирана у Цеглад. Тражио је новчану помоћ јер је Зорка била препуштена сама себи, сама се издржава.[74] Интернирана умировљена учитељица Зорка дошла је крајем 1917. на допуст у Сремске Карловце, тражила је заостатак плате ради лечења, јер је три године интернирана. Митрополит у Тузли Иларион Радоњић замолио је Земаљску владу да изађе у сусрет Зорки Протић, навео је као разлог скупоћу.[75] Њена радна биографија говори да је службовала 1898/1899. у Доњем Вакуфу, 1899–1903. у Мостару, 1903–

67 Исто, број 543, 1. 10. 1915.
68 Исто, број 58, година 1916.
69 Исто, број 216, година 1915.
70 Исто, број 465, година 1915.
71 Исто, број 198, година 1915.
72 Исто, бројеви 206 и 609, година 1915.
73 Исто, бројеви 31, 35 и 111, година 1916.
74 Исто, број 35, 16. 1. 1916.
75 Исто, број 486, 1. 12. 1916.

1907. у Зеници, од марта 1907. до избијања рата у Зворнику, где је марта 1916. присилно пензионисана. После рата поново је у Зворнику, од 1918. ради у државној школи.[76]

Још један учитељ из Угарске је служио у Босни и Херцеговини: Станко Милошевић, умировљени учитељ, интерниран је у Параге, молио је своје заостале принадлежности.[77] Петар Миросављевић, из Старог Футога, стар 70 година, умировљени учитељ, молио је након рата 1919. повишицу пензије.

Писма интернираних учитеља изазивају посебну пажњу јер пружају могућност да се сагледају изузетно драматичне и комплексне појаве везане за страдање жртава Првог светског рата. Личну драму Даринке Шешевић пратимо из писма у писмо, како их је упућивала Великом управном просветном савету у Сарајево, ратне 1915.

Даринка Шешевић, српска учитељица из Струјића, котор Љубиње, написала је више писама адресованих на „славни велико управно и просвјетни савјету у Сарајеву". Крајем марта 1915. написала је: „Пошто сам због ратног стања затворена... 25. јула у Оршави и одатле премештена у Карансебеш, ... као велеиздајник под сумњом да сам члан Народне Одбране. Још сам увек у истражном затвору већ девет месеци. Истрага се продужује од месеца до месеца. Бог зна докле ће још све тако мучити, мене ни криву ни дужну". Страдање Даринке Шешевић могли су донекле олакшати припадајућа плата и доплаци. Даринка је затворена од јула 1914. и то описује годином „тешког робовања, невиног страдања за мили народ свој". Последњи пут примила је учитељску плату за септембар 1914. и зато је у сваком писму молила принадлежности и очекивала да се након изласка из затвора врати на своје учитељско место. Лоше поштанске везе биле су изговор Епархијском управном и просветном савету у Мостару да учитељицу Даринку остави без новчане помоћи. Она је крајем јула 1915. обавестила просветни епархијски савет у Тузли да је ослобођена оптужбе, да је наложено да јој се врате задржане ствари. Слободу је добила само на папиру, а ствари јој нису враћене. Крајем августа 1915. констатује да је „не само као невина, већ и као слободна поданица ове земље робујем, нит коме што крива, нити дужна, и гладна и жедна". Заједно са њом биле су интерниране у Сегедин њена мајка Персида и сестра Иванка. Иако ослобођена кривице, није имала личну слободу да неколико сати проведе у чаршији, ван логора. Наводи да „бар купим што за јело... Врло су непријатељски спрам мене и ништа ми не дозвољавају". Наводи да је било боље у затвору него у логору, где ништа немају и све морају куповати, по изузетно великој скупоћи. Почетком октобра пребачене су ноћу из Сегедина у Мезетур, „где нема ни једне душе српске, осим нас интернираних, те нам је овде све врло тешко, да се ни замислити не може. Молим Вас као Бога смилујте се те ми одмах пошаљите ма колико бићу вам врло захвална". Бедно стање и тешко страдање у туђини приморавало је да моли од Великог управног просветног савета помоћ у новцу. „И мени би милије и боље било да сам у Струјићима, на дужности, него овде у прогонству, где не сме човек да се жив покаже. Наше су патње велике, какве се ни замислити не могу". Захваљује на примљеној помоћи од 100 к. у „часу највећег очајања ... овог патничког живота". Средином децембра 1915. пише да је све што је имала „пристеђено" за „13 година мучнога рада, све је отишло... од почетка овог ратног времена... Мати ми је сад тешко болесна и умно и телесно, измучена, затварана...

76 Исто, број 151, година 1919; 15. 12. 1920. уз број 376, 1920.

77 Исто, број 427, 31. 10. 1917.

те сваки час очекујем смрт њезину, овде у тућини где нема ни једне српске душе, осим нас интернираних, где нам је положај очајан. Од сваког презрети, на сваком кораку прогоњени сваким увредама, без ичије помоћи и какве зараде... јер сам у ванредно очајном стању и све без своје личне кривице и узрока. Будите толико родољубиви и милостиви, помозите ми, као што ми већ досад много пута помогосте".[78]

„Карансебеш 28. 3. 1915.

Славном Великом Управном Просветном Савјету у Сарајеву

Пошто сам због ратног стања затворена то знања и равнања ради овим извјешћујем Славни Велики Управни Просвјетни савјет, да сам 25 јула затворена у Оршави и одатле премештена Карансебеш, затим у Сегедин, из Сегедина поново враћена у Карансебеш, где сам још и данас затворена, као велеиздајник, под сумњом да сам члан Народне одбране. Осуђена још нисам и надам се да нећу ни бити осуђена јер сам невина. Још сам увек у истражном затвору већ девети месец и докле ћу још бити незнам. Истрага се продужује од месеца до месеца. Кад се један месец заврши, онда ми рекну истрага се продужује још 1 месец, кад и тај месец изађе, опет исти одговор истрага се продужује још за месец дана и тако једнако већ девет месеци.

Бог зна докле ће још све тако мучити ме ни криву ни дужну. О истиности ових редака изволите се уверити путем надлежних политичких власти, јер је то мени за сад не могуће.

Молим Славни Велики Управни Просвјетни Савјет за доброту да наредити благославном Славном Епархијском Управном Просвјетном Савјету у Мостару, да према уредби припадајући ми део учитељске плате од српске општине у Струјићима укупити изволи и да ми што скорије пошаље, те да ми ово страдање бар колико толико олакша. Одобрена припомоћ ради издржавања српске школе у Струјићима за ову 1914–15. Иза мене остала је потпуно не такнута, те би Савјет утолико лакше могао моју молбу испунити.

Пре почетка ове ш. г. молила сам заменика на моје мјесто пошто сам због ратног стања затворена, те молим да ме и о томе известити благоизволите, јели ико на моје место постављен. На доброти много захваљује.

Даринка Шешевић

Српска учитељица из Струјића, котар Љубиње"

Уследио је 20. 6. 1915. допис председника Савета и митрополита, упућен Епархијском управном и просветном савету у Мостару. Поводом молбе учитељице из Струјића Даринке Шешевић речено је да се налази у „биједном матријалном стању, те се високославни Наслов учтиво умољава, да молитељици по могућности чим прије удовољи.[79]

„Карансебеш 25. 6. 1915.

Славном Епархијском Управном Просвјетном Савјету у Мостару.

Према примљеном решењу од 31. марта 1915. Бр. 82 да се обратим С. Одбору у Струјићима ради исплате дугујуће ми учитељске плате од 1. септембра 1914. До да-

78 Исто, број 297, 20. 5. 1916.

79 Исто, број 175, година 1915.

нас. Извештујем С. Е. П. Савјет у Мостару да сам до сад два пута писала С. Одбору у Струјићима, и молила плату, па ни до данас нису ништа одговорили, а камоли плату послату. А пошто ја одавде не могу често писати, то молим С. Е. У. П. Савјет у Мостару, да примора С. Одбор у Струјићима, да ми дугујућу плату што пре пошаље, јер ми је новац овде у туђини врло потребан... Као што је познато С. Ш. Надзорништву, крајем јуна 1914. Приликом мога одласка из Струјића, остала је потпуно нетакнута примљена припомоћ од С. В. У. П. Савјета у Сарајеву посредством С. Е. У. П Савјета у Сарајеву... ради издржавања школе 1400 к... те молим, да се тих 1000 к. одмах пошаље мени. Надаље извешћујем С. В. У. Савјет, да и надаљем задржавам право вршења учитељске дужности... ако мене ропства не ослободе до почетка наступајуће ш. године... 25. јуна навршује се 11 месеци и наступа 12 месеци тешког робовања, невиног страдања за мили народ свој. Још никад нисам била на суду и надам се да нећу бити осуђена и кад буде суд, јер сам невина. Сваког 25. у месецу кажу ми истрага се продужује још за 1 месец и тако ево већ скорим година тешке пратње у истражном затвору..."[80]

Митрополит из Епархијско-просветног савета у Мостару Петар известио је средином јула Велики управни просветни савет у Тузли да школски одбор у Струјићима није подигао 1000 к. те би се та свота могла послати учитељици. Наводи се да услед „садашњих прилика" школски одбор не ради.

Након годину дана проведених у истражном затвору, добила је Даринка Шешевић допис у коме је наведено да је „ослобађа, јер нема доказа на основу којих би ме могли осудити, и да ми се враћају све моје задржане ствари. Од задржаних ствари нисам до данас ништа примила, а слободу су ми само на папиру дали, а у ствари сам и даље у затвору остала, већ две недеље пролазе, очекујући решење... дали ћу бити сасвим слободна или интернирана. Сад дакле не само као невина, већ и као слободна поданица ове земље робујем, нит коме шта крива, ни дужна, и гладна и жедна... Намерена сам ако Бог да, те слободна будем да до почетка наступајуће ми године на своје учитељско место у Струјиће повратим. Али у случају ако не будем слободна, односно ако се не будем могла повратити... на моје место у Струјиће постави замена, а мени и на даље одреди допуст... те стога молим да ми припадајућу плату пошаљете мојој матери Персиди и сестри Иванки, које су такођер интерниране у Сегедину... Према последњем решењу припада ми плата са функционалним додатком од 1720 к..."

Следећи допис, из серије од десетак писама, заточене учитељице Даринке Шешевић, писан је 14. 8. 1915. У њему наводи да живи у неизвесности, ишчекивању решења о статусу да као „слободна поданица ове земље робујем, нит коме шта крива ни дужна, и гладна и жедна. Молила сам да ми бар допусте неколико сати прошетати се по чаршији, пијаци, пошто сам слободна да бар купим што за јело, па ми ни то не дозволише. Врло су непријатељски спрам мене, ништа ми не дозвољавају. Што је свима слободно, мени није. Овде ми је врло тешко, иако сам невина, ипак сам претрпела муке свакојаке, за сад не знам ништа сигурно, шта ће даље са мном бити. Све сад зависи од милости Министарства од кога решење сваки дан очекујем... За сад опширније о свом положају не могу писати, нити ми је то дозвољено".

80 Исто.

Пуштена је 23. 8. 1915. из Карансебеша, интернирана у Сегедин, где је затекла више интернираних Срба. Тражила је од Великог управног просветног савета да јој шаље новац од припадајуће плате: „јер немам овде од чега са својом матером и сестром живети, пошто овде ништа не добијамо, нити имамо икакве зараде, те се незна, како је горе, у затвору или на слободи. У затвору сам имала бар мало, иако рђаво, овде немамо ништа а скупоћа велика. Стога Вас молим да се смилујете да ми одма колико толико пошаљете, јер ми је врло нужно. Намерна сам била на своје место повратити се на дужност... јер је овде ужасно велика скупоћа, а без икакве зараде и без икаквог иметка и без ичије помоћи и милости, те је положај сасвим очајан, због тога молим Управно Просветни Савет да буде толико милостив да ми пошаље припадајућу плату". Тражила је помоћ у виду зајма од 500 к. „јер сам овде у великој беди и невољи са својом матером и сестром у туђем непознатом свету. Молим Вас учините ми ту доброту, јер сам сад у великој беди и невољи. Молим Вас спасите ме и избавите, јер је то Вама могуће. За учињену доброту бићу Вам вечито много захвална, и гледаћу да Вам се одужим..."

Следеће место у које је Даринка Шешевић интернирана је Мезетур. Почетком октобра 1915. јавила се Великом управном просветном савету са молбом да јој пошаљу припадајућу плату. Кратко пише о приликама: „Пред прошле ноћи, стигосмо овде, где нема ни једне душе српске, осим нас интернираних, те нам је овде све врло тешко, да се ни замислити не може. Ни у Сегедину, не беше лако, а овај премештај је још много страшнији. Молим Вас као бога смилујте се те ми одмах пошаљите, ма колико бићу вам врло захвална. Помозите молим Вас у великој сам беди... те ако би се могло радити да правим молбу".

Даринка Шешевић се 18. октобра 1915. обраћа Великом управном просветном савету у Тузли како би изразила захвалност за примљених 100 к. и тражила нову новчану дознаку. Дала је основне податке везане за свој положај у Мезетуру: „Да је другачије ја бих волела. И мени би милије и боље било да сам у Струјићима на дужности, него овде у прогонству, где не сме човек да се жив покаже. Наше су патње велике, какве се ни замислити не могу. Без ичије помоћи и какве зараде међу непријатељима на овој скупоћи. Молим да ми бар ви исплатите то страдање тим што се може, те да ми мољену плату што пре послати благоизволите. На примљеној припомоћи од 100 к. најсрдачније и врло лепо вам захваљујем. Она ми је врлодобро дошла била у часу највећег очајања, те ћу сад моћи провести бар још неко време овог патеничког живота..."

Даринка Шешевић се 13. децембра 1915. поново обратила Великом управном савету у Тузли са истим захтевима. Између осталога наводи: „Све што сам имала приштеђено за 13 година мучнога рада, све је отишло до сад, од почетка овог ратног времена, проводећи бедни патнички живот са матером и сестром. Мати ми је сад тешко болесна, и умно и телесно измучена, затвором и сваким потешкоћама, те сваки час очекујем смрт њезину, овде у туђини где нема ни једне српске душе, осим нас интернираних, где нам је положај очајан. Од сваког презрети, на сваком кораку прогоњених, сваким увредама, без ичије помоћи и какве зараде... Молим Вас као Бога, пошаљите ми одмах, јер сам у вандредно очајном стању, а све без своје личне кривице и узрока. Будите толико родољубиви и милостиви, помозите ми као што ми већ до сада много

пута помогосте. Помозите ми сада молим Вас, јер осим Бога и Вас немам никога, да ме из беде избави. Помозите ми одмах телеграфично, ма на који начин. На досадањој доброти Вам врло много захваљујем."

Недвосмислено је у дописима изречена патња Даринке Шешевић, која се граничила са очајем. Танка нит повезивала је са јединим излазом, да упорно моли, тражи и очекује подршку Великог управног и просветног савета у Сарајеву. Држала је нада, и ишчекивање помоћи, коју је подстицала болним вапајем. Упркос патњи налазила је начина да допре до помоћи. Епархијски савет у Тузли јуна 1917. понавља да власт није могла 1914. дозволити наставу у српско-православним школама „док нестане жалосних и карактеристичних погрешака, ... како није дозвољено". Деца су по градовима могла бити уписана у народне основне школе, док су сеоска деца остала без наставе. Тако је неколико генерација деце остало ускраћено за елементарно школовање. Председник Великог просветног савета митрополит Иларион Радонић истакао је да су многе црквено-школске општине 1915. и 1916. године молиле преко Савета да се отворе српско-православне школе.[81] Земаљски поглавар Саркотић, јула 1918. обратио се у име Земаљске владе Славном управном савету српско-православне епархије захумско-херцеговачке у Мостару. Саркотић је оштрим речима пропратио став да су српске православне основне школе „неосновано затворене". Навео је да је у „парницама ради велике издаје избио на површину у свој својој нагости, одвратности и згражању деструктивни, антидинастички, агитаторски, субверзивни и ирендетични рад многих учитељских лица српско-православних основних школа, које не само да се ни најмању мјеру нијесу бринуле за одгој поверене им младежи,... то јест, да не одгајају дјецу у љубави према отаџбини и највишему владајућем дому, него су нажалост одгајали злочинце, који су први бацили угарак у светски пожар, што и данас још букти, те баца човечанство у бједу и невољу". Земаљска влада оштро је тиме осудила став Великог просветног савета да су српске православне школе неосновано затворене, и изразила жаљење за изречени „неочекивани и безразложни приговор".[82] Оптужба се заснивала на чињеницама да се учитељи током борби у Србији радије предају и постају српски заробљеници. Интернирани су служили на железничким мостовима, у тунелима. Велик број је подлегао терору и глади, посебно у Араду. Велики управни савет је упутио априла 1918. допис Земаљској влади у Сарајеву, са захтевом за једнократну ратну припомоћ. Највећи део учитеља био је у војсци, док су им породице са малом мировином остале код куће и „готово гладују".[83] Школе су биле затворене; власт је одбила 1917. да их отвори. Наведено је као разлог: „У парницама ради велике издаје избио је на површину у свој својој нагости, одвратности и згражању, деструктивни, антидинастички, субверзивни, агитаторски , ирендентични... који нису бринули за одгој поверене им младежи... него су одгајали злочинце, који су први бацили угарак у светски пожар..." Митрополит бањалучко-бихаћки Василије Поповић, након преласка српске школе после ослобођења у државне руке, одао је признање учитељима. Навео је да су школе биле не само центри за ширење основних знања већ прави расадници културе. Створили су установе: певачке, позоришне, читаонице,

81 Исто, 16. 8. 1918.

82 Исто, број 343, 20. 7. 1918.

83 Исто, број 281, 26. 4. 1918.

књижнице, земљорадничке задруге, побратимства и соколска друштва. Организовали су светосавске беседе, српске забаве и села, заслужни су за неговање националних осећаја и свести. У време окупације истичу се Срби интелектуалци, који су били кадри са пером у руци борити се против окупатора.[84]

84 Исто, број 343, 1918.

Mara Šovljakov, MA
Futog

NATIONAL ORIENTED WORK AND SUFFERING OF THE SERBIAN TEACHERS FROM HUNGARY, EMPLOYED IN BOSNIA AND HERZEGOVINA, DURING THE FIRST WORLD WAR

SUMMARY

A special historical importance, for more than a half of the 19th century, belonged to the mission of the Serbian teachers from Hungary, as well as of the other intelectuals, who performed the national mission through their professional work in the towns and hills of Bosnia and Herzegovina. The linking of two Serbian territories by means of live contacts, magazines, papers, books, took place in spite of the fear from the authorities, through these people's own efforts and spontaneously. The amateur, dilettante artistic societies as well as Serbian National Theatre used to go to Bosnia and Herzegovina. The Serbian teachers from Hungary left in Bosnia and Herzegovina not only their knowledge but also their emotions. They contributed to the foundation of the institutions: singing and theatrical institutions, reading rooms, libraries, agricultural cooperative, fraternities and Sokol sports societies. They organized speeches at the Saint Sava's Day, Serbian parties and gatherings and they deserved credit for the cultivation of national feelings and consciousness. Đorđe Bekić had become particularly known for his national efforts between 1880 and 1882 in Mostar. Apart from Aleksa Šantić, Jovan Dučić and Svetozar Ćorović, who were the members of the Mostar cultural circle, there was also the catechist Jovan Protić, who participated as well in the creation of the cultural happenings in the dynamic Mostar downtown. In Sarajevo cultural circle there were teacher Stevo Kaluđerčić, educated in Sombor, Nikola Šumonja and Božidar Nikašinović, the latter being from the town of Vršac. In cooperation with Nikola Kašiković, they started a magazine called "Bosanaska vila"[85] which had been created under the influence of the well-established magazines from Vojvodina. During the First World War, the tragical days arrived – the authorities closed the Serbian religious schools, leaving the Catholic and Islamic ones to work. Male and female teachers were ruthlessly persecuted, interned, their families left without any appurtenance. The struggle to survive compelled the teachers to appeal to the Grand Administratitive Council, in order to merely keep alive. The characteristic example is the case of a teacher named Darinka Šešević from Strujići, district Ljubinje, who had experienced, together with her mother and sister, the persecution and internation and had suffered over two years in prison in Szeged and camps Karansebes and Mezetur.

85 A Bosnian fairy

94(497.113 Бешеново)»12»(093.2)
930.2:003.074»1253»(093.2)
091(=511.141)»1253»(093.2)

Др Ђура Харди
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за историју

ПРВИ ПОМЕН БЕШЕНОВА У ИСТОРИЈСКИМ ИЗВОРИМА

Сажетак: Најранији сачувани помен сремског насеља Бешеново у историјским изворима односи се на повељу угарског краља Беле IV издату 3. октобра 1253. Идући стопама Станоја Станојевића, аутор рада настоји да изнова анализира речени извор. Његов садржај се непосредно односи на владареву потврду исхода једног судског спора у којем су конфисковани поседи Лаурентију, виликусу (*villicus*) Бешенова, због тога што је заједно са својим помагачима био ухваћен у кривотворењу новца. По ауторовом мишљењу, извор на једној страни представља најраније познато сведочанство о Бешенову, насељу које је припадало поседу оближњег бенедиктинског манастира Светог Гргура (данас Гргуревци) и његовом предузимљивим становницима. Сем што су посегли за ковањем лажног новца, ондашњи Бешеновци су у свом поседу имали винограде и познавали су технологију прављења вина (помен пресе). Из свега се може закључити да су имали статус досељеника-странаца (*hospites*). На другој страни, извор у ширем контексту говори о социјалној структури становништва и развијеном економском животу у Срему средином XIII века који се, изгледа, одвијао несметано упркос недавној најезди Кумана и Монгола на ову област (1241–1242). Повеља Беле IV садржи и најстарији сачувани податак о деловању Сремске краљевске ковнице новца чије је седиште највероватније било у данашњој Сремској Митровици.

Кључне речи: Бешеново 1253. године, средњовековни Срем, Сремска краљевска ковница новца, криминални случај фалсификовања новца, сремско вино.

Један од најранијих података о сремском насељу Бешенову сачуван је у конфирмационој повељи (*privilegio confirmari*) угарског краља Беле IV, издатој у граду Ђеру 3. октобра 1253. године. Документ, наиме, садржи релативно подробан извештај о несвакидашњем кривичном делу, ковању фалсификованог новца које је разоткривено управо у Бешенову. Захваљујући неуобичајеној криминалној вештини и одважности

својих становника, Бешеново је на тај начин изашло из сенке историјске анонимности да би, што се нас тиче, у посебном историографском сјају заузело место у богатој прошлости средњовековног Срема.

Повељу Беле IV је открио и објавио још током друге половине XVIII века чувени историчар, библиотекар и ерудита Георг (Ђерђ) Прај. Његов текст су затим редом преузимали други издавачи дипломатичке грађе, Иштван Катона, Ђерђ Фејер, Тадија Смичиклас[1], да би регесту овог документа на мађарском језику, са концизним библиографским осврtом, публиковао и Имре Сентпетери.[2] Две године након Сентпетерија са садржајем ове повеље нашу научну јавност је упознао Станоје Станојевић. Очигледно привучен занимљивим подацима који су се односили на Бешеново и Срем, познати српски историчар је током 1929. године на страницама *Гласника историјског друштва у Новом Саду* публиковао два кратка прилога знаковито насловљена *Бешеново – Печенешко село* и *Прављење лажног новца у Бешенову у 13 веку*.[3]

У њима је учени Станоје Станојевић, како ћемо то приказати у даљем току нашег рада, размотрио неколико важних питања везаних за помен Бешенова. Његови закључци су нас већ раније охрабрили у науму да кренемо с почетне истраживачке тачке на којој је њен аутор стао, имајући пред собом шири контекст значења овог извора. По нашем уверењу, повеља Беле IV отвара неколико важних тема из богате прошлости Срема средином XIII века које се тичу не само географске већ и социјалне, економске, културне и црквене, коначно винске „топографије" плодног сремског тла. Неке од њих смо имали прилику да издвојимо и размотримо у нашим претходним истраживањима.[4] Овом приликом настојаћемо да у излагању које следи поново размотримо податке из краљевске даровнице Беле IV, те да их у односу на наше раније закључке, на местима где се за то укаже прилика, допунимо новим ставовима и ваљаним библиографским напоменама.

Пре него што пажњу посветимо запажањима Станоја Станојевића, ред је да прикажемо садржај наше повеље. Њен аутор, краљ Бела IV, у првом делу своје исправе обавестио је „јавност" о кривичном делу почињеном у Бешенову и исходу судског спора који је затим уследио. Тако сазнајемо да су Лаурентија – виликуса Бешенова (*Laurentius villicus de Bessenev*), насеља које је припадало Цркви Светог Гргура,

1 Georgius Pray, *Specimen hierarchiae Hungaricae complectens seriem chronologicam archiepiscoporum et episcoporum Hungariae*, Pars II, Posonii et Cassoviae, (прво, нама недоступно, издање: 1776) 1779², 62–63; Stephanus Katona, *Historia Critica Regum Hungariae Stirpis Arpadianae*, Tomulus VI, Complectens res gestas Belae IV, post abitum Tartarorum Stephanus V, Ladislai IV, Andreae III, Budae 1782, 200–201; Gyula Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, I–XI, Budae 1829–1844. (даље у тексту: F), IV/2, 171–172; Tadija Smičiklas, *Codex Diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae – Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, II–XIV, Zagreb 1904–1916. (даље у тексту: Smičiklas), IV, 539–540.

2 *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*, I–II, Szerk. Szentpétery Imre – Borsa Iván, Budapest 1923–1987. (даље у тексту: RA), I/2, бр. 998, 309–310.

3 Станоје Станојевић, *Бешеново – Печенешко село*, Гласник Историјског друштва у Новом Саду, 1/II, 1929, 88–89; Исти, *Прављење лажног новца у Бешенову у 13. веку*, Гласник Историјског друштва у Новом Саду, 2/II, 1929, 250.

4 Ђура Харди, *Криминални случај фалсификатора новца Лаурентија из Бешенова из 1253. године као извор за средњовековну историју Срема*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, Књига XL-2, 2015, 245–255.

заједно са његовим синовима Димитријем и Јованом, зетом извесног Гргура, такође из Бешенова, у злочину кривотворења новца ухватили краљевски сремски коморник Ле(о)полд и његови сарадници (*per camerarios nostros Sirmienses, Leppoldum scilicet et socios eiusdem in manifesto crimine fabricationis false monete deprehensi*). Преступници су заједно ухваћени на делу „тако што" им је заплењен сав алат помоћу којег су кривотворили, а који је изгледа био предат или посредно предочен краљу (*in ipso opere deprehensi, fuissent conuicti, ita quod et omnia instrumenta eorum, per que ipsam falsariam exercebant, nobis [Regis] forent presentata*). Владар је с обзиром на тежину и озбиљност злочина овластио калочког надбискупа Бенедикта, иначе свог канцелара и уједно великодостојника који је у виду „награде за службу" тада држао цео Срем са жупанијом, да истражи чињенице у вези с овим догађајем. „Према (законским) обичајима Краљевине", добра осуђених су доспела у руке надбискупа као краљевског суца, а једним делом и код краљевских коморника који су представљали оштећену страну. У наставку повеље приказана је даља судбина добара, да би владар уредио и озваничио њихов коначни статус.

Заплењени иметак старешине Бешенова Лаурентија који се састојао од више кућа, винограда, једног сењака и пресе за вино (*domos et quasdam vineas, fenetum, et torcular, ipsius Laurencii*), као и добра других окривљених, колико она која су припала надбискупу толико и она чије су стечене делове краљевски коморници, сазнајемо, продали надбискупу (*quam partem dictam Camerariorum, quam sibi [Archiepiscopo] vendiderant*), надбискуп је поклонио свом тавернику Ивану (*Iwan magistro tavernicorum suorum*) – личном службенику који је попут великодостојника краљевског двора носио титулу „магистер таверника" и био чувар прелатове благајне и финансија. Овом дару била су придодана још два винограда (*duas vineas*), које је таверник Иван стекао од бискуповог рођака жупана Петра. Коначно, на архиепископову молбу коју је он лично поднео владару описану донацију и куповину спроведену у корист верног магистра Ивана владар је потврдио посредством посебне привилегије издате у граду Ђеру (*Iaurinum*), *anno Domin. MCCLIII. quinto nonas Octobris, regni autem nostri anno XVIII*.[5]

Обраћајући се српској научној јавности, Станоје Станојевић је у својим прилозима истакао далекосежан значај помена Бешенова у повељи Беле IV. Констатовао је да данашње српско име Бешенова корене вуче од речи *Besenyő* – мађарског имена за Печенеге. Захваљујући свом присуству на тлу Срема, Печенези су по њему без сумње дали име Бешенову. Поред тога, овај аутор је посредно оставио могућност да је назив „Bessenev" у латинском документу из 1253. године најранији запис овог сремског насеља у историјским изворима.[6] Станојевић је, по свему судећи, био на правом трагу. У своје време још је Тивадар Ортваи, позивајући се на повељу Беле IV, за први познати помен овог насеља сматрао 1253. годину, упркос околности да је у свом раду разматрао црквене прилике из XIV века.[7] На другој страни, ако кренемо од незаобилазног историјско-географског дела Дежеа Чанкија, бројни истраживачи су историјат сремског Бешенова – „насеља посебног имена", пратили од тридесетих година XIV

5 F, IV/2, 171–172; Smičiklas, IV, 539–540.

6 Упор.: С. Станојевић, *Бешеново*, 88–89.

7 Tivadar Ortvay, *Magyarország egyházi földleirása a XIV. század elején a pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve*, I, Budapest 1891, 348.

века, када је Бешеново, посредством свог плебана (*Nicolaus plebanus de Besseneu*), наведено као релативно богатија сремска црквена општина на списку папске десетине (1332–1337).[8] Недоумица да ли се помен Бешенова из 1253. године односи на сремско или банатско Бешеново (данас у румунском делу Баната), присутна у литератури до данашњих дана, ипак је неутемељена.[9] Како се види из нашег претходног приказа извора, Бешеново из повеље Беле IV се недвосмислено наводи у кругу топонима везаних за историјску географију средњовековног Срема (Срем, Сремска жупанија, Сремска ковница новца). У крајњој линији, евентуална помисао на вина из средњовековног банатског Бешенова морала би, сликовито речено, да устукне пред виноградима из сремског Бешенова и његове винородне околине као цивилизацијске појаве дугог трајања.

Како је већ истакнуто, захваљујући свом имену, Бешеново је привукло пажњу истраживача који су проучавали средњовековну (етно-)топономастику као и историју Печенега у овом делу Европе.[10] Ваља нам још једанпут констатовати чињеницу да данашње Бешеново, посредством мађарског језика као етимолошког моста, чува успомену на Печенеге. Наиме, у мађарском језику *Besenyő* је име за овај номадски и ратнички народ турског порекла. У погледу свог имена, и народа који га је највероватније основао, сремско Бешеново није било посебан изузетак. На тлу средњовековне Угарске, како је то у недавним истраживањима установила Анита Рац, још најмање 53 насеља, чија се убикација може ближе одредити, носила су идентично име *Besenyő*, односно у латинским изворима *Besseneu*, *Bessenew*, *Besenyew...*[11] Бројност топонима проистеклог од имена народа Печенега у најмању руку је сведочила о распрострањености, бројности и значају ове превасходно војничке етничке заједнице на простору Угарске у време владавине династије Арпадовића.

Присуство Печенега у Панонији, односно у ширем смислу на тлу Југоисточне Европе, може се пратити упоредо са сеобом Мађара и настанком средњовековне угарске државе. Као угарски савезници или противници, мирним или војним путем, Печенези

8 *Rationes collectorum pontificorum in Hungaria, Pápai tizedszedők számadásai, 1281–1375*. Monumenta Vaticana historiam Regni Hungariae illustrantia, Vatikáni magyar okirattár, I/1, Budapest 1887, 412; Dezső Csánki, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, II, Budapest 1894, 241; Georg Heller, Karl Nehring, *Comitatus Sirmiensis*, Die historischen Ortsnamen von Ungarn, Band 1, München, 1973, 19; Gyula Kristó, Ferenc Makk, László Szegfű, *Adatok „korai" helyneveink ismeretéhez*, I. Acta Historica XLIV, Szeged 1973, бр. 101, 20–21; Rácz Anita, *Adatok a népnévvel alakult régi településnevek történetéhez*, Debrecen 2011, 23; Нажалост, у тренутку завршетка рада, остало нам је недоступно дело Josipa Bösendorfera, *Crtice iz Slavonske povijesti s obzirom na prošlost županija: Križevačke, Virovitičke, Požeške, Cisdravske Baranjske, Vukovske i Srijemske te kraljevskog i slobodnog grada Osijeka u srednjem i novom vijeku*, Osijek 1910.

9 Душан Ј. Поповић, *Срби у Срему до 1736/37, Историја насеља и становништва*, Београд 1950, 44; Слободан Ћурчић, Млађен Јовановић, Тивадар Гаудењи, Александар Илић, *Атлас насеља Војводине, I књига, Срем*, Нови Сад 2012, 120.

10 Д. А. Расовский, *Печенеги, Торки, Берендеи на Руси и Венгрии*, у: Д. А. Расовский, *Половцы, Черные клобуки, Печенеги, торки и берендеи на Руси и в Венгрии*, (работы разных лет), подготовка издания Р. П. Храпачевский (рад је прештампан из: Seminarium Kondakovianum, VI, Praha 1933, 1–64), 73; Петар Скок, *Топономастика Војводине*, у: *Војводина, од најстаријих времена до велике сеобе*, I, уредник Д. Ј. Поповић, Нови Сад 1939, 121; Од новије мађарске историографске литературе: Gy. Kristó, F. Makk, L. Szegfű, *Adatok*, бр. 101, 20–21; A. Rácz, *Adatok*, бр. 34, 23.

11 A. Rácz, *Adatok*, 17–27; упор. и: Gy. Kristó, F. Makk, L. Szegfű, *Adatok*, 18–21.

су у више наврата, почев од друге половине X и током XI века, насељавали Панонску низију. Последњи значајнији талас њихове миграције збио се у време владавине угарског краља Стефана II (1116–1131), када су као савезници задужени за одбрану граница били настањени у пограничним областима Угарске. Траг на некадашње значајно печенешко присуство на реченом простору сачуван је до данашњих дана, као и на примеру сремског Бешенова, посредством бројних топонима.[12] Када и како су Печенези основали насеље на јужним обронцима Фрушке горе, као и до када су се овде одржали као заједница, тешко је рећи. У сваком случају, Срем је током скоро целог XII века био важна погранична област око које су ратовали Угарска и још увек моћно Византијско царство династије Комнина.[13] Да ли су средином XIII века фалсификатори новца из Бешенова, као и други мештани овог насеља, били потомци ратника Печенега? Чини нам се да нису. У прилог овој претпоставци изнећемо образложење у даљем току излагања.

У вези са статусом Бешенова, наш извор из 1253. године нам открива још једно драгоцено сазнање, да је ово насеље припадало Цркви Светог Гргура (*Bessenev que ad ecclesiam sancti Gregorii pertinent*). Под црквом у овом контексту би требало подразумевати неку угледну институцију која је била господар и власник Бешенова. Без и најмање сумње, овде је реч била, како је то давно констатовао већ помињани Тивадар Ортваи, о оближњем бенедиктинском манастиру Светог Гргура.[14] За састављаче повеље и савременике догађаја манастир је у духу тог времена једноставно био Црква Светог Гргура. Упоредних примера за овакву праксу има напретек. Пет километара северозападно од Бешенова, у данашњим Гргуревцима који су по манастиру и његовој цркви стекли име, у средњем веку је постојао угледни и богати *Monasterium sancti Gregorii ordinis sancti Benedicti*. Мада је у изворима његово постојање први пут забележено 1247. године,[15] конвент је свакако био старији. Његови почеци су се вероватно односили на XII век.[16]

---

12 Gyula Kristó, *Nem magyar népek a középkori Magyarországon*, Budapest 2003, 69–79; Amdrás Pálóczi Horváth, *Besenyők, kunok, jászok*, Budapest 1989, 7–33; С прегледом литературе: István Zimonyi, *Besenyő*, у: *Korai magyar történeti lexikon* (9–14. század), főszerkesztő Gyula Kristó, Budapest 1994. (даље у тексту KMTL), 99–100.

13 Јованка Калић, *Земун у XII веку*, ЗРВИ, 13, 1971, 13–56; Иста, *Темељи културне историје Срема, средњи век*, у: *Срем кроз векове, слојеви култура Фрушке горе и Срема*, Зборник радова, уредио Миодраг Матицки, Београд 2007, 31–42; Ferenc Makk, *The Árpáds and the Comneni: political relations between Hungary and Byzantium in the 12th century*, Budapest 1989.

14 T. Ortvay, *Magyarország egyházi földleirása*, 348.

15 Augustinus Theiner, *Vetera Monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, I, Romae 1859, 205.

16 О бенедиктинском манастиру Светог Гргура: D. Csánki, *Magyarország történelmi földrajza*, II, 253; Emerik Gašić, *Kratki povijesni pregled Biskupija Bosansko-Đakovačke i Srijemske, načinjen iz povijesnih izvora s pridodanim životopisima*, preveo i s latinskog izdanja (1944) priredio Stjepan Sršan, Osijek 2000, 123; László Koszta, *Dél-Magyarország egyházi topográfiája a középkorban*, у: *A középkori Dél-Alföld és Szer*, Szerk. Kollár Tibor, Szeged 2000, 55, 59–60; Борис Стојковски, *Бенедиктинци у Срему у средњем веку*, Српска теологија данас 2012, Четврти годишњи

Поред Бешенова, манастиру Светог Гргура припадала су и друга насеља у његовој непосредној околини, попут села код Светог Ђорђа (*vicus ad sanctum Georgium; Villa Zenthgyurg*), где су се 1189. године зауставили крсташи немачког цара Фридриха Барбаросе пролазећи познатим путем од Дунава кроз Фрушку гору ка Сремској Митровици. Могуће је да успомену на ово данас нестало средњовековно насеље садржи име потеса Ђурђевац у атару Гргуреваца.[17] Свети Гргур је поред манастира у Баноштору и Думбову тј. Раковцу спадао у ред најмногољуднијих средњовековних бенедиктинских конвената на тлу Јужне Угарске, што је подразумевало да је располагао и значајним поседима неопходним за своје издржавање.[18]

Међутим, вести из наше повеље по свом значају далеко превазилазе средњовековну топографију и границе поседа Светог Гргура и воде нас у средиште целе области Срема, у данашњу Сремску Митровицу. Како смо већ видели из описа криминалних радњи групе Бешеноваца, преступнике су на делу ухватили сремски коморници – *camerarii nostros* [*Regis*] *Sirmienses*. Ово је, како је историографија одавно констатовала, најранији податак о постојању Сремске краљевске ковнице новца, на чијем челу је средином XIII века стајао извесни коморник Леополд са својим сарадницима.[19]

Краљевска ковница или трезор прихода угарских владара била је институција надлежна за замену и ковање новца чији су службеници у рударским областима убирали приходе од урбуре. У почетку је Краљевска угарска ковница (*camera regia*) била везана за личност владара и његов двор. Њено прво седиште налазило се у Острогону да би око 1250. године била пресељена у престони Будим. Управо средином XIII века рад ковнице почиње да се децентрализује, а Сремска ковница је била, барем по сведочењу извора, једна од најстаријих обласних ковница новца у Угарској. На челу комора стајали су коморски грофови (*comes camerae*). Реч је заправо била о банкарима и стручњацима за племените метале који су од краљевске ризнице узимали коморе у годишњи закуп. Они скоро па да су најчешће били странци. Чини нам се да је том соју људи припадао и поменути Леополд (*Lepoldus*). Додуше, у повељи Беле IV он се не помиње као *comes*, тј. гроф, већ као коморник – као први и најзначајнији међу сремским коморницима, што би по Балинту Хоману посредно значило да је био коморски официјал, грофов службеник задужен за ковање новца.[20] Ипак, по нашем мишљењу, у конкретном случају сремски коморници, предвођени Леополдом, извесно су имали овлаштења финансијске и локалне извршне власти (која је приличила грофу) када су у Бешенову вешто разоткрили кривично дело кривотворења. И што је још важније, они су у спору били оштећена страна,

симпосион, Београд 2013, 21.

17 Ansbert, *Historia de expeditione Friderici Imperatoris*, MGH SS, nova series, V, Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friderichs I, ed. A. Chroust, Berlin 1928, 26; D. Csánki, *Magyarország történelmi földrajza*, II, 253; Д. Поповић, *Срби у Срему*, 56; Stanko Andrić, *Samostan Svetog Križa u Frankavili (Manđelosu)*, Историјски часопис, 52, 2005, 38–39.

18 L. Koszta, *Dél-Magyarország egyházi topográfiája*, 56.

19 Ćiro Truhelka, *Slavonski banovci (Prinos hrvatskoj numismatici)*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, januar–mart, IX, 1897, 9, 146; Hóman Bálint, *Magyar pénztörténet 1000–1325*, Budapest 1916, 458; Tibor Horváth, Lajos Huszár, *Kamaragrófok a középkorban*, Numizmatikai Közlöny 54–55, 1956, 22.

20 H. Bálint, *Magyar pénztörténet*, 662.

која је имала право на надокнаду, те, по нашем мишљењу, не би требало искључити претпоставку да је Леополд са својим људима био самостални закупац Сремске ковнице и, могуће, ако не овдашњи коморски гроф, онда његов претеча.

У време владавине Карла Роберта Анжујског (1301–1342) краљевска ризница је знатно повећала своје приходе, захваљујући свеобухватним реформама које су одраз имале на пољу централизовања свих видова власти, унапређење финансија, рударства и ковања квалитетног новца. Угарска је тада била подељена на десет коморских области, а свака од њих је обично имала две ковнице новца. Захваљујући сачуваним изворима, историчарима су остали доступни бројни подаци о деловању краљевске коморе у периоду владавине Анжујаца, па и о Сремској, која је била спојена са комором у Печују.[21] Могло би се овом приликом запазити да без обзира на то што су сремски, односно бачко-калочки и печујски првосвештеници на тлу богатог Срема водили дуге спорове око надлежности и поседа, у погледу новчаних токова и прихода самог владара њихове црквене области су без тешкоће ујединили предузимљиви закупци краљевске коморе.[22] Упоредо са радом ковнице, Сремска Митровица је као насеље груписано око два своја средишта – манастира Светог Димитрија и Светог Иринеја – током XIV века израсла у напредан град са бројном колонијом трговаца Дубровчана који су по мишљењу Душанке Динић Кнежевић овде стизали већ пре средине XIII века.[23] Може се претпоставити да је трговина сребром које су предузимљиви Дубровчани из Србије и Босне доносили у Митровицу само додатно поспешила рад и приходе Сремске коморе новца.[24] Њено седиште је као и средиште истоимене жупаније и бискупије, по свему судећи, већ средином XIII века било смештено на савском острву, у добро утврђеном несељу Светог Иринеја.[25] Будући да би истраживачки проблем Сремске коморе као значајне историјске појаве морао бити неизоставна тема свих будућих радова који ће настојати да свеобухватно истраже богату прошлост средњовековног Срема и Сремске Митровице, први сачувани помен постојања *cameram Sirmiensis* тим је вреднији за историјат њених почетака као и за разумевање сложених социјалних структура живота и привредних токова у овој области српско-угарског пограничја.

Пре него што пређемо на следећи садржај наше расправе, осврнућемо се на још једну занимљиву паралелу у вези са Митровицом као историјским центром ковања новца. Наиме, добро је познато да је у време позног Римског царства, посебно током

21 Детаљније: Lajos Thallóczy, *A Kamara Haszna (lucrum camerae) története*, Budapest 1879; H. Bálint, *Magyar pénztörténet*; Исти, *A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Robert korában*, Budapest 1921; T. Horváth, L. Huszár, *Kamaragrófok a középkorban*, 21–33; Pál Engel, *Kamara*, у: KMTL, 320.

22 György Györffy, *Das Güterverzeichnis des griechischen Klosters zu Szávaszentdemeter (Sremska Mitrovica) aus dem 12. Jahrhundert*, Studia slavica Academiae scintiarum Hungariae, V, 1959, 9–74; односно српски превод: György Györffy, *Pregled dobara grčkog Manastira u svetom Dimitriju na Savi (Sremska Mitrovica) iz XII veka*, Споменица Архива „Срем", 1, 2002, 7–64.

23 Сима Ћирковић, *Civitas Sancti Demetrii*, у: *Сремска Митровица*, Сремска Митровица 1969, 62–67; Душанка Динић-Кнежевић, *Дубровник и Угарска у средњем веку*, Нови Сад 1986, 13, односно 13–21.

24 Петар Рокаи, *Примена неких видова регалног права на подручју јужне Угарске у средњем веку*, Анали Правног факултета у Београду, 3–4, 1987, 378.

25 D. Csánki, *Magyarország történelmi földrajza*, II, 238–239.

IV века у тада императорској престоници Сирмијуму, у одређеним периодима радила царска ковница новца из које су излазили златници изузетне израде који су се по квалитету мерили с оним искованим у (другој царској престоници) Милану. Традиција ковнице се очувала све до VI века, када је у Сирмијуму последњи гепидски краљ Кунимунд у име царева Јустинијана I и Јустина II ковао „свој" новац.[26] Околност да је средином XIII столећа, након вишевековног прекида, у Митровици поново радила ковница новца, никако нам не „говори" о могућем континуитету ковничарства на тлу Срема, али сведочи о изузетном геостратешком положају Митровице која је била и задуго остала место на којем су се рачвали и сусретали главни европски путеви протока људи, роба, култура и богатстава. Гранични, рубни положај насеља Светог Димитрија у саставу Краљевине Угарске, барем у периоду након монголске најезде па све до краја XIV века, није био препрека, већ предуслов за његов развој.

Што се тиче природе криминалног дела почињеног у Бешенову, оно је спадало у ред најтежих злочина, будући да је задирало у права и интересе самог владара (*ius regalis*). Како је једном приликом приметио Петер Рокаи, кривотворитељи новца и повеља били су сврстани у ред најокорелијих криминалаца попут убица, лопова и разбојника. У складу са обичајним правом чији је најранији помен остао записан управо у документу из 1253. године (*et eorum bona secundum consuetudinem regni ad... nostrae Maiestatis iudicem, et in partem dictorum Camerariorum nostrorum fuissent deuoluta*), а од 1298. године и у виду формалне законске одредбе, фалсификатор ухваћен у злочину губио је целокупни иметак.[27]

Таква је судбина задесила и нашег Лаурентија и његове бешеновске пријатеље. По устаљеној пракси, судији би припало 2/3 одузетог иметка осуђених, док је преостала трећина ишла у корист оштећене, тј. добитничке стране у спору. У конкретном случају, највише користи од исхода судског процеса имао је сам судија, калочки надбискуп Бенедикт. Он је био дугогодишњи сарадник Беле IV. Каријеру је започео 1238. године као краљев вицеканцелар, ускоро је постао канцелар (1241–1261) а упоредо с вођењем најповерљивијих правних и административних послова свог господара заузео је два најзначајнија црквена положаја у Краљевини Угарској, поставши калочки (1241–1254) а затим и острогонски надбискуп (1253–1261).[28] С обзиром на његов положај и богатство, није било необично да је Бенедикт винограде из Бешенова поклонио свом фамилијару.

У светлу сложености учињеног кривичног дела кривотворења новца, ваљало би размотрити и карактер личности и друштвени статус главноокривљеног Лаурентија. Фалсификовање новца у средњем веку, скоро као и данас, није била распрострањена криминална радња. Примера ради, на тлу Јужне Угарске једна слична *opera criminis* збила се три деценије раније у односу на ону бешеновску. Да ствар буде занимљивија, њени „јунаци" су били бенедиктински монаси из манастира у данашњем банатском

26 Петар Милошевић, *Антички Сирмијум*, у: *Сремска Митровица*, Сремска Митровица 1969, 28–29; Michael F. Hendy, *Studies in the Byzantine Monetary Economy c. 300–1450*, Cambridge University Press 1985, 385, 392–393.

27 Ć. Truhelka, *Slavonski banovci*, 4; H. Bálint, *Magyar pénztörténet*, 473; П. Рокаи, *Примена неких видова регалног права*, 377.

28 Attila Zsoldos, *Magyarország világi archontológiája 1000–1301*, Budapest 2011, 289.

Итебеју (*Eccclesiam de Vituhu nigrorum ordinis Monachorum*). Предузимљива црна браћа су 1219. године прибегла фалсификовању новца, истопивши за потребе овог подухвата црквене посуде и друге драгоцености из своје цркве. Били су откривени, братство се растурило, а срамотни чин се нашао пред самим папом Хонорије III.[29]

По логици ствари, за дело кривотворења новца било је неопходно неколико предуслова. Извршилац је морао имати почетни капитал изражен у племенитом металу или ваљаној монети, специјални алат који се, претпостављамо, није могао тек тако направити или набавити, и наравно, морао је без сумње да поседује неопходно знање и вештину, ако је желео да његово дело буде што верније оригиналу не би ли у крајњем исходу сложеног кривичног наума надмудрио своје жртве и државу.

Још је својевремено Станоје Станојевић лаконски закључио да је Лаурентије био „доста имућан човек... вероватно лаком и на новац".[30] Слику о овој оцени с којом се без дилеме можемо сложити поткрепљују пре свега наша сазнања о друштвеном статусу и имовини окривљеног. Лаурентије је био *villicus de Bessenev*, у буквалном значењу те речи начелник тог места. Будући да знамо да је Бешеново припадало манастиру Светог Гргура, Лаурентије је на једној страни био локални заступник манастира као властелина и господара места, а на другој први човек и старешина реченог насеља. Овлашћења виликуса су пре свега зависила од статуса насеља и евентуалних привилегија које су уживали његови становници. Како кметовска села тако и места која су настанили немачки и романски досељеници (*hospes*), који су уживали посебну аутономију и слободе, на челу су имали људе ословљаване титулом *villicus*. Они су се бринули о сакупљању властеоских, црквених и државних дажбина, од којих су лично били ослобођени, заступали су властелина у појединим судским споровима, а у случају привилегованих насеља (где су обично бирани на годину дана), имали су извесну судску власт.[31] Да закључимо, по друштвеном положају, те 1253. године Лаурентије је био један од најугледнијих житеља Бешенова.

На богатство осуђеног најречитије је указивао попис имовине која му је одузета. Да поновимо, Лаурентије је био власник више кућа и винограда (*domos et quasdam vineas*), једног сењака (*fenetum*) и пресе за вино (*torcular*). На овом месту посебно нас интересује помен Лаурентијевих винограда и пресе. Виногради су представљали посебан вид иметка који је доносио значајне приходе својим власницима. У средњовековној Угарској својину над земљом, потврђену владарским даровницама, могли су да имају само припадници владајућег слоја друштва – племићи и црква, односно владарска породица те држава и њене институције (жупаније и краљевске тврђаве). Бешеново и земља у његовом атару су, како смо видели, припадали манастиру Светог Гргура.

Међутим, у поседничким односима тог доба једино су виногради, као посебна категорија иметка, били једна врста изузетка. Наиме, властелини су радо прибегавали продаји своје земље на којој би неко био спреман да подигне винограде. Купци такве

29 F, III/1: 282–284; Kalman Juhász, *Hajdani monostorok Csanád-egyházmegyében*, Budapest 1926; Zoltan Čemere, *Srednjovekovni manastiri Banata i Pomorišja*, Kikinda 2008, 128.

30 С. Станојевић, *Прављење лажног новца*, 250.

31 Erik Fügedi, *Kolduló barátok, polgárok, nemesek*, Budapest 1981, 398–418; András Kubinyi, *Hospes*, у: KMTL, 273; István Tringli, *Falunagy*, у: KMTL, 210; László Solymosi, *A földesúri járadékok új rendszere a 13. századi Magyarországon*, Budapest 1998, 14.

земље најчешће су били предузимљиви хоспеси (досељеници, странци пореклом), односно грађани – слободни људи, мада неретко и богати кметови. Није тешко закључити да би они на тај начин, путем виноградарства и производње вина, увећали своје лично богатство. Пошто је реч била о уносној делатности која је изискивала улагање новца, време, познавање културе узгоја лозе и производње вина, купци таквих парцела уједно су стицали право и привилегију да својим виноградима слободно располажу, да их продају и својевољно на њима одређују своје наследнике, иако су у правном смислу остали само трајни и наследни „закупци" речене земље. На другој страни, властелини су барем у теорији задржали врховно право над земљом, али у пракси су се задовољили годишњом таксом коју су им стварни власници винограда исплаћивали у новцу и делом у вину.[32]

Виногради и трговина вином били су својеврсна парадигма слободе средњовековног човека (будућег грађанина) и његових тежњи за успехом. На овим основама развило се и виноградарство на тлу средњовековног Срема, чија су чувена вина пронела славу ове области диљем Средње Европе. Лаурентије је био предузимљив човек који се очигледно, сем фалсификовања новца, бавио и виноградарством и производњом вина. Он или већ његови преци имали су довољно новца да поменуте винограде од неког купе. Коначно, виногради су били у Лаурентијевом „власништву", јер иначе не би могли бити предмет конфискације, дакле нису непосредно припадали Цркви Светог Гргура. Представу о Лаурентијевом богатству и бављењу винарством употпуњује податак о преси која се такође без сумње налазила у његовом личном власништву. Иако ју је у производњи вина и уља користио већ антички човек, преса је и за средњовековног човека прдстављала несвакидашњу техничку справу од посебне вредности.[33] Чим су држали за сходно да је наведу у попису Лаурентијевог богатства, постојала је знатна вероватноћа да је овде реч била о великој винској преси која је свом власнику, путем услужног пресовања грожђа, доносила приход. Поред тога, Лаурентијева преса је била наведена заједно са извесним сењаком. Чини нам се врло могућим да је управо тај *fenetum* био место где се преса налазила и на којем се пресовао кључук. Интересантна је околност да су се пресе обично налазиле у поседу средњовековног властелина и да су представљале његов монопол који је примењивао на свом поседу.[34] У недостатку других доказа, питање да ли су становници Бешенова (конкретно њихов виликус) стекли такве привилегије од манастира Светог Гргура, да су располагали пресом и имали право да је држе, остаће отворено. Ипак, као хипотезу овакву могућност не смемо искључити.

Помен пресе за вино у повељи из 1253. године један је међу најстаријим сачуваним изворима који сведоче о употреби ове справе у поступку производње вина на тлу Фрушке горе.[35] Историчари су оценили да је производња средњовековног сремског вина била

32 Elemér Mályusz, *Az 1498. évi 41. törvénycikk. Társadalomtörténeti tanulmány*, Századok, 64, 1930, 809–839.

33 Andreas Hedwig, *Kelter*, у: *Lexikon des Mittelalters*, CD-ROM Ausgabe, Verlag J. B. Metzer, 2000, Band 5, 1100–1101.

34 Marc Bloch, *Feudalno društvo*, Zagreb 2001, 245.

35 У претходном нашем раду били смо скоро уверени да је реч о најранијем хронолошком податку (1253) о преси за вино на тлу средњовековног Срема. У међувремену, прикупљајући грађу за винску историју Срема, наишли смо на један старији податка који се односи на 1237. годину. Smičiklas, IV, 29; За издања извора: RA, I/2, бр. 621, 191; Упор.: Ђура Харди, *Криминални случај*, 253.

уско везана с постојањем овдашњих манастира, тј. опатија. Захваљујући виноградима и производњи вина, током XIV, и могуће све до средине XV века, посебно опатије у Думбову, Гргуревцима и Петроварадину знатно су повећале своје приходе и материјално благостање.[36] По слову нашег извора, у широј околини Бешенова које је припадало манастиру Светог Гргура средином XIII века постојали су виногради. Део прихода од винограда у власништву Бешеноваца свакако је у виду виноградарских дажбина или макар мале десетине ишао и корист манастира Светог Гргура. Ова сазнања свакако ће представљати прилог историји винарства на тлу средњовековног Срема.

Сагледавши виноградарске прилике у Бешенову, чини нам се да је сада време да образложимо једно већ раније постављено питање. Ко су по пореклу били житељи Бешенова средином XIII века? Да ли су то били потомци Печенега, сада већ врсни виногадари, обични кметови или досељеници – странци, тј. хоспеси, који су приликом насељавања Бешенова, као заједница од свог земљишног господара, манастира Светог Гргура, стекли посебне привилегије? Барем по предузимљивости појединих Бешеноваца на пољу винарства и делатности везаних за недозвољено ковање новца, као и околности да је на челу њиховог насеља био *villicus*, чини нам се да су превазилазили статус обичних кметова, и да је њихова заједница, попут бројних других у овом делу винског Срема, имала статус хоспеса.

Лаурентије се у свом криминалном подухвату удружио са Јованом, зетом извесног Гргура из Бешенова. У њихове послове био је укључен и један члан Лаурентијевог „домуса", његов син Димитрије. Околност која нам је овом приликом привукла пажњу јесу лична имена две од четири поменуте личности, а која су била идентична са именима патрона два оближња манастира. Гргур из Бешенова могуће да је добио име по Светом Гргуру, заштитнику манастира којем је Бешеново припадало, док је Димитрије могуће опет носио име по Светом Димитрију, патрону угледног грчког, православног манастира Светог Димитрија, Митровице и целе области Срема. Под условом да је ова претпоставка тачна, био би то знак да су монашке заједнице и култ њихових светаца, сем заслуга за развој винарства, давање имена два насеља која су се очувала до данас, имали виталног утицаја и на животе обичних људи тог доба.

Без одговора ће, нажалост, остати питање под којим околностима су се Лаурентије и његови сарадници одлучили за сложени подухват кривотворења новца и да ли су можда од раније имали неку пословну везу са краљевском комором и ковницом новца у оближњем месту Светог Димитрија, тј. Светог Иринеја, удаљеном непуних двадесет пет километара од средишта њихове завере, винородног Бешенова. Односно, да ли су на релацији Митровица–Бешеново у том периоду постојали и много живљи економски односи него што нам то открива једна белешка о несвакидашњем криминалном делу које је могуће било само последица много сложенијих социјалних и економских структура тадашњег Срема.

На крају, преостаје нам да се осврнемо можда и на кључну тезу овог прилога. Наиме, у историографији је општепозната чињеница да су током 1241–1242. године прво Кумани, а након њих и Монголи, прошли кроз Срем и страшно га опустошили.[37]

36 L. Koszta, *Dél-Magyarország egyházi topográfiája*, 59.

37 Од новијих истраживања теме, с прегледом литературе и извора: Stanko Andrić, *Samostan Svetog Križa*, 58–61.

Ипак, повеља Беле IV из 1253. године, деценију након ове војне пошасти, доноси нам обавештења о деловању краљевске коморе у данашњој Сремској Митровици, виноградима и производњи вина на подручју Бешенова и Гргуревaца, о живој привредној активности ондашњих становника Срема који су чак посегли за ковањем лажног новца. По свему судећи, Кумани и Монголи нису досегли до свих делова сремске земље. И срећом, због њихове журбе или других планова, фрушкогорски виногради, рачунајући ту и „ове наше" у Бешенову, очигледно су остали сачувани. Коначно, о овој теми вредело би повести расправу у посебном раду, у некој од наредних прилика.

Đura Hardi, PhD
University of Novi Sad
Faculty of Philosophy
Department of History

THE FIRST MENTIONING OF THE BEŠENOVO VILLAGE IN THE HISTORICAL SOURCES

SUMMARY

The earliest saved mentioning of the settlement in the County of Srem called Bešenovo within the historical sources was related to the chart by the Hungarian King Bela IV, issued on 3 October 1253. Following the steps of Stanoje Stanojević, the author tends to re-analyze the given source. Its contents is directly related to the ruler's confirmation of the outcome in one law suit where the property belonging to Laurentius, the villicus of Bešenovo, was confiscated because he had been caught with his helpers in forging the money. In author's opinion, the source on one hand represents the earliest known testimony of Bešenovo, a settlement which had formed part of the property belonging to the nearby Benedictan monastery of Saint Grgur (today Grgurevci village) and its bold inhabitants. Apart from engaging in forging the money, the people from Bešenovo of that time had a vineyard on each private property and they knew the vine making technology (the mentioning of the compress). In the whole, it can be concluded that they had the status of immigrants – strangers (*hospites*). On the other hand, in a wider context, the source tells about the social structure of the population and the developed economic life in the County of Srem in the middle of the XIII century, which apparently went unheeded despite the recent invasion by the Mongolians and Cumans in this region (1241–1242). Finally, the King Bela's chart contains the oldest saved information about the acting of the Srem royal money chamber with the central premises most probably in Sremska Mitrovica.

ПРИЛОЗИ И ГРАЂА
CONTRIBUTION AND MATERIALS

94:32.019.5(497.113)»1914»(093)
94(439.5)»1914»:070(093)

Гордана Илић Марковић
Институт за славистику
Универзитет у Бечу

РАТНА ПЕРИОДИКА, ДНЕВНИЦИ И МЕМОАРИ КАО ИЗВОРИ ЗА ПРОУЧАВАЊЕ ИСТОРИЈЕ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА – СРЕМ 1914.

„Für gewöhnlich stehen nicht die Worte in der Gewalt der Menschen,
sondern die Menschen in der Gewalt der Worte."
Hugo von Hofmannsthal[1]

Сажетак: На примерима из неколицине листова аустроугарске штампе, као и дневничких записа и објављених мемоара, у овам раду обрађује се тематика учешћа Јужних Словена у аустроугарској војсци и извештавање о ратним операцијама у Мачви и Срему 1914. године. Дата је анализа текстова фокусираних на један исти догађај, а писаних из две перспективе – ратне пропаганде, која је подлегала јединственој цензури аустроугарског пресбироа, и приватних забележака војника и цивила у којима се уочава аутоцензура – што омогућава дубље сагледавање механизама пропаганде.

Кључне речи: Први светски рат, ратна пропаганда, цензура, Срем, ратни пресбиро.

У циљу мобилизације трупа и ширења ратне пропаганде како међу војницима тако и међу цивилним становништвом, штампа је имала одлучујућу улогу. Служећи се већ увреженим предрасудама према српском становнишву Аустроугарске монархије, које се у штампаним медијима Аустроугарске и Немачке користе у већем обиму времена од Анексионе кризе, а бивају појачане у време Јулске кризе, настоји се оформити јасна слика о непријатељу, те евентуални напад на Србију учинити неминовним и оправданим. Штампа постаје поприште политичког конфликта и платформа за спровођење пропаганде. Извештај Арчибалда Рајса, заснован на истраживању у касно лето и јесен 1914, а поднесен српској влади у априлу 1915, који акрибијски документује злочине над цивилним становништвом које су починиле аустроугарске трупе, иако објављен на француском и енглеском већ током рата, није допро до јавности, ни за време рата ни

1 „Људи обично нису ти који владају речима, већ речи владају људима", Хуго фон Хофманштал у: *Gesammelte Werke*, Prosa, Bd. 1, 1950, 267.

после њега. Прекривен је новинским извештајима. Сам Рајс на крају свог извештаја покушава да нађе одговор на питање како су могли да се десе такви злочини у Мачви, Подрињу и Срему и налази га у пропаганди против Срба и Србије, систематски спровођеној у аустроугарској штампи годинама пре рата:

„Доказавши све ове окрутности и злочине, било би занимљиво потражити њихов узрок. [...] народ Двојне монархије морао је бити припреман за екзекуцију својих неугодних суседа. Да би се у томе успело, аустроугарски листови, уз верну подршку немачких новина, отпочели су кампању систематског ниподаштавања Срба. Према тим листовима нису постојали варварскији нити гнуснији људи од Срба, који су огавни, лопови и убице владара. И још више, ти гнусни Срби су били крволочне убице. Одсецали су носеве и уши својим заробљеницима, очи копали и уз то и кастрирали. Овакве изјаве могле су се прочитати и у озбиљним новинама." (Pajc 1916: 173–174)

Потхрањивање предрасудама имало је за циљ буђење мржње према непријатељу, подизање ратне спремности као и пружање оправдања за властите злочине. Стварност није била подлога извештаја, већ су новински текстови конструисали и сугерисали стварност. Мало је вероватно да би без пропагандне делатности, у којој је још и пре рата у медијима стварана негативна слика о Србима у аустроугарским медијима, на самом почетку рата, у првој војној операцији аустроугарске војске (од 13. до 24. августа 1914) могло доћи до онако суровог масакра над цивилним становништвом какво се десило у тих неколико дана у Мачви и Јадру (уп. Холцер 2014; Холцер 2015).

„Срби. Оригинални извештај Др. Р. – Хрватска, Далмација, део јужне Угарске, Босна и Херцеговина и Аустрија, затим Србија, Црна Гора и неколико граничних области бившег Турског царства насељавају један народ потпуно истог језика, али са два различита имена: то су Србо-Хрвати. Разлика између Срба и Хрвата не лежи, као што је управо речено, у језику, који је код оба ова народа (ако се тако може рећи) заједнички, већ у религији. Србин је шизматик, служи се писмом сличном руској ћирилици и има свештенике који се жене. Хрват је католик, користи наше латинично писмо и о њему се стара неженьено свештенство. У Далмацији, Хрватској и Славонији је католички живаљ далеко бројни од шизматичког. Насупрот томе, у Херцеговини су скоро искључиво шизматици, а у Босни преовладавају..." (*Egenburger Zeitung*, 1914/7/10: 1–2)

Артур Понсонби (Arthur Ponsonby) на примеру пропаганде Првог светског рата анализира феномен пропагандне лажи у рату (1928), које се могу свести на десет основних елемената: *„ми не желимо рат; одговорност је на противнику; вођа непријатеља је ђаво; ми се боримо за исправну ствар; противник се служи недозвољеним оружјем; противник чини злочине са намером, а ми само несмотреношћу; наши губици су минимални, а противнички огромни: уметници и интелектуалци подржавају нашу ствар: наша мисија је света: ко наше извештавање доводи у питање тај је издајник"* (Морели 2001: 96). Све наведено се јасно одсликава и у овде датим примерима узетим из аустроугарске штампе Првог светског рата.

Идеја о јужнословенском јединству развијана од XIX века у оквиру аустрославизма и илирског покрета представљала је опасност за јединство у војсци и стварала бојазан за нелојалност цивилног становништва. Пропаганда је имала за задатак да у вишенационалном царству пробуди осећај заједништва, које је умногоме почетком XX века било нарушено.

„Предивно патриотско одушевљење заједничком отаџбином оно је што је изнад свега у аустријској великој породици народа. [...] 'Болесник' на Дунаву како кнежеубилачка Србија у последње време назива нашу Монархију, постала је преко ноћи чудо, див, чију снагу којом дроби већ осећају на себи и још више ће осетити надуване ништарије с оне стране Саве и Дунава. Немци, Чеси, Пољаци, Рутени, Мађари и Румуни, Јужни Словени и Италијани, који су се до сада трвили, окончали су своја непријатељства да би подигли мач против заједничког спољњег непријатеља и настоје надмашити једни друге у својој преданој оданости цару и отаџбини." (*Gottscher Bote*, 1914/9/19: 3)

Највеће неповерење усмерено је према „православним поданицима", „поданицима грчкоисточне вјере", како је српско становништво често наслovљавано. Срба је по попису из 1910.[2] у Хабзбуршкој монархији било 1,9 милона – углавном у угарском делу Двојне монархије: као национална мањина 23,8% укупног становништва Угарске, 25,6% Славоније, 32,4 % Војне крајине, 17% Далмације и 43,5% Босне и Херцеговине (Ђорђевић 1980: 734–735). Већ у доба Јулске кризе долази до њиховог масовног хапшења, депортовања виђенијих грађана у логоре и одузимања имовине. Избијањем рата и Јужни Словени као становници Монархије подлежу општој мобилизацији и бивају учесници већ првих ратних операција Аустроугарске у Србији.

Краљевина Србија је такође уочила проблематику Јужних Словена у трупама Аустроугарске монархије. У штампи је овом темом отворен један нови фронт међу зараћеним странама – пропагандни.

„Војска против нас – Аустрија је гурнула Словене на Србију – Из Беча су једнако претили Србији да ће је тући словенским пуковима. Према вестима немачких листова, изгледа да је Аустрија одиста упутила против Србије корпусе у којима служе поглавито Словени. Јер како берлински листови јављају, на српску и црногорску границу послати су ови корпуси: лајтмеришки корпус, пражки корпус, градачки корпус, XV (босанско-херцеговачки корпус, XVII (загребачки) корпус, пештански корпус и галицијски корпус. Тих осам корпуса (сваки по 50.000 војника номинално) били су у почетку истакнути против Србије и Црне Горе. Међутим сада су неки од њих повучени журно на руску границу. Аустрија је правила овакав рачун: – Ако наши словенски пукови победе Србију, онда нема шта да се брине. Али ако Србија потуче њих, онда ће код тих аустријских потучених Словена остати страшна мржња на Србију. Рачун без крчмара!" (*Политика*, 1914/8/1(14): 2)

2 Први пут су одвојено пописани Срби, који су до тада у пописима заједнички обухватани као Илири, Срби и Хрвати или Србо-Хрвати.

О атмосфери првих дана рата сведоче и ова два дневничка записа:

„Rano u jutro 29. kolovoza stiže zapovijed od 13. kora, da se vojska odmah kreće u ratni položaj. Zapovjednik mojeg bataliona, major R., viče na našeg trubača, da trubi bojni zov. [...] Major održi govor i reče: 'Momci, vojnici, Hrvati! Ratno je vrijeme, još danas moramo krenuti u ratni položaj. I putujemo prema istoku na našu granicu. Prije nego krenemo, moramo se svi zakleti caru i kralju Franji Josipu I. Moramo mu položiti prisegu vjernosti i odanosti, a to znači ne uzmicati ni u najvećoj pogibelji. Moramo vjerno braniti svoju zastavu i ostati svaki vjeran do zadnje kapi krvi'. Kada je to major R. izrekao, reče jedan vojnik iz kolone: 'A ko će braniti moju ženu i osmero djece kad ja dadem svoj život za tog kralja?' Kad su čuli major i oficiri, što reče ovaj vojnik, dadoše ga streljati na licu mjesta, pred cijelom trupom. Odmah me snašla nekakva žalost, gdje ubiše čovjeka za jednu riječ, a iza njega ostaje devet sirotica. Pomislih u sebi: Ti siromače dade život za švabskog kralja, koji se za tebe i tvoju Hrvatsku nikada nije brinuo. U tom času pridje mi brat Mato i namignu okom i reče potiho: – Ej, brate Grgo, vidje ti ono? Ubiše onog siromaha još ovdje u Karlovcu? – Jest, vidio sam Mato – odvratim mu. – Ja velim, da ono nije bilo pravo – nastavi Mato. Čujem da govore ljudi da su ga zato ubili, što je bio pravoslavne vjere. A vjere mi brate, ja mislim, da to nije po zakonu uradjeno. Ubiti čovjeka iza kojega ostaje žena i osmero djece! Eh, Bože, što se to radi na ovom grbavom i krvavom svijetu! – Nemoj Mato, da svašta govoriš, nastavim ja, jer vidiš li ti one velike papire pribijene po kućama, po drveću i svuda?! Ono je zakon – prijeki sud! Onda uvuci jezik za zube, pa duraj braco dok se dade, jer ćemo inače i mi dobiti jednu kuglju u čelo kao onaj vojnik. [...] Dodje major R. i zapovijeda: 'Opremu na sebe!' Uzjaši na konja izvuče sablju i reče: 'Prvi batalion pravac kolodvor! Stupaj!' Lijepi to bio ljetni dan. Prašina se za nama vije, kao da cesta gori. Sav je grad okićen zelenim vijencima. Civilno pučanstvo prati nas na kolodvor, odajući nam zadnju počast. [...] Muzika zasvira ratnu himnu i vlak krenu u tamnu noć. Mnoštvo naroda, a najviše djevojaka, mašu maramicama i viču posljednji zbogom. Vlak sve brže odmiče, a u daljini isčezavaju maramice i guše se glasovi na rasvjetljenom kolodvoru. [...] Sjedimo tako u onim smradnim vagonima, sve jedan na drugome. Vlak se vuče poput zmije preko ovih ravnih poljana. Lijepa i tiha noć je poklopila te puste ravnice i ne može se ništa vidjeti, što bi čovjeka zanimalo na putovanju. [...] U ranu zoru usred Slavonije, trči narod do željezničke pruge, ne bi li moguće još jednom vidjeli svog milog i dragog. Vlak i opet krenu, a potišten svijet na stanici maše maramicom. Odaje nam zadnju počast. Staro i mlado, žene i djeca, sve se to umiva u suzama. Vlak se sve brže pomiče prema istoku, sigurno na srpsku granicu. U pola četiri sata poslije podne stigosmo u Županju, lijepo srijemsko mjestance. Trube zatrubiše ratnu himnu." (*Туркаљ* 1930)[3]

3 Цитирано из часописа *Zarez*, XVI/380, 27. 3. 2014, стр. 10, приредио Филип Хамершак: *„Rođen 1884. u selu Sastavak kraj Slunja, Grgo Turkalj mobiliziran je početkom rata u karlovačku 26. domobransku pješačku pukovniju, s kojom se borio na srpskom (1914.), ruskom (1915.–1917.) i talijanskom bojištu (1918.). Nakon rata ponovo je otišao na rad u SAD, gdje se povezao s agilnim novinarom i urednikom Petrom Stankovićem, koji mu je ratna sjećanja, zasnovana na dnevničkim bilješkama, osim monografski objavio i u Kanadskom glasu. Vjerojatno u to vrijeme u New Yorku mu je, u nakladi Hrvatskoga lista i Danice hrvatske tiskana i autorska zbirka Hrvatske narodne ratne pjesme 1914.–1918. Kao i mnogima sličnoga životnoga puta, njegova daljnja sudbina još je nepoznata. U ovom broju donosimo njegovo viđenje prvoga pokreta prema bojištu, potkraj kolovoza 1914. godine."*

„Nalazili smo se još uvijek na sjevernoj obali Save i postavili tzv. poljske straže. [...] Kada je jedne večeri pucnjava nešto umirila, pošao sam naprijed da pogledam tik na obali postavljene postove i došao u jedan rov gdje je bio zapovjednikom jedan pučko-ustaški zastavnik, koji je, kao i većina rezervnih oficira hrvatskog inteligenta, bio slavenski i srbofilski raspoložen. Obični vojnici međutim bili su još gotovo bez iznimke pod utjecajem ratne harange, smatrajući za dužnost osvetiti smrt svog Prestolonasljednika." (*Мачек* 2003: 59)[4]

Првог дана рата отпочиње у Бечу са радом Ратни пресбиро (Kriegspresse Quartier – KPQ) који ће окупити око себе и најпроминентнија имена аустроугарске културне елите – књижевнике чувене бечке модерне, новинаре, сликаре, музичаре – попут Штефана Цвајга, Рајнера М. Рилкеа, Роберта Мусила, Оскара Кокошке и Арнолда Шенборна, који свој уметнички дар и стечену репутацију стављају у службу ратне пропаганде. Само оснивање Ратног пресбироа планирано је још 1909. године.[5] Био је директно подређен Врховној војној команди. Имао је као примарни задатак координирање свих медија у Аустроугарској монархији. Касније је проширио своје деловење и надзирао сликарско и музичко стваралаштво, филм и позориште у пропагандне сврхе. Рајнер Марија Рилке записује 1916. о раду у Ратном пресбироу да му је потпуно немогуће обављати овај посао на који се навикавају већ годину и по, те да „*стављање на страну свега духовног није ништа у односу на ову искривљену и неодговорну злоупотребу писане делатности*" коју „*господа називају фризирање јунака*". На интервенције пријатеља Рилке успева да се ослободи и ове службе у јуну 1916. и одлази на фронт (уп. Илић Марковић 2015б).

Означити кривца за рат и предочити разлоге за неопходност уласка у њега доминантни су садржаји којима се посвећује овај биро на почетку рата. Иако су немачки у аустријском и мађарски у угарском делу вишенационалне Монархије били примарни језици, употреба језика националних мањина била је распрострањена, те тако и штампа на тим језицима. Многи листови су наставили са радом и нови су оснивани. Изузетак су представљала српска гласила која су укинута, а употреба ћирилице забрањена (уп. Илић Марковић 2015а).

За анализу јужнословенског питања је од велике важности обухватити и штампу у Хрватској и Босни и Херцеговини као и окупационе листове у Србији и Црној Гори (након 1915). Управо овим гласилима, која су такође подлегала цензури Ратног пресбироа из Беча, могло је да се допре до целокупног становништва.

Током целог рата посебна пажња се посвећивала пропаганди усмереној ка јужнословенском становништву Монархије и питању његове лојалности. Апелује се на њихову вековну оданост цару, истиче њихова пожртвованост и борбеност или, на

4 Енглеско издање (превод Елизабет и Стјепан Гази): *In the Struggle for Freedom*, Robert Speller & Sons, New York 1957.

5 Kriegsarhiv, AOK, KPQ, Fasz. 8, Mobilisierungsinstruktion für das k.u.k. Heer, Wien, 1909, str. 53; овде цитирано по: Stiaßny-Baumgartner, Ilse (1982): *Roda Rodas Tätigkeit im Kriegsprässequartier.* Wien (необјављена дисертација на Универзитету у Бечу).

другој страни, приказује судбина издајника. 42. домобранска дивизија, јединица 13. загребачког корпуса која је због своје изузетне борбене спремности и окрутности којом је наступала носила назив „вражја дивизија" (Teufelsdivision), одликована је више пута, а штампа обилује написима о војним подвизима ове дивизије и способности њеног команданта генерала Саркотића[6].

„Previšnje odlikovanje 'Vražje divizije' – Jutrašnji broj 'Narodnih Novina' donosi ovu radosnu vijest: Povodom Previšnjega imendana Njegovog Veličanstva otposlala je svoje smjerne čestitke i 42. domobranska pješačka četna divizija. Ova se čestitka hrabre naše 'vražje divizije' tako ugodno dojmila našeg miloga vladara, da je počastio tu diviziju do sada neuobičajenom počašću. Njegovo je Veličanstvo blagoizvolilo vlastoručno odgovoriti na tu smjernu čestitku, a mi donosimo u cijelosti taj brzojav: Wien, Burg, 11 h. 45 m, 5. X 914 Car. Zapovjedništvo 42. domobranske pješačke četne divizije. – Duboko ganut, hvalim Mojoj valjanoj 42. domobranskoj pješačkoj diviziji na čestitci, poslanoj s bojnog polja, koja zasvjedočuje stari prokušani duh. Neka Vas sve vodi Božji blagoslov do pobjede. Franjo Josip m. p. – Budući da obično na sve čestitke odgovara u ime Njegovog Veličanstva krilni pobočnik grof Paar, ovaj je vlastoručni Provišnji odgovor osobita počast našim hrabrim domobrancima, kakvom se ne može dosad pohvaliti ni jedna četa austro-ugarske monarhije. [...] Istodobno odlikovan je potpukovnik Minnich za svoje hrabro držanje pred neprijateljem i za uzorno vodstvo divizije vojnim križem za zasluge s ratnom dekoracijom, a mi mu na tom odlikovanju od srca čestitamo, kao i čitavoj 'vražjoj diviziji', koja je osvjetlila lice na bojnom polju ne samo sebi, već i svim Hrvatima." (*Novosti*, 1914/10/11: 20–21)

Бројни су новински прилози о унапређењима и додели одликовања Јужним Словенима, нарочито за истицање у војним операцијама у Србији, како официрима тако и војницима и трупама, чиме је на њиховом примеру јасно потцртавана наклоност цара као последице оданости поданика.

„Додела одликовања витеза Марије Терезе у логору Лебринг. – 22. [08.1917] уприличено је у Лебрингу славље у част поручника Гојкомира Глоговца[7], који је одликован орденом витеза Марије Терезе за своје храбро и одлучно иступање у борби код Љига (Србија) 26. новембра 1915. године. Подмаршал Шен [Schön] је у своме дубоком говору истакао одважност у спровођењу акција и свим окупљеним официрима представио Глоговца као светао пример." (*Grazer Tagblatt*, 1917/8/25: 10)

Наведимо и једна пример из мемоара.

„...ukratko ću samo spomenuti da sam sudjelovao u dosta krvavoj bici kod Pećinaca i Popinaca, gdje smo uništili jednu srpsku diviziju, koja je bila prešla Savu. Nakon toga smo mi prešli Savu i napredovali uz veće i manje bitke i okršaje do rijeke Kolubare,

6 Stephan Baron Sarkotić von Lovćen (Синац, 1956 – Беч, 1939), командант 42. домобранске пешадијске дивизије за време операција у Србији 1914, војни гувернер у време краткотрајне окупације Београда у децембру 1914, војни гувернер Босне и Херцеговине од јануара 1915. до новембра 1918, командант похода на Црну Гору (у ту част додељено му је право да носи титулу „од Ловћена").

7 Командант чувеног 2. босанскохерцеговачког пешадијског пука.

gdje sam prigodom prelaza preko rijeke bio lakše ranjen u nogu koncem studenoga, pa sam ostavio svoju pučko-ustašku pukovniju i bio otpremljen u bolnicu u Novi Sad. [...] već pred Božić 1914. našao [sam se] u Zagrebu kod domobranskog doknadnog bataljona, gdje me je dočekalo odlikovanje 'za hrabro držanje pred neprijateljem' i promaknuće u čin natporučnika." (Мачек 2003: 59–60)

Извештавање аустроугарске штампе о догађајима у Срему у јесен 1914. представља један од примера ратне пропаганде, који због комлексности задатка извештавања пред којим су се нашле обе зараћене стране и њихови савезници, заслужује детаљнију анализу. Надирањем српских трупа у противофанзиви у Срем смењује се доминација једне или друге војске на овој „ничијој земљи", а становништво се нашло на борбеној линији. Ови догађаји привлаче пажњу ратне штампе како Централних сила тако и сила Антанте. Срби оптужују Аустроугарску монархију за лажну пропаганду, док аустроугарска штампа настоји да преношењем и коментарисањем чланака из француске, енглеске или америчке штампе оповргне написе у њима и представи их као пропагандну лаж протурену са српске стране. Поред извештаја о току ратних операција у случају Срема 1914. од примарне важности је кроз штампу оправдати непријатељско деловање које је било усмерено на сопствено становништво – Србе из Срема. Као одмазда за нелојалност долази до масовног заробљавања српског становништва Монархије, њиховог погубљавања, интернирања у логоре и одузимања имовине. Иста вест, одобрена цензуром Ратног пресбироа, била би прослеђивана у више новина и уз незнатне варијације налазимо је на немачком, чешком, хрватском или мађарском у штампи широм Монархије. У овом прилогу дајемо само приказ аустроугарске штампе, а контрастивној анализи ратне штампе и њене пропаганде на ову тему посветићемо се у неком од наредних радова.

„Неуспешна српска офанзива у Срему и Банату. Беч, 16. септембар – 'Јужнословенска коресподенција' је са посебне стране добила следећи извештај из Осијека о неуспеху српске офанзиве на Срем и Банат: скорашњи покушаји Срба да своју офанзиву пребаце на тло Монархије, у Срем и Банат, који се окончао потпуним поразом Срба, доступне су следеће појединости: убрзо након упада српске Тимочке дивизије код Митровице, који је на простору Рума–Јарак од стране наших трупа дочекан и осујећен, продрле су редовне српске трупе и веће банде комита истовремено на више места у Срем и Банат. [...] По службеном извору укупан број српских трупа које су упале у Срем износи 15.000, укључујући и нерегуларне трупе. Надирање трупа је наша извидница од првог момента уочила, али је пустила да Срби који су упали у Срем, несметано умарширају и окончају свој продор, као што је то био случај са Тимочком дивизијом код Митровице. [...] Српске трупе, носећи лако наоружање и машинке, а уз неке се налазила и војна музика, окупљале су се у почетку неометано да би у две групе наставили марш према Инђији. Срби су се налазили у сличној ситуацији када су их наше трупе пресреле код Митровице и Руме. На целој линији се развила упорна борба. Када су наше трупе уз појачање које је пристигло од Петроварадина отпочеле борбу, уследио је неповољан исход за непријатеља. Наша артиљерија је Србима нанела страшне губитке. [...] Сви покушаји Срба да пробију наше

линије, остали су безуспешни захваљујући задивљујућем држању наших трупа, које су с посебним еланом надирале према непријатељу. Српске трупе које су продрле у Срем доживеле су катастрофалан пораз. Број погинулих на српској страни је веома велики и процена на 3000 је вероватно прениска. Хиљаде војника је заробљено." (*Pester Lloyd*, 1914/9/17: 3; *Arbeiterzeitung*, 1914/9/17: 1; *Neue Freie Presse*, 1914/9/17: 3)

„Рат на нашем југу. Српски лажни извештаји – Срби су прво послали Тимочку дивизију преко Саве код Митровице. Тимочка дивизија је дочакана и потучена. Затим су прешли Саву код Грабоваца, одакле су најурени оставили у рукама наших трупа више хиљада заробљеника. Истовремено су прешли Дунав код Панчева, што се окончало новим поразом, новим бегом под тешком опсадом и поновним заробљавањем многобројних Срба, како смо јавили у јучерашњем Службеном листу. Тако се на основу службене објаве може закључити, да су Срем и Банат од 15. септембра у потпуности очишћени од Срба. Целим низом тешких пораза српске војске завршила су се ова предузећа, што Србе није спречило да свету причају о својим победама над нашим трупама. Разумљиво је: Где су велике лажи, не смеју недостајати ни мале, а Срби се осећају обавезним да се лажима изузетно великог калибра покажу равноправним пред својим великим пријатељима на овом пољу. Како се јавља, Краљ Петар размишља да поводом ових победничких лажи и лажи о победама уведе нови орден: орден 'Црног Петра' – за оне који се дају 'премазати'"[8] (*Reichpost*, 1914/9/17: 3)

„Nauk ovog rata – Narodi ove monarkije odma čim je buknuo ovaj rat zgusnuli su svoje redove oko prijestola, svi do jednog bore se rame uz rame oduševljeno i uz najveće žrtve za život i slavu države i krune. Zaludu su naši neprijatelji računali s našom političkom raznošću. Njihovi računi izblijedeli su pred bujicom krvi, što ga žrtvuju najbolji sinovi svih naroda monarkije na pustim stepama Rusije, po krševitim obalama Drine i vijugaste Save. Neprijatelj mora uzmicati, ostavljajući na bojnom polju tisuće mrtvih, ranjenih i zarobljenih. Tjeraju ga složno bajuneti, bajuneti Nijemaca, Čeha, Poljaka, Hrvata i Madžara. Samo je ostala jedna crna ljaga na našem tijelu, žalibože u našoj neposrednoj blizini u našem Srijemu, s kojim smo se toliko ponosili. Pravoslavni živalj u velikom broju pokazao se upravo neprijateljskim prema svojoj domovini izdavajući je zakletvom neprijatelju njizinome. To je masna ljaga na našem vlastitom tijelu i trebati će mnogo vremena da se očisti. Stojimo ponižen pred tom sramotom činjenicom. Pero nam zapinje, jer nas je stid. ... No dok je civilno grčkoistočno pučanstvo u nekim dijelovima Srijema bacilo tamne stranice na našu historiju, dotle hrvatski sinovi, a s njima i pravoslavna braća u bojnim redovima ovjenčavaju junačko čelo lovorovim vijencima. [...]

Radi veleizdaje – Zapovjednik tvrđave Petrovaradina GM. Stanislav Grsyvinski izdao je 12 ov. mjes. ovu objavu: 'Na vijest, da su srpske čete prešle granicu, jedan je dio stanovništva općine Beška dočekao neprijatelja svečanim načinom. Na svojim kućama izvjesio bijele zastave, prozore osvijetlio i uz prostrte stolove čekao na Srbe, a

8 У оригиналу „*наугљенисати*".

da međutim Srbi nijesu ušli u rečenu općinu. Radi tog bezobraznog izdajstva vojnička je oblast šestoricu glavnih krivaca dala javno smaknuti dok druge očekuje stroga kazna. Upozorujem pučanstvo, da se uzdrži od sličnih veleizdajničkih dijela, jer će dotični biti smjesta straljani.' – U Staroj Pazovi smaknuti su ovi veleizdajnici: Svetozar Dujanović, pravoslavni paroh; Vladimir Mirković, opć. bilježnik; Danica Jovanović, učiteljica i slikarica; Milan Varičak, veletržac; Svetozar Bujić, ratar i Vladimir Rocz, ratar, svi iz Beške. – Samoborski 'Bacskai Hirlap' javlja: U pogledu veleizdaje šašinačkih i jaračkih Srba otpočeo je sud uredovati. Utvrđena su upravo sramotna i žalosna dijela. Srbski su stanovnici u Šašincima i Jarku srbijanske provalnike svečano primili, a na glavnom trgu hrvatske, austrijske i ugarske zastave izmazali su, a zatim spalili. Službeno je nadalje utvrđeno, da je bila u Šašincima urađena potpuna uhodarska služba, koja je Srbijance obavješćavala o kretanjima naših četa. Nakon ponovnog ulaza naše vojske u ta mjesta, odmah su smaknuti glavni sukrivci, dvije hiljade šest stotina pravoslavnih žitelja otpremljeno je pod jakom pratnjom u Irig, gdje je s mjesta počela sudbena istraga. Rečeni pravoslavni žitelji otpremaju se iz srijemske županije, te se onamo više ne će vratiti. Stanovnici prije provale po vojnim oblastima ispražnjenih mijesta: Kamenica, Srijemski Karlovci u Bukovac vratili su se osim pravoslavnih, koji za to nijesu dobili dozvolu od oblasti. Veleizdajstvo u Staroj Pazovi i okolini pošlo je dotle, da su pravoslavni animirali srbijanske čete, da ondašnje Hrvate, Nijemce i Madžare postrijeljaju. Prijeki sud u Staroj Pazovi već je izrekao osude i dotični su smaknuti. [...]

Uhapšenici iz Srijema – Osiječka 'Hrvatska Obrana' od subote javlja: Jučer popodne natisla se pred parobrodarskom agencijom u Donjem gradu sva sila svjetine, jer se pročuo glas, da u tri sata po podne imadu u Osijek stići izdajnici, pohvatani u srijemskoj posavini. Premda je kiša lijevala kao iz kabla, svjetina je strpljivo čakala, dok nije u tri sata po podne stigao remorker 'Austria' sa dvije tovarne lađe, a u njima 516 osoba, sve samih domaćih zavedenih nesretnika. Bilo je tu i staraca i muževa, a i mladića. Svi su okrivljeni, da su se za vrijeme srbijanske provale u Srijem vladali izdajnički, dočakujući srpsku vojsku, a izdavajući domaće hrvatsko katoličko pučanstvo. Uapšenici se nalaze u vrlo jadnom stanju. Otpremljeni su preko klasija u barake, smještene na novom sajmištu, gdje su za njih štale zgodno preudešene. Opskrba uapšenika povjerena je gostioničaru Franji Topaloviću. Tečajem noći dopremljen je još veći broj takvih uhapšenika u Osijek. Jutros u pola 9 sati stigao je na tovarnim lađama daljni transport preko 400 osoba, a vlakom u 10 sati transport od preko 300 osoba. Svi će biti internirani u barakama. O sudbini ovih uhapšenika još se ne može ništa reći, tek toliko, da će se upotrijebiti za javne radnje, a protiv nekih kolovođa bit će proveden kazneni postupak. U svemu je dosada u Osijek dopraćeno 3216 uapšenih pravoslavnih iz Srijema, osim onih što se još nalaze u Petrovaradinu i što su u drugim mjestima zatvoreni" (*Vinkovci und Umgebung / Vinkovci i okolica*, 1914/9/27: 1–3)

Два месеца након слома офанзиве дописник из Србије, познати аустријски књижевник Александар Рода Рода[9], најпроминентнији ратни извештач, који је током рата само за бечки лист *Ноје фраје пресе* написао преко 700 чланака, шаље свој извештај из Јарка. Извештаји су морали бити написани на немачком и мађарском или на француском језику. Цензор је имао сва овлашћења за корекције садржаја предатог извештаја или за његово непрослеђивање. На одлуку цензора извештач није имао право жалбе. Највиши цензорски орган за Аустрију била је Служба ратног надзора (Kriegsüberwachungsdienst). Спровођење цензуре само из центра Ратног пресбироа је онемогућавало актуелност извештаја, што се мења када се цензурисање извештаја са фронта поверава војним командама. У првим месецима рата извештавало се на основу штурих саопштења официра са фронта, на основу којих би онда „ратни извештач" писао. И када им је касније био дозвољен одлазак на фронт, цензура се огледала и у томе да су смели бити само на већ освојеној територији, а никада уз војску у току битке, чиме су сведени на гласнике о успесима аустроугарске војске, што је случај и са следећим чланком.

„Једна посета бојном пољу Јарак. Телеграм нашег ратног дописника. 23. новембар – На источном излазу из Митровице сачекала ме је коњичка трупа с којом је требало да пређем бојно поље Јарак. Скоро два месеца су прошла од судбоносног дана за Србе, а трагови борбе још нису избрисани, а засигурно ни деценијама неће бити. [...] Скрећемо у село Јарак. Мени познато. Пре пар година сам овде био квартиран. Велико богато место. Мој боже, на шта личи! Улицом куд год да се крене само остаци пањевине. Ни живе душе на далеко. Тек после пола сата јахања, сусрећемо прве људе, једног жандара и једног домобрана, који нас воде до бескрајних барака, које истина нису настањене. Жандар нам саопштава да је и општинска зграда са пореским протоколима нестала у пламену, црквена канцеларија са протоколима и финасијска касарна. Домобран прича: До јуче је тињао и горио један стог жита. У суседним Шашинцима су запаљене само веће куће док су колибе сиромаха остале недирнуте. Мора да није било ветра када су палиоци били на делу. Морали су сваку кућу посебно да пале и мора да им је то било пренапорно. Мех и петролеј су донели са собом, али лако се нешто превиди када се свугде морали прво размештати намештај, поливати, слушати кукање жена, растеривати руљу. Врати се тако један рањеник са ратишта, један улан, у своје сеоце и затекне угљенисан кров и урушену кућу. А суседа остала удовица са седморо деце, муж јој одведен при првој мобилизацији и недавно пао код Шапца; и удовицина кућа је изгорела, а стока реквирирана.

9 Писањем дописа из Београда, у време Анексионе кризе, отпочиње његова каријера дописника. За време балканског рата 1912. године Рода Рода је био извештач са фронта (Константинопољ, Атина и Београд) за бечке новине *Neue Freie Presse*. За исти лист је извештавао за време Првог светског рата, између осталог и из Србије. Писао је извештаје и за *Budapester Lloyd*, а његове чланке су преносиле и друге новине Аустроугарске монархије. Објављује две књиге својих дневничких записа из рата и ратних извештаја: *Лов на Русе* (*Russenjagd*, 1917) и *Српски дневник* (*Serbisches Tagebuch*, 1918), заснован на чланцима које је Рода Рода објављивао у наставцима у фељтонском додатку окупационог листа *Beogradske novine* / *Belgrader Nachrichten* (више о Рода Роди као ратном извештачу у: Илић Марковић 2015б).

Како да обрађује њиву, где да станује када дође зима? Ако има правде на овом свету кривци ће платити за јад ове жене.

На повратку за Митровицу претекнем две хиљаде заробљених Срба које спроводе из Шапца у карантин. Трупа јада, бледи, гладни ликови зажарених очију, људи са свих српских граница: Бугари, Македонци, Цинцари, Албанци. Поцепане јакне, чакшире, прљави шарени теписи, бог сами зна где украдени, који им служе уместо капута. Туце њих иду босоноги, стотину њих погрбљено." (*Neue Freie Presse*, 1914/11/24: 6)

Сећање Стевана Иђидова из Јарка[10] представља једно значајно лично сведочанство о Првом светском рату из веома ретке перспективе – детета, гимназијалца, Србина из Аустроугарске монархије. Спознаја да „*наши војници пуцају на нас*" је дечаку Стевану болна. У трупама препознаје и свог бившег професора историје, због ког је својевремено прешао из Митровачке у Земунску гимназију. Дечачком радозналошћу и непромишљеношћу се у првом месецу рата скрива у шипражје, пење на звоник цркве, одлази у школу препуну лешева војника „*јер је жеља да види шта се догађа јача од свега осталог*". Једини страх који га прати је да „*отац не сазна*". У септембру је убијен и Стеванов отац, док мајка са децом одлази у збег. Стеван се одлучује за бег препливавањем Саве у Србију.

„Борба је окончана у рано јутро када смо постали сведоци страхота које су се одиграле. [...] Све до овог тренутка рат за нас није био више од приче, буке, пуцања и парадирања. Сада је, напротив, поглед на осакаћене и крвавe људе који су улазили у очишћено село представљао страшну и невероватну слику. [...] Сви у селу су настојали да буду од помоћи помажући медицинском особљу [...] Када је број повређених и умрлих превазишао капацитет школске зграде, војници су лежали около на носилима и голој земљи. [...] Била је само шачица лако повређених српских војника, али стотине аустријских. [...] Био сам знатижељан да чујем њихову верзију приче зашто су изгубили битку. [...] Многи су умирали или од мањка бриге или од тежине повреда. Смрт се увукла у школско двориште. [...] Следећег дана скоро сви умрли су већ били покопони. [...] Међутим ни једна недеља није прошла, а наш мир је био нарушен пуцњима из пушака, који су долазили са обале, из правца Земуна и Београда. Судећи по звуку долазили су са наше стране границе. Следећег дана звук пушака је био много ближи и гласнији. Уставши наредног јутра схватио сам да је борба свуда около и да су српске трупе окупирале село. [...] Субота [12. септембар] је пролазила тихо. Били смо опкољени са обе стране без идеје о томе шта се са њима догађа, али смо знали да се налазимо у средишту ничије земље. Следећег јутра, у недељу, по налогу попа зазвонила су наново црквена звона. Била је то прва звоњава након што су утихнула пре месец и по. [...] Ова недеља је била трећи дан у којем смо остављени сами. Обе војске су се повукле и оставиле нас у вакуму. [...] У свежем сивом полусветлу свитања тог понедељка, 14. сеп-

10 Рођен 1899. у селу Јарак у Срему, на Сави, граничној реци Аустроугарске монархије и Краљевине Србије, Стеван Иђидов (-ић добија поставши војник у српској војсци) наћи ће се у вртлогу рата као петнаестогодишњак.

тембра, пробудио сам се и приметио да сам сам у соби. Скочио сам на ноге осећајући да нешто није уреду. [...] Нашао сам оца на сред улице у разговору са нашим суседом, чика Краном који је говорио: 'Шта да радимо сада, Мојсило? Све ће нас убити!' [...] Ускоро сам схватио значење чика Краниних речи. На другом крају улице, иза раскрснице, дебели облак дима успињао се високо у ваздух; људи су јурили тамо-амо очигледно у настојању да побегну од ватре или од метка својих сопствених војника. Нисмо могли да схватимо зашто су палили наше српско село; па ми смо генерацијама били одани поданици царства..." (Иђидовић 2012: 29–45)

Мемоари, дневнички записи и писма умногоме потврђују делотворност пропаганде, али нам и превасходно пружају увид у доживљај појединца – под условом да је реч о временски аутентичним записима, а не о каснијим дорадама, што је у неким случајевима тешко разлучити. Док је ратна штампа подлегала свеопштој државној цензури, у дневницима, а надасве у касније објављеним мемоарима, уочава се неретко аутоцензура. За исправно стављање у историјски контекст је при анализи неопходно узети у обзир место и годину издања који могу указати на разлоге аутоцензуре. Треба такође имати у виду да су дневнике водили углавном официри и подофицири, који истина помињу обичне војнике, али углавном не као појединце, већ као масу у приказу стања у трупама. Овај значајан аспекат ратне стварности, доживљај рата обичног војника или цивила, може се докучити само из малобројних записа сећања ратника и из литературе. Објављивање и анализа ове врсте материјала као извора за проучавање историје омогућава један други поглед на историјске догађаје, допуњава досадашња сазнања и потпомаже њиховом разумевању. Ово је скроман прилог томе.

Ilustrovani list, Zagreb, br. 39, 19. 9. 1914, 922.

ЛИТЕРАТУРА

Ђорђевић – Đorđević, Dimitrije (1980): „Die Serben", In: A. Wandruszka, P. Urbanitsch (Hrsg.): Die Habsburgermonarchie 1848–1918, Band III: Die Völker des Reiches, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien, 734–774.

Иђидовић – Idjidovic, Stevens Stevan (2012): *The Snows of Serbia. A Child Soldier in the Great War*. Edited by Edith S. Stevens and Ernest W. Kimmel; printed in Germany by Amazon Distribution, GmbH, Leipzig.

Илић Марковић – Ilić Marković, Gordana (2014a): *Veliki rat – Der Grosse Krieg*. Der Erste Weltkrieg im Spiegel der serbischen Literatur und Presse, 272 S. Promedia Verlag, Wien.

Илић Марковић, Гордана (2014): „Избегавах сетити се", у: Илић Марковић, Г., *Дневник Великог рата. Први светски рат у огледалу српске књижевности и штампе*, Самиздат Б92, Београд, 9–54.

Илић Марковић, Гордана (2015а): „Окупациони лист *Beogradske novine / Belgrader Nachrichten*, 1915–1918", у: *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 44/1, МСЦ, 11–14. 9. 2014, Филолошки факултет Универзитета у Београду, Београд, 143–156.

Илић Марковић, Гордана (2015б): „Александер Рода Рода, ратни извештач из Србије", Институт Иво Андрић, Вишеград, 339–369.

Мачек – Maček, Vladko (2003): *Memoari*. Dom i svijet, Zagreb.

Морели – Morelli, Anne (2001): *Principes élémentaires de propagande de guerre.* Brussels.

Понсонби – Ponsonby, Arthur (1928): *Falsehood in War Time: Containing an Assortment of Lies Circulated Throughout the Nations During the Great War*. London.

Pajc – Reiss, R. A. (1916): *Report. Upon The Atrocities Committed By The Austro--Hungarian Army During The First Invasion Of Serbia*. London.

Туркаљ – Turkalj, Grgo Guslar (1930): *1609 dana na fronti. Zapisi Grge Turkalja – Guslara*. Winnipeg.

Холцер, Антон (2014): „Пуцњи у Шапцу. Масакр над цивилним становништвом у Србији 1914. године", у: Гордана Илић Марковић: *Дневник великог рата. Први светски рат у огледалу српске књижевности и штампе*. Београд, 83–100.

Холцер Антон (2015): *Џелатов осмех. Непознати рат против цивилног становништва 1914–1918*, Прометеј, Нови Сад.

Gordana Ilić Marković
Institute of Slavic Studies
University of Vienna

WAR ANNALS, DIARIES AND MEMOIRS AS SOURCES FOR THE RESEARCH OF THE FIRST WORLD WAR HISTORY – THE COUNTY OF SREM IN 1914

SUMMARY

Based on the examples from a few newspapers of the Austrian-Hungarian press, as well as from diary writings and published memoirs, this paper deals with the topics of the engagement of the South Slavs in Austro-Hungarian army and the reports on the war operations in the counties of Mačva and Srem in 1914. There is the analysis of the texts focused on one and the same situation, but written from two different perspectives – one of war propaganda, which underwent the unique censorship of Austro-Hungarian press bureau and the other of private notes by the soldiers and the civilians where autocensorship is discernible – all of this enables a deeper insight into the propaganda mechanisms.

929.52КРИТОВАЦ(093)
908(497.113 Рума)»17/19»(093)

Ратко Рацковић
Рума

ИСТОРИЈА ПОРОДИЦЕ КРИТОВАЦ, БИОГРАФСКИ ПРИСТУП

Сажетак: У раду је биографским приступом, на основу бројних извора и литературе, обрађена историја породице Критовац, која је живела и водила послове у Руми и околини. По формирању Војне границе на Сави 1845, барон Марко Александар Пејачевић купујући део велепоседа грофа Колоредо у Митровици, формира Нову Руму, у коју смешта седиште свог властелинства. Преузима обавезу да у Новој Руми изгради 1500 колонистичких кућа. Ослонац у својим прегнућима налази пре свега у Немцима, али и другим народима којима даје одређене повластице – привилегије. Развоју трговине и занатства у Новој Руми посебно доприносе грчки и цинцарски трговци. Они се баве уносним сапунџијским, абаџијским, ћебеџијским и другим занатима који доносе брз обрт капитала. Бавили су се и трговином стоке и дуђанском трговином. Чувене грчке трговачке породице Карамата и Спирта из Земуна и Камбер из Новог Сада претходно неколико деценија раде у Руми, а појединци из тих породица остају и дуже. Критовци у Руми остају најдуже и остављају видан траг. О економској снази и утицају у својој средини сведоче две куће Критоваца у центру Руме.

Кључне речи: трговина у Срему, занатлије у Срему, градоначелници, Рума, Јарак, Загреб, Беч, Критовац, Корнелије Станковић, Сима Крстић, Властелинство Пејачевић.

Животна колотечина и миграције од XVIII до XX века учиниле су да грчка трговачка породица Критовац са родног Крита, преко Клисуре дође у Руму, где се скрасила и одакле је сваки њен члан наставио својим животним путем. На основу података из црквених архива, матичних књига, домовних протокола румских православних црквава, објављене литературе и многе архивске грађе сачињен је историографски животопис породице Критовац, једне од најимућнијих грчких породица у Руми током XIX века. Потомци чувених трговаца, поседника и јавних радника у XX веку живе ван Руме. Део грађе, уметничке слике и фотографије поклон су породице др Федора Критовца из Загреба.

Насељавање грчких трговаца и Цинцара у Нову Руму почело је средином педесетих година XVIII века. Емануил или Манојло Георгијевић, пословни партнер барона Марка А. Пејачевића, један је од првих Цинцара из Клисуре у Македонији који се населио у Новој Руми, на шта указује податак „да је 1754, заједно са неким Антонијем, држао у закупу спахијски дућан за 30 форинти, док је са својим ортаком за право трговања плаћао још 14 форинти".[1] „Од 71 породице из Москопоља, у Хрватској 1774. 8 је живело у Руми."[2]

Долазећи у Руму, Грци са собом доносе капитал, познавање трговине, познавање тржишта добављача и тржишта купаца, доносе свој језик и везе, што им барем у прво време осигурава успех у послу. Купују куће и отварају дућане и занатске радње у центру Руме, потискују немачко католичко становништво, које се углавном бавило ситном пољопривредом и занатима. Грчки трговци подижу попреке, простране куће на спрат, са локалима и подрумима за смештај робе. Радни и штедљиви, брзо су се уклапали у нову средину, предњачили у својој посвећености цркви и православљу. Долазећи са острва Крита, из кршевитих предела Грчке и Македоније, врло брзо увиђају благодети сремске црнице. Угледајући се на Србе трговце, закупљују Пејачевићеве пустаре на више година, на њима тове стоку и продају је на удаљеним тржиштима. Ту купују нове робе које нема на тржишту Хрватске, Угарске, Турске и других земаља у окружењу тога доба. Продају један део роба на велико а други део на мало. Угледајући се једни на друге, Срби „пеку" трговачки занат и знање од Грка, а Грци уз Србе настоје да што успешније овладају обрадом земље и трговином стоке. Пустивши корене у многонационалној Руми, грчки трговци из практичних разлога увиђају потребу да знају језик средине, и труде се да сами овладају језицима суграђана. При запошљавању у њиховим радњама говорило се неколико језика: немачки, српски, мађарски и грчки. Све то је доприносило брзом успону трговине и занатства у Руми током XVIII и XIX века. Чувене грчке трговачке породице Карамата и Спирта из Земуна и Камбер из Новог Сада неколико деценија раде у Руми, а појединци из тих породица остају и дуже.

Др Славко Гавриловић у својој књизи у поглављу о трговини углавном говори о грчким трговцима, од Цинцара детаљније помиње једино Манојла Ђорђевића (Георгијевића), који је трговац у Руми већ 1754.[3] У књизи *О Цинцарима* се каже: „У Хрватској 1774. од 71 (цинцарске) породице 28 их је из Москопоља, из Катранице 18 (од ових 8 је живело у Руми, а 9 у Осјеку)".[4] У овој књизи њен аутор др Душан Ј. Поповић некритички и неопрезно доноси суд да су сви грчки трговци у Руми Цинцари. Овом опредељењу вероватно доприноси време Конкордата у Краљевини Југославији у моменту писања књиге.

Грчку заједницу крајем XVIII века у Руми поред Михаила Критовца чине породице Георгија Камбера, Константина и Луке Димитријевића, Атанасија, Димитрија, Манојла, Панајота, Нићифора и Тимотеја Георгијевића (неспорно најбројнији), Антонија и Димитрија Карамте, Стефана Панајотовића, Панајота Думовића, Панајота, Данила и

1 Славко Гавриловић, *Рума, трговиште у Срему 1718–1748/49*, Нови Сад 1969, 110.

2 Душан Ј. Поповић, *О Цинцарима*, Београд 1937, 50.

3 С. Гавриловић, *Рума, трговиште...*

4 Д. Ј. Поповић, *О Цинцарима.*

Христифора Антонијевића, Димитрија Спирте, Арсенија Аспрића (променио презиме у Матић), Јанче Дудовића.[5] Касније се јављају породице Димитрија Јанче, Георгија и Косте Диме, и други. Чињеница је да су по доласку у Руму грчки трговци подигли православну цркву Свих светих, у народу звана Грчка црква; кроз сва ова времена до данас ова црква није звана цинцарском.

На појединим документима с краја XVIII и почетком XIX века парохијани се потписују грчким писмом. Списак приложника који својим иметком гарантују нормалан рад, финансирање и подизање цркве Свих светих у Руми од 10. фебруара 1800. пружа нам увид у малу али економски јаку грчку трговачко-занатлијску заједницу у Руми.[6]

Сл 1. Грчка црква у Руми, некада Свих светих, данас Св. духа

Литургија у поменутој цркви служена је на грчком језику за живота пароха Аврама Михајловића, до 1844.[7] Аврам Михајловић, први парох цркве Свих светих, у матичне књиге и домовне протоколе Св. Вазнесења у Руми уписивао је своје парохијане од

5 Рукописно одељење Матице српске, Нови Сад (даље у тексту: РОМС), М. 18709, *Домовни протокол Св. Вазнесенске и Свих Светих за 1790*. Рума; Историјски архив Срем, Сремска Митровица (даље у тексту: ИАС), *Протокол крштених храма Св. Вазнесења и храма Свих Светих 1789–1799.*

6 Историјски архив Војводине, Нови Сад (даље у тексту: ИАВ), фасц. Рума, Представке од 10. II 1800. и 3. IX 1801, нерег.

7 РОМС, М. 18526, л 1, *Рачуни Свих Светих.*

1788. до 1816, у одређеној рубрици „парох храма Свих Светих". После 1816. црква Свих светих води своје матичне књиге и домовне протоколе. Знајући да су Цинцари Арумуни и да међу њима има и православаца и католика, у Руми ако је ико био Цинцарин – био је православац. О Цинцарима католицима у Руми нема података. Др Душан Ј. Поповић из податка да су Критовци по доласку у Руму имали документа из Клисуре (цинцарски крај), из казивања деда Јована Критовца, закључио је да смо ми Цинцари. Не, ми смо Грци, православци, пореклом са Крита. Цинцарски центри из којих грчки трговци крећу ка западу: Клисура, Катраница, Блаце, Москопоље, Шамно, Кожани..., само су успутне станице, у којима мигранти добијају исељеничка документа; сви они су држављани Грчке. Већину мигрантског таласа чине Грци а мањину Цинцари, међу којима има и православаца и католика.[8]

Критовци су се населили у Руму 1769.[9] Др Душан Ј. Поповић наводи да су из прадомовине Критовци прво избегли у Клисуру а потом се населили у Руму.[10] Дошла су три неожењена брата са малом сестром. Никола, Михајло и Коста. По подацима домовних протокола, Никола је рођен 1750, Михајло 1764. а Коста 1766. Родитеље су им у прадомовини побили Турци. Могуће да је Николина и Михајлова мати преминула, а да су оца убили Турци. Из другог брака је Коста, што дознајемо из Домовног протокола из 1811, где је са њим у дому пописана мати Марта, рођена 1749. Могуће да је то Марта коју помиње др Душан Ј. Поповић. Ако је то тако, она није мати сину Михајловом Симеону (Рума, 1785 – 1858). Мала сестра удата је касније у породицу Дера.[11] Крсна слава Критовчевих је Успење Пресвете Богородице или Велика Госпојина 28. августа.[12]

Међу високообразованим Србима XIX века за Крит је био распрострањенији облик речи који потиче од латинске речи Кандија. Међутим, Критовци домовним протоколима пописивани су као Критовић. Зашто? Зато што је високообразованих међу житељима Руме тога доба било мало. При формирању презимена Критовац, по аналогији пошло се од места из којег насељеничка породица долази, тако настају презимена: Бановчанин, Буђановчанин, Јарчанин и друга.[13]

На уговору који су гаранти за издржавање Грчке цркве потписали 10. фебруара 1800, стоји параф Николаја Критовића на грчком језику. Поводом завршетка цркве Свих светих у Руми синови Михајла Критовца (Симеон, Георгије и Јован) су уз Теодора Богдановића највећи приложници 1836. и 1843. – приложили су 1050 форинти.[14] Међу осталим Србима и Грцима, на списку дародаваца ове цркве 1800. налазе се Никола Критовић и Михајло Кртитовић и Георгије Крита. Два старија брата су у Руми дуже времена, а најмлађи Георгије још није добио посрбицу *-овић*. Старија браћа ће се временом определити за презиме Критовац, које добијају по топониму, јер су са острва Крит.

8 Др Федор Критовац, Загреб, казивање аутору 2009.

9 *Илустровано време*, Београд 1930. *Некролог Гедеон Критовац.*

10 Д. Ј. Поповић, *О Цинцарима*, 397.

11 Исто.

12 РОМС, М. 18676, *Домовни протокол Свих Светих 1872*, т. бр. 52, к. бр. 658, забележио је парох Авакум Стајић.

13 Ратко Рацковић, *Презимена са географским кореном у Срему*, Село моје у Војводини, ПЧЕСА, Нови Сад 2005, 261–265.

14 РОМС, М. 18526, д. 1.

Урош Несторовић, директор српских школа у Угарској, у извештају цару 1812. пише панегирик румском школству, ређајући многе учене и заслужне људе и писце српског народа. Несторовић помиње Михајла Критовца, „једног од најзаслужнијих људи за школство у сремској жупанији од које је посебно и похваљен".[15] О Симеону Критовцу прве трагове налазимо 1817, када почиње да се тргује житом. „Касније ће постати једна од централних личност у политичкој историји Руме."[16]

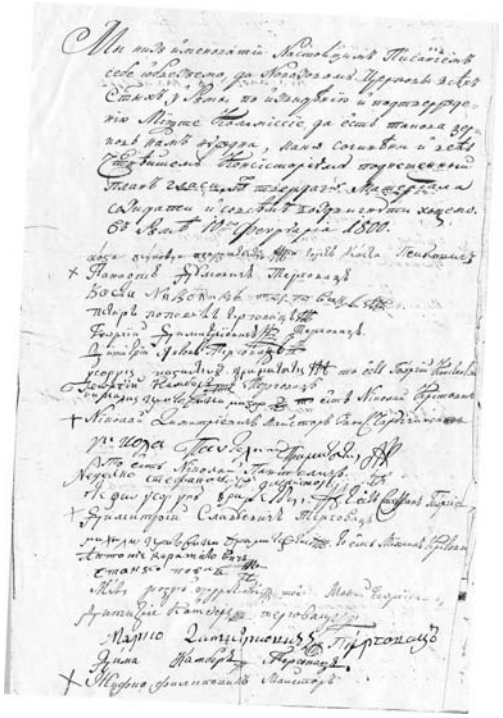

Сл. 2. Потписи Срба и Грка 10. фебруара 1800. Они својим потписима и имовином гарантују изградњу цркве Свих светих, или Грчке цркве.

НИКОЛА КРИТОВАЦ (?, 1750 – Рума, 14. 10. 1836) И ПОТОМЦИ

По подацима матичних књига и домовних протокола румских цркава најстарији нотирани Критовац је Никола, рођен 1750, а преминуо 14. 10. 1836.[17] Николина супруга Софија стара је 44 године, тј. рођена је 1760; син Тома рођен је 1795, а кћи Јелисавета 1799. Јелисавета је била удата за Косту Николајевића, касира Сирочадске касе у Руми, и поживела је 108 година. У домовном протоколу налазимо да Никола (64) и Софија

15 АСАНУК, *Фонд школске депутације*, свежањ 11, бр. 59 из 1812; С. Гавриловић, *Рума, трговиште*, 190.

16 С. Гавриловић, *Рума, трговиште*, 128.

17 РОМС, М. 18713, *Домовни протокол Св. Вазнесења и Свих Светих*, Рума, 1811, т. бр. 99, к. бр. 229; ИАС, ПУСС 1836, Никола Критовац преминуо је 17. 10. 1836.

(54) поред Томе од 19 година имају и Јелисавету стару 3 године.[18] Никола се 1792. помиње као сапунџија, који са Луком Николајевићем, Георгијем Думовићем, Георгијем Вукелићем и Нићифором Камбером склапа „уредни контракт" о међусобним односима у снабдевању лојем од румских месара.[19] Од петорице потписника „контракта" тројица су Грци, Критовац, Думовић и Камбер, што говори у прилог томе да су се бавили профитабилним занатом у том времену. О способности и предузимљивости Николе Критовца сведочи „жалба немачког пекара Георга Сајболта, који наводи да је Никола као сапунџија неквалификован".[20] На списку парохијана који гарантују својим потписима завршетак градње цркве Свих светих у Руми, по већ поднесеном плану Конзисторији 10. фебруара 1800, осми по реду је Никола, потпис на грчком језику, дописано: „то јест Николај Критовић".[21] Крајем XVIII века србизирано презиме Критовић је било наизменично употребљавано са презименом Критовац, које се одржало током XIX и XX века и траје до данас. Податак о Томи, Николином сину, налази се у Протоколу крштених[22] и на румском Градском православном гробљу. Софија је преминула у 78. години живота.[23]

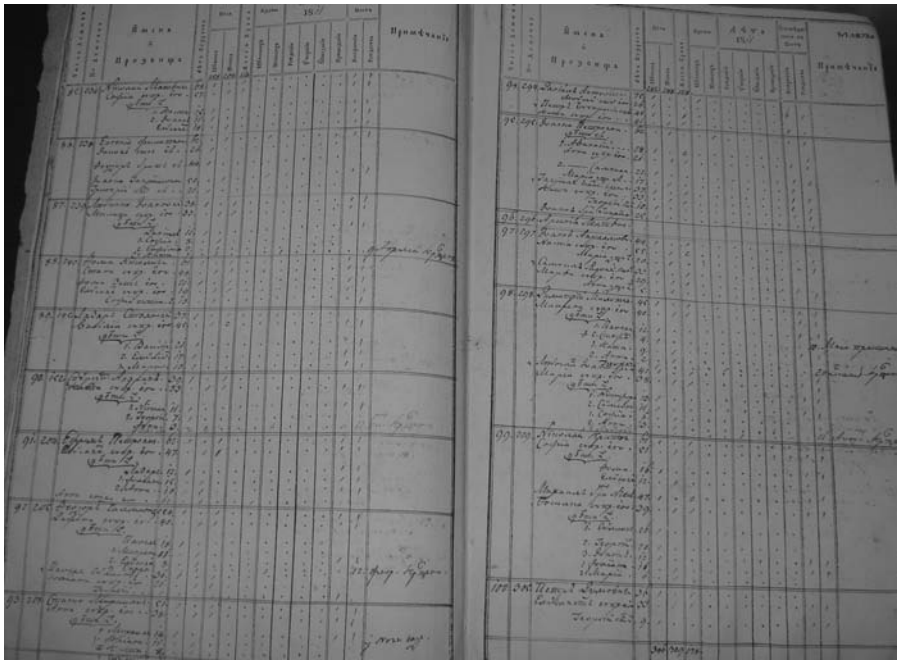

Сл. 3. Детаљ Домовног протокола храма Св. Вазнесења и Свих светих 1811. породице Николе и Михајла Критовца.

18 РОМС, М. 18723, *Домовни протокол Св. Вазнесења и Свих Светих*, Рума, 1814, т. бр. 100, к. бр. 290.

19 С. Гавриловић, *Рума, трговиште*, 91.

20 Исто, 94.

21 ИАВ, Фасцикла Рума: Представке од 10. 2. 1800.

22 АЦ Св. Духа, Рума, *Протокол умрлих храма Свих Светих 1817–1860*, 1838, стр. 22.

23 АЦ Св. Духа, Рума, исто.

Тома (Рума, 1795[24] – 12. 6. 1849)

Син Николин Тома ожењен је Маријом (1797–1849). Захваљујући исписима из Протокола крштених парохије Свих светих, дознајемо да су Тома Критовац и Марија 14. јануара 1818. добили сина Саву, којег је крстио кум Данило, син Георгија Стајића.[25] Тома и Марија преминули су једно за другим, у епидемији колере: Тома 12. а Марија 13. јуна 1849. Епидемију колере у Руму је донела војска бана Јелачића, која је повлачећи се из Бачке боравила у Руми 1849. Прегледом Протокола умрлих Вазнесења Господњег у Руми види се да је 1848. преминуло 87, 1849. 209 а 1850. 50 парохијана.[26] Сава је преминуо 1863. Поживео је 47 година. Супруга му је Екатерина.[27] Следећи син, Стеван, такође је био сапунџија.

Јелисавета (Рума, 1799 – 4. 3. 1907)

Кћи Николе и Софије Јелисавета, рођена 1799,[28] била је удата за Косту Николајевића (Стејановци, 20. 6. 1813[29] – Рума, 18. 1. 1874[30]), који је био благајник Румског магистрата; поживео је 62 године. Коста је најстарији брат епископа Лукијана (Љубомира) Николајевића (Стејановци, 11. 2. 1817 – Даљ, 16. 9. 1872).[31] Коста и Јелисавета 28. априла 1858. удају кћер Љубицу за Максима Живковића, пароха из Нових Карловаца.[32] Венчао их је беочински архимандрит Лукијан, Костин млађи брат, чије је мирско име Љубомир.[33] Кум им је Константин Руварац, књижевник, син свештеника Васе Руварца из Нових Карловаца, и млађи брат Илариона и Димитрија Руварца, српских историографа. Стари сват је био Александар Јанковић, нерадински житељ. Исте године Константин са супругом Јелисаветом 17. јула добио је сина Љубомира.[34] Име је добио по стрицу Љубомиру, који ће постати горњокарловачки епископ 1865. Малом Љубомиру кум је био Василије Војновић, старији брат потоњег темишварског епископа Георгија. Коста Николајевић се помиње као касир администрације школских

24 РОМС, М 18713, *Домовни протокол Св. Вазнесења и Свих Светих Рума*, 1804, т. бр. 100, к. бр. 301.

25 РОМС, М. 18526, *Протокол крштених парохије Свих Светих Рума*, од 1. X 1816, к. 1.

26 АЦ Св. Духа, Рума, *Протокол умрлих храма Свих Светих 1817–1860*, 1848, 1849. и 1850. Детаљнија разрада ове епидемије у рукопису ауторове књиге *Срби у Руми*, у поглављу Демографска кретања.

27 АЦ Св. Духа, Рума, *Протокол умрлих храма Св. Светих 1861–1885*, стр. 13.

28 РОМС, М. 18723, ДП СВ и СС 1811, т. бр. 99, к. бр. 299, и ДП СВ и СС 1814, т. бр. 100, к. бр. 290.

29 РОМС, М. 17909, *Душан Рајачић др Богдану Пауковићу, Николајевићи у Стејановцима, по подацима матичних књига крштених 1806–1870*.

30 АЦ Св. Духа, Рума, *Протокол умрлих храма Св. Светих 1861–1887,* стр. 133.

31 Д. Рајачић, исто; РОМС, М. 9983, Васа Николајевић, *Родослов Николајевића*, II, 107.

32 ИАС, ПВСС, 1858. Максим Живковић, рођен у Брестачу 11. 11. 1832, завршио гимназију и богословију у Карловцима, рукоположен 1858, парох у Старом Сланкамену, Бешки и Новим Карловцима. Парох у Старом Сланкамену, члан Саборског одбора, за пароха у Бешки изабран после Ускрса 1889. (*Глас истине*, Нови Сад 1889, 126). Као парох бешчански компентовао за окружног протопрезвитера у Митровици 30. 11. 1889. (*Глас истине*, Нови Сад 1889, 335).

33 ИАС, ПВСС, 1858.

34 Исто.

фондова у Руми 3/15. јануара 1867.[35] Костини наследници су по одлуци Сирочадског поверенства 20. септембра 1881. Милорад и Љубомир Николајевић.[36] Милорад вероватно у међувремену умире, а Љубомир постаје власник свих некретнина 1. јула 1885. Међутим, ни он неће бити успешан, ни дуга века, јер од 12. јула 1891. постоји предбележба румског велепоседника Теодора Богдановића о куповини свих непокретности за 4000 форинти. Власници свих Љубомирових непокретности постају Теодор и Александра Богдановић 23. септембра 1893.[37] Јелисавета Николајевић, рођена Критовац, супруга је Константина Николајевића, бившег сирочадског касира у Руми, Иванова бр. 124, преминула је 4. марта 1907, у 95. години.[38]

Стефан (Рума, 27. 12. 1820[39] – 6. 10. 1901)

Стефан је био ожењен Корнелијом, рођеном у Каменици 1824, са којом је имао децу: Тому (3. 5. 1852), Марију (3. 3. 1854), Георгија (16. 4. 1858)[40] и Милеву (24. 3. 1861).[41] Георгија, Стевановог сина, нема у каснијим изворима. Вероватно је преминуо, но нема сачуваних протокола умрлих. Корнелија је преминула у 52. години.[42] Стеван, син Томе и Марије, имао је кућу у Железничкој бр. 5, у којој је преминуо у 83. години.[43] Сачувана је лечничка дозвола за погреб Стевана Критовца 7. октобра 1901. у четири сата по подне. Смртни лист издат је Мити Нешковићу, учитељу, зету.[44] Мита Нешковић је књижевник и школски надзорник.

Тома (Рума, 3. 5. 1852 – 11. 9. 1897)

Син Стеванов Тома био је ожењен малолетном Јосипом – Јозефом Хондл, кћерком покојног Петра Хондла, за шта добија сагласност Сирочадског поверенства трговишта Рума и КК Суда у Руми. Кум им је био Сима Стајић а стари сват Мирко Пургар, управник Властелинства Пејачевић.[45] О имовном стању породице Стевана Критовца сведоче подаци из Грунтовнице у Руми, када 1878, у години женидбе сина Томе, купује два плаца, и преводи на сина и супругу. Тома и Корнелија Критовац 23. августа 1878. по

35 Милутин Ратковић, *Постанак фондова српских школа у Руми*, Нови Сад 1868, 53.

36 Општински суд Рума, Земљишно књижно одељење, Катастарска општина Рума (даље у тексту: ОСР, ЗК КО Рума), Грунтовни уложак (даље у тексту: ГУ 915).

37 Исто.

38 ИАС, ПУСД, 1896–1918. Напомена: Податак о Јелисавети, поживела 95 година, не слаже се са годином рођења 1799, забележено у ДП СС 1811 и ДП СС 1814. По подацима ДП Јелисавета је поживела 108 година.

39 РОМС, М. 18676, *Домовни протокол Свих Светих* 1872, т. бр. 52, к. бр. 648.

40 ИАС, ПКСС, 1858, р. 16. а крштен 20. 4. 1858.

41 РОМС, М. 18676, ДП СС, 1866, т. бр. 66, к. бр. 648.

42 АЦ Св. Духа, Рума, *Протокол умрлих храма Свих Светих 1861–1885*, 20. маја 1883.

43 ИАС, ПУСС, 1901.

44 Архива цркве Свих Светих, Уруџбени записник (даље у тексту: АЦ СС, УЗ) 1901. 178 и 179, 7/20. 10. 1901.

45 АЦ СС, 11/1878, 11. 1. 1878. Свједоџбу потписује за пречасног г. каноника и жупника духовни помоћник Антун Витановић. Суви печат РКЦ Узвишење св. Крижа, Рума. Сиротињско поверенство трговишта Рума, бр. 192/1877.

уговору бр. 3245 купили су за 800 форинти к. бр. 828/648 и II Урбарског земљишта к. бр. 1753. Исте године 12. октобра на Корнелијин део уписан је Тома и постао је власник оба кућна плаца. Нови купци тих кућа су 1904. Петар и Владимир Кошутић.[46] Стеван је био власник куће у Железничкој бр. 5 (стари број 648/9), десна страна ајнфорта. Томи и Корнелији купује кућу на углу Железничке и Иванове улице, преко пута општине; данас је ту зграда „Лепа Брена", плус кућа у Ловриној улици. Тома и Јозефа имали су сина Стевана, рођеног 8. априла 1879. Живели су у кући у Ловриној улици бр. 124. Тома Критовац преминуо је у 47. години.[47]

Милева (Рума, 24. 3. 1861 – ?)

Стеванова кћи Милева била је удата за Миту Нешковића (Нови Сад, 7. 11. 1846 – Бјеловар, 10. 5. 1910), учитеља и педагошког писца, уредника и власника *Новог васпитача*, који је штампан у Сремским Карловцима, а излазио је од 1888. до 1913. Мита је био учитељ у Руми 1867. и 1868, затим у Земуну 1868–1880, Павловцима 1880–1888. и Иригу 1888.[48] Из Ирига је позван за краљевског жупанијског школског надзорника у Бјеловару. Последње дане доспео је до саветника у просветном одељењу у Загребу. Као земунски учитељ отпочео је издавати и уређивати лист *Учитељ*. По развојачењу Војне границе покренуо је педагошки лист *Нова школа*, који престаје излазити па његовом премештају у Павловце. У Павловцима је покренуо лист *Нови васпитач*, који је као жупанијски школски надзорник уређивао двадесет година, до своје смрти. Мита и Марија имали су кћер Даницу, удату за равнајућег учитеља Васу Витојевића у Северину код Бјеловара, и неудомљене кћери Зорицу и Љубицу и сина Душана. Мита је био у сродству са Змај Јовом Јовановићем. Змај му је био брат од рођеног ујака.[49] Питање је како то да Мита Нешковић, учитељ из Ирига и зет Критоваца из Руме, 1888. прелази за жупанијског школског надзорника у Бјеловар. Одговор је јасан ако се зна да је Теодор – Тоша Георгијевић, правник, био висококотирани чиновник жупанијске власти, који ће 1894. бити изабран за поджупана Бјеловарско-крижевачке жупаније, а 1904–1910. бити велики жупан исте жупаније. Обојица су били ожењени из куће Критоваца у Руми. Супруге Јелена (1864), Тошина, и Милева (1861), Митина, сестре су од стрица; расле су заједно. Прадедови су им рођена браћа, Никола и Михаило, који су у Руму дошли са Крита.

Никола (Рума, 9. 5. 1827 – 12. 5. 1899)

Најмлађи син Томе и Марије Никола из првог брака са Маријом имао је синове Саву, рођеног 14. 1. 1854,[50] и Георгија, рођеног 13. 8. 1855. У Списку за исповед за 1856. парох Милутин Ратковић оставља податак да Савина мати Марија има 27 година, без даљих података. Деца нису уписивана јер су била мала за исповед.[51] У другом

46 ОСР, ЗКО, књ. 18, ГУ 882, стр. 249.

47 ИАС, ПУСС, 1897. т. бр. 21.

48 *Енциклопедија Новог Сада*, 17, Нед– Ној, Нови Сад 2001, 107.

49 *Женски свет*, Нови Сад 1910, бр. 6, 139–140.

50 ИАС, ПКСС, 1854. р. бр. 1; РОМС, М. 18674, ДП СС, 1866, т. бр. 67, к. бр. 647.

51 АСАНУК, МПА „А" к. 213, 596/1856, Списак за исповед способних душа Парохије храма цркве Свих Светих у Руми за 1856. у посту Васкрсења Христова, сачинио парох Милош Ратковић (даље у тек-

браку са Јеленом Урба, поседник Никола Критовац, стар 75 година, преминуо је у Руми од упале плућа, Иванова улица, супруга покојна Јелена Критовац, рођена Урба – забележио је парох Марко Шаула.[52] Др Угљеша Крстић бележи да је кућа Николе Критовца у Железничкој улици бр. 649/122,[53] међутим, има података и о кућама у Ловриној 124 (у њој је живео Сава Критовац, благајник) и Ивановој, угао Иванова–Железничка. Девица Мара Критовац, кћи Николина, преминула је у 26. години.[54] Јелена, супруга Николина, преминула је у 56. години.[55]

Сава (Рума, 14. 1. 1854 – 14. 1. 1905)

Николин син Сава постаје општински благајник у Руми. „Венчан је 8. 11. 1891. у цркви Св. Вазнесења са Екатерином Крстић, старом 20 година, кћерком Јована Крстића, трговца у Руми, Главна 166."[56] Јован је син пароха Василија Крстића, који венчава младенце. Кум је Симеон Маринковић, трговац из Руме, а стари сват Теодор Ђорђевић, представник Сремске жупаније у Руми. Сава и Катарина (26. 6. 1871 – 29. 4. 1936)[57] имају две кћери: Мару (1894–1961) и Милицу (25. 10. 1896 – 1963). Тужну судбину Саве Критовца спознајемо из Грунтовнице румског суда. Из написника 883 од 23. августа 1871, бр. уговора 2426, види се да Никола и Марија Критовац преписују на Б/4 Маријин део поседа Сави.[58] То је вероватно део Маријиног мираза, која је млада преминула, а Никола се оженио Јеленом Урба. Са оцем Николом Сава је куповао у међувремену и друге некретнине. После Николине смрти 1899, Сава постаје власник целокупног поседа. Између осталог, на Б/6 купио је 23. септембра 1900. посед угледног румског трговца Тоше Богдановића од његове супруге Александре р. Васић. На листу Б под редним бројем 8, од 2. априла 1903, бр. 911/1 из 1903, на темељу одлуке од 27. марта 1903. R 860/15 из 1902, закључује се да је Сава Критовац власник некретнина под А, проглашен слабоумним. На темељу правомоћи бр. 6467 уписују се Марија и Милица Критовац равноправно на Б/9 и Б/10. Пензионисани благајник Сава Критовац преминуо је у 51. години.[59] Катарина Критовац р. Крстић, удова покојног Саве, благајника Румског магистрата, рођена 26. јуна 1871, преминула је 29. априла 1936, Рума, Орловићева 38. Др Петру и Марији Критовац, кћери покојног Саве, трговца.[60]

сту: АСАНУК, *Списак за исповед парохије Свих Светих 1856*).

52 ИАС, ПУСД 1896–1918, 1899, стр. 29, т. бр. 17; АЦ СС, Уруџбени записник СС 1899.

53 РОМС, М. 18526, в. 1, Конскрипција 1892, парохија Свих Светих.

54 АЦ Св. Духа, Рума, *Протокол умрлих храма Свих Светих 1861–1885*, 12. 2. 1874, стр. 116.

55 Исто, 23. 11. 1884, при коричењу књиге исечена страна.

56 АЦ СС, 91, 19/31. 10. 1891. Василије Крстић – Душану Писаревићу.

57 СОР, Матичарска служба, *Протокол умрлих Св. Духа*, 1935–1941, стр. 2, т. бр. 14.

58 ОСР, ЗКО, књ. 18, стр. 257, ГУ 883.

59 ИАС, ПУСД 1905, т. бр. 16.

60 СОР, ПУСД 1936, стр. 9, т. бр. 14.

Марија (Рума, 5. 6. 1894[61] – 29. 4. 1961)[62]

Савина кћи Марија била је удата за адвоката др Петра Јовића. Др Петар Јовић син је Петра и Екатерине р. Крстић. Кум је др Младен Симоновић а стари сват Станимир Крстић, трговац. Венчао их је 3. новембра 1919. парох Марко Шаула.[63] Др Петар Јовић, краљевски јавни бележник у Руми, био је старешина Сокола у Руми између два рата. Кућа му је била у Ивановој, на том месту су данас зграда „Лепа Брена", пасаж и месница Месопромета. Петар је при повлачењу Немаца крајем рата погинуо од рикошета у Београду. Јовићи имају два сина: Александра, инжењера електротехнике, и Слободана, дипломираног правника, оба у Београду. Катарина је сестра Станимира Крстића, трговца, мога тече. У њиховој кући живео је професор Влада Кошутић Пето. Слободан и Саша Јовић, синови др Петра Јовића, кумови су Вање Ротова.[64]

Милица (Рума, 25. 10. 1896 – 5. 12. 1963)[65]

Савина кћи. Остала неудата. Сахрањена у Руми.

Стеван (Рума, 8. 4. 1879 – 31. 5. 1905)

Син Томин Стеван био је трговац. Добио је уверење првобрачности.[66] Био је ожењен Љубицом р. Николић, и живели су у Ивановој улици 124. Стеван је преминуо млад, у 26. години од туберкулозе.[67] Последњи је мушки потомак Николе Критовца.

МИХАЈЛО КРИТОВАЦ (?, 1765 – Рума, 12. 4. 1829)[68] И ПОТОМЦИ

Михајло Критовац се први пут помиње у списку парохијана који гарантују својим потписима завршетак градње цркве Свих светих у Руми по већ поднесеном плану Конзисторији 10. фебруара 1800. Петнаести по реду је потпис на грчком језику, у истом реду је дописано: Михаило Критовац трговац.[69] Михајло се испрва бавио гајењем коња и житарском трговином, а 1812. отворио је шпецерајску и гвожђарску трговину, највећу у Срему, која је постојала све до 1895. под фирмом „Михајло Критовац и синови". Ожењен је први пут био са Мартом, и имали су сина Симеона. Друга му је жена Босиљка из Бољеваца, са којом је имао више деце побројане у ДП 1804 и ДП 1811, од којих је једна удата у породицу Зега.[70]

61 ИАС, ПКСС 1894, т. бр. 22.

62 Скупштина општине Рума, Матичарска служба (даље у тексту: СОР, *Матична књига умрлих 1961*), стр. 213, т. бр. 33.

63 СОР, ПВСД 1919, стр. 66, т. бр. 23.

64 Стојан Косанић (Рума, 1925– 2012), ветеринар у пензији, казивање аутору.

65 СОР, *Матична књига умрлих 1963*, стр. 394, т. бр. 138.

66 АЦ СС УЗ, 1902, т. бр. 134 од 10/23. 7. 1902.

67 ИАС, ПУСД, 1896–1918, т. бр. 6, 30. 1. / 12. 2. 1905

68 АЦ Св. Духа, Рума, *Протокол умрлих храма Свих Светих 1817–1860*, стр. 5.

69 ИАВ, Фасцикла Рума: Представке од 10. 2. 1800.

70 Д. Ј. Поповић, *О Цинцарима.*

Симеон, Михајлов син из првог брака са Мартом, рођен је 1785.[71] Михаилу и Босиљки Критовац родио се син Георгије, забележио је парох храма Свих светих Аврам Михајловић. Кум је био Давид, син Симеона Стајића.[72] Михаилу и Босиљки 15. децембра 1796. родила се кћи Екатерина, забележио је парох Свих светих Аврам Михајловић; кум Димитрије, син Симе Стајића.

По подацима домовних протокола 1804. и 1811. браћа Никола и Михајло Критовац живе у истом домаћинству. Најмлађи брат Коста живео је одвојено, по подацима домовног протокола 1811, т. бр. 24, к. бр. 47. Михајло и Босиљка по овим протоколима, имају кћери Јулијану и Марију. Како је Јулијана преминула 1829, када и отац Михајло, логички закључак је да је Марија рођена 1805.[73] Удата је у породицу Зега у Панчеву.[74]

По подацима домовног протокола, помиње се да је Михајло Критовац Николин брат стар 40 година, тј. да је рођен 1764. Михајлова супруга Босиљка рођена је 1771. у Бољевцима. Михајло и Босиљка имали су три сина и кћер: Симеона 1785; Георгија 1791; Јулијану 1794. и Јована 1799. У истом извору налазимо да Михајло има још једну кућу у којој држи бирцуз а у којој је пописан келнер Урош Јовановић са својом породицом.[75] Поред записа у Протоколу умрлих на Градском православном гробљу сачуван је споменик Михајлу Критовцу на којем пише да је преминуо 1829.[76]

Срби и Цинцари су градили своје куће о свом трошку и по броју досељеника премашили су привилеговане досељенике Немце. У години 1789. у Руму се само из околних места населило преко 50 српских сељачких породица.[77] Користећи властиту трговину, али и благодети плодне земље Пејачевићевих пустара, које закупљују и на којима углавном узгајају стоку, умножавају своје капитале и купују некретнине, пре свега куће у центру Нове Руме. Према дубини џепа зидају од тврдог материјала нове преке, простране куће са локалима за трговачко-занатлијску делатност. Велики тавани и подруми служили су као магацини за робу.

У периоду 1798–1807. продато је 15 кућа са земљом, од којих је Петар Бугарски купио три, а Михајло Критовац две.[78] Српски („грчки") трговци после 1786. почињу да за велике паре купују куће у центру града од немачких ратара, па наместо њих подижу куће од тврдог материјала, прилагођене њиховој професији. На тај начин су српски трговци и богатије занатлије заузели централне делове града, а ратаре потисли према периферији насеља.[79] Тргујући храном и другим робама, Срби и Цинцари шире видике, стичу нова знања и погледе на свет. Појединци купују по две-три куће у Новој Руми и толико сесија земље што је ремети мир католичког живља које тражи заштиту власти жупаније па и самог Беча. На удару су се нашли Георгије Димитријевић, Михајло Критовац, Петар Бугарски и други Срби. Донета одлука о одузимању „су-

71 РОМС, М. 18713, ДП СВ и СС 1804, т. бр. 105, к. бр. 305.

72 РОМС, М. 18720, ДП СВ и СС 1811, т. бр. 99, к. бр. 229.

73 РОМС, М. 18720, исто.

74 Галерија Матице српске, Нови Сад (даље у тексту: ГМС), Ђорђе Критовац бр. 1834.

75 РОМС, М. 18713, ДП СВ и СС 1804, т. бр. 69, к. бр. 109.

76 ИАС, ПУСС 1829.

77 Carl Bischof, *Die Geschichte der Marktgemeinde Ruma*, Ruma – Jettingen, 1958.

78 С. Гавриловић, *Рума, трговиште*, 55.

79 C. Bischof, *Die Geschichte der Marktgemeinde Ruma*, 126, 139.

вишне" земље није спроведена јер је била у супротности са основним принципима наступајућег капиталистичког друштва које руши темеље феудалног система. „У ово време настанили су се познати грчки трговци као путници по вашарима, који су се настанили на најважнијим саобраћајним местима и уличним ћошковима. Године 1805. их је било већ 24. Они су имали у рукама трговину жита као и гвожђарску робу на колима, трговину зачина и колонијалну робу. На земљишту два кућна плаца саградили су 1816. Грчку цркву између спахијске куће и провизората."[80]

Увиђајући благодети сремских оранице, пашњака и ливада, Михајло Критовац постаје закупник пустара 1811.[81] Истовремено он је сувласник млина-суваче Ковачуша.[82] Као сувласник воденице са другим њеним власницима 1811. тужи се на Тимотија Ђорђевића и Пантелију Маринковића, који су своју воденицу подигли поред њихове.[83] Пошто је закуп пустара порастао после девалвације 1811, а закупци били погођени повећањем пореза на закупе, уз истовремени пад цена стоке пет Румљана, међу којима је и Михајло Критовац, замолили су Жупанијску скупштину да их ослободи дела пореза, што је „Скупштина и обећала да ће то имати у виду приликом разрезивања пореза за следеће године".[84]

У извештају цару, директор српских школа у Угарској Урош Несторовић 1812. пише панегирик румском школству. У њему Михајла Критовца „приказује као једног од најзаслужнијих људи за школство у сремској жупанији од које је посебно и похваљен".[85] По Домовном протоколу из 1814. Михајло има 50 година, Босиљка 42 (преминула 1811, у 47. години), Симеон 29, рођен 1785, Георгије 23, рођен 1791, Јулијана, кћи, 19, рођена 1795, Јован, 15, рођен 1799, Марија, кћи, 9, рођена 1805, и Станко, пупила (усвојеник под старатељством) 13 година.[86]

Трговац у пуној снази Михајло Критовац 1819. добија од Жупанијске скупштине дозволу да продаје олово за пушке у свом дућану.[87] Годину дана пре смрти у прилогу VII, Попис трговаца 1828, Михајло Критовац је евидентиран као дућански трговац са капиталом 3000 форинти сребра уложеним у трговину.[88] Исте године Михајло Критовац био је пренумерант на Вукову књигу *Милош Обреновић књаз сербскиј* код румског учитеља Јована Поповића, оца потоњег књижевника Аце Поповића Зуба.[89] Јулијана, кћи Михајла Критовца, преминула је у својој 35 години, 4. фебруара 1829.[90] Два месеца и осам дана по смрти кћери Јулијане преминуо је Михајло Критовац у својој 65. години.[91]

80 Исто. Ову цркву у Главној улици Румљани још увек зову Грчка црква.

81 С. Гавриловић, *Рума, трговиште*, 123.

82 ОСР, ЗКО, књ. 26, ГУ 1297, стр. 41, к. бр. 1715/1433, Михајлови синови Симеон и Јован, после очеве смрти, сувласници су 12/48 поменутог млина уз браћу Јовановић и Селенић.

83 С. Гавриловић, *Рума, трговиште*, 135.

84 Исто, 123.

85 АСАНУК, *Фонд школске депутације*, свежањ 11, бр. 59 из 1812; С. Гавриловић, *Рума, трговиште*, 190.

86 РОМС, М. 18723, ДП СС 1814, т. бр. 36, к. бр. 119.

87 С. Гавриловић, *Рума, трговиште*, 133.

88 Исто, 226.

89 Исто, 192.

90 ИАС, ПУСС, 1829.

91 Исто, 1829, стр. 5

Симеон (Рума, 1785 – 12. 7. 1858)

Син је Михајла и Марте. У Протоколу крштених у ИАС нема података о његовом крштењу у Руми 1785. Задњи лист после 16. новембра 1785. је исцепљен. Података о Симеону старом 29 година налазимо у Домовном протоколу 1814.[92] Поред података из домовних протокола из којих спознајемо године старости и родбинске односе уже породице, прве податке о „Симеону Критовцу налазимо 1817. године када почиње да се бави трговином житима. Касније ће постати централна личност у политичкој историји Руме".[93]

Уважени професор Гавриловић у књизи *Рума, трговиште у Срему*, на страни 68 наводи: „Чим је новембра 1837. изабран за кнеза Михајло Критовац је затражио да се из сената повуку од Срба Стајић и Камбер, а од Немаца Себастијан Штенцел и Игнац Серваци јер им је истекао рок службовања". То није био Михајло, јер је стари Михајло преминуо 12. априла 1829, а млађи Михајло се родио 23. априла 1830. Кнез 1837. је Симеон Критовац. Он и сарадници су тражили ревизију рачуна бележника Лобмајера и касира Стајића из ранијих година, како је за зграду општине потрошено 24.000 а одобрено 17.000. Критовац и сенатори 1838. одрекли су се плате у корист општине.[94] Да је констатација о кнезу Симеону Критовцу тачна, изрекао је сам др Гавриловић. „А онда је нови кнез Симеон Критовац, око кога су се окупили борбенији и Срби и Немци, отпочео борбу против Лобмајера, тврдећи да је он фалсификовао одлуке сената и вршио друге злоупотребе у служби."[95]

Оправданост политичке активности Симеона Критовца анимирала је не само одборнике у општини него и грађане. „Већина општине је пристала уз кнеза Симеона Критовца, а коју је на отпор Спахилуку подстрекавао адвокат Коста Богдановић."[96] Сукоби са конзервативним снагама и представницима спахилука трајаће дужи низ година, све до Револуције 1848. Симеон Критовац је непријатељ спахилука са Савом Војновићем, Тошом Богдановићем, Костом Богдановићем, адвокатом, и Адамом Георгијевићем, на једној страни, а на другој страни од Срба су Димитрије Стајић, Павле Камбер и Петар Лакић. Лакић је тридесетих година према властитим интересима усмеравао своје политичко деловање а у предреволуционарном периоду четрдесетих година прикључио се либералним снагама захваљујући кумству са Савом Војновићем. У сталним политичким препуцавањима са представницима спахилука око наменског и ненаменског трошења општинских пара, те око „статута из 1822, чију су измену грађани толико жељно очекивали", Симеон Критовац и група сабораца успевају да за кнеза у новембру 1846. буде изабран Сава Војновић.[97]

Ангажован у Српском народном покрету 1848/49, Симеон Критовац оставио је трага о свом деловању у оквиру пододбора у Руми. Пишући о гибањима у Руми у предреволуционарном периоду 1848, коаутор Радисав Ђорђевић говори о сукобима конзервативних снага које чине сметње либералима, и у фусноти 56 наводи да: „На челу ових [либералних снага] су Ј. Критовац и К. Богдановић". Приликом навођења Ј.(ована)

92 РОМС, М. 18723, *Домовни протокол Св. Вазнесења и Свих Светих*, 1814, т. бр. 35, к. бр. 19.

93 С. Гавриловић, *Рума, трговиште*, 128.

94 Исто, 72.

95 Исто, 66.

96 Исто, 67.

97 Исто, 78.

Критовца греши, јер је у питању старији Јованов брат Симеон.[98] Симеон Критовац је почетком 1849. председавао конференцији народних заступника Срема у Руми, када је проглашен комесаријат на челу са дотадашњим привременим управитељем Петроварадинске регименте, ц. к. капетаном Теодором Радосављевићем.[99] Када се маса избеглица из Бачке и Баната слила у Руму, у којој је бан Јосип Јелачић поставио свој штаб Јужне царске армије, током маја 1849. у Руми је створена Поткомисија за избеглице са Симеоном Критовцем као председником, што сведоче документа и наводи др Славка Гавриловића. Ангажован у СНП Сима је у делегацији Румљана (опозиционара незадовољних политиком патријарха Рајачића, после пораза српске војске у Бачкој и Банату), 6. и 7. маја 1849. у Земуну.[100]

Цитирајући списак кандидата за Сиротињску комисију за 1856, АВ, Ф. 401, кут. 11, документ 1.261, Ђорђе Бошковић наводи да је Симеон Критовац из Руме, стар 67 година, неожењен, трговац.[101] Он је био члан Администрације фондова школа српских у Руми 1856. Кључеве од касе ових фондова чували су касир Стефан Дудић и трговац Симеон Критовац.[102] У Списку за исповед 1856.[103] Симеон Критовац, стар 71 годину, старешина је кућне задруге, један од политичких првака Срба у Руми прве половине XIX века, до тада је био нежења. Са њим у кући су млађи брат Јован, стар 51 годину, и његова породица: супруга Јелена, 50 година, и деца: Михаило, 26, Александар, 25, Екатерина, 20, Софија, 18, и Василије, 15 година старости, у Панчеву. Укупно 8 душа за исповед.

При крају живота оженио се Симеон Критовац Аном, која је 13. септембра 1858. родила кћер Видосаву, бележи парох Милутин Ратковић. Кума је Милица, кћи Светозара Стојадиновића, адвоката, брата Милице Стојадиновић Српкиње.[104] Ово дете је посмрче, јер је Симеон Критовац преминуо у 73. години,[105] два месеца пре рођења детета, 12. јула 1858.

После Револуције 1848. у Руми је „уређен 'Катастар' 1853. и Грунтовница 1855, утврђени су 'грађански' 1853 и 'кривични поступак' 1852, уведено је звање јавног бележника, укинуто кметство..."[106] У Грунтовници у Руми сачуван је податак да су браћа Симеон и Јован Критовац сувласници 12/48 делова млина Ковачуша у Руми. Ортаци млина су по 1/48 браћа Јовановићи и браћа Радосав и Драгутин Селенић. Последњи власник те парцеле у Б/45 је Тома Селенић, Пинкијева 34.[107]

98 Радисав Ђорђевић, Владимир Томић, Душан Чудић, Радомир Прица, Добривој Митровић, *Рума у средишту Срема*, Нови Сад 1991, 57.

99 АСАНУК, Српски народни покрет 1848–49. (даље у тексту: СНП), кут. 11, бр. 3706 из 1849.

100 АСАНУК, СНП, кут. 12, бр. 4179 из 1849. и кут. 14, бр. 5829 из 1849, кут. 14, бр. 5990 из 1849; документ о поклону Карла Ристера 200 фор. сребра 24. 12. 1849. за избеглице.

101 Ђорђе Бошковић, *Рума као среско место у Војводству Србија и Тамишки Банат (1848 –1860)*, Рума 2004, 33.

102 Милутин Ратковић, *Постанак Фондова школа српских у Руми*, Нови Сад 1868, 29.

103 АСАНУК, *Списак за исповед парохије Свих Светих 1856.*

104 ИАС, ПКСС, 1858.

105 ИАС, ПУСС, 1858, т. бр. 30.

106 Ђ. Бошковић, *Рума као среско место у Војводству*, 8.

107 ОСР, ЗКО књ. XXVI, ГУ 1297, стр. 41. А: к. бр. млин „Ковачуша" 1715/1433.

Георгије (Рума, 5. 11. 1791[108] – ?)

О Георгију, сину Михајла и Босиљке, има мало података. У домовним протоколима до 1814, када је имао 23 године, редовно се појављује. У Протоколу умрлих храма Свих светих за 1831. забележено је да је преминула Марта, супруга *почившаго* Георгија.[109] Аутор је прегледао протоколе венчаних и умрлих храма Свих светих у Руми 1817–1860, и о овом Георгију нема података. Вероватно је преминуо пре 1831, што констатује парох Аврам Михајловић, но нема трага где је преминуо, вероватно ван Руме. Могуће је да је умро код сестре Марије, удате Зега у Панчеву, чији потомци су сачували његов портрет и поклонили га Галерији Матице српске у Новом Саду. У датовању портрета 1834. вероватно је забележена година настанка, међутим из напред реченог видимо да је Георгије преминуо пре 1831. Ова спознаја повлачи још један податак из Галерије. Реч је о аутору Димитрију Посниковићу, рођеном 1814. Питање је да ли је тај аутор са 14-15 година могао насликати ово успешно дело. Спознавши да им брат Ђорђе неће бити дугог века, браћа Симеон и Јован наручују ово дело. Они су, у пуној животној и економској снази, на овај начин оставили траг о њему. Чињеница је да у породици у Руми 1829. умиру 4. фебруара кћи Јулијана, а 12. априла отац Михајло. Могуће је да се породица оболелог Ђорђа склања у Панчево код сестре Марије Зега, не би ли тамо он нашао лека. Вероватно лека није било, и то је разлог што је Ђорђе сахрањен ван Руме, вероватно у Панчеву. У Панчеву у служби гробља нема трага о Ђорђу Критовцу. Марија Зега сахрањена је 1837.

У Галерији Матице српске о портрету Ђорђа Критовца остао је запис: „Приказан је млађи човек у допојасној фигури чеоно, глава врло мало померена удесно. Обучен је у жакет, бели прслук и кошуљу са високом уз врат крагном. Око врата широка црна трака – машна. Голобрадо лице подужих мрких бркова уоквирено је загасито смеђом косом са коврџавим раздељком на левој страни главе и дугачким коврџавим зулуфима. Позадина слике светлије смеђа. Прилично квалитетан рад у маниру провинцијског бидермајера. Близак је портретским радовима сликара Димитрија Посниковића (?). Портрет је пореклом из породице Зега из Баната. Није потписано и датирано". На картону Галерије записано је: Средина XIX века.

На полеђини прекривено новим платном: Накнадно забележено: „Ђорђе Критовац брат Марије Зега супруге Стевана трговца из Новог Села – Панчевца.

Слика је дело Посниковић (Посник) Димитрија, Херцег Хуљош/Кнежеви Виногради 1814 – Београд, 1891. Техника уље на платну. Димензије 61 x 47,8".[110]

108 ИАС, *Протокол крштених храма Вазнесења Господњег и храма Свих Светих 1789–1799*, 1791. непагиниране стране.

109 АЦ Св. Духа, Рума, *Протокол умрлих храма Свих Светих 1817–1860*, 1831, стр. 3.

110 *Галерија Матице Српске*, Нови Сад 2001, 185, кат. бр. ГМС/У 1834.

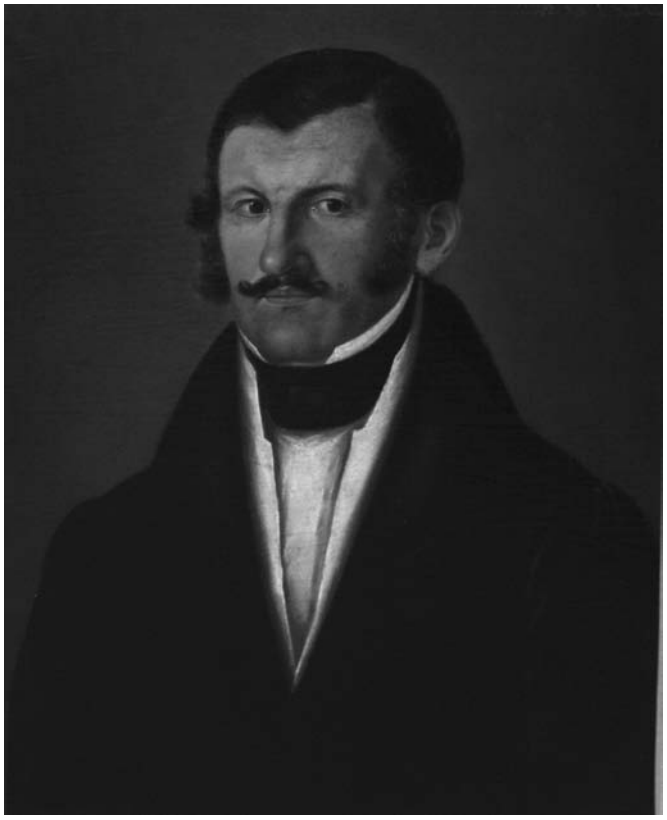

Сл. 4. Георгије Критовац ГМС/У 1834, Димитрије Посниковић, уље на платну, димензије 61 x 47,9 ст

Јован (Рума, 17. 9. 1799[111] – 6. 1. 1871[112])

Од синова Михајла и Босиљке само је Јован основао породицу. Оженио се Јеленом (1805 – 21. 8. 1880) из породице Добровић, онда у Кањижи, касније у Дарувару. Јеленин братић је Исидор Добровић (Велика Кањижа, 16. 2. 1841 – Дарувар, 1914), доживотни председник „Привредника" у Загребу, изабран на скупштини 23. септембра 1897. за председника овог друштва и члан његовог патроната. Један је од оснивача Српске банке у Загребу. „Привреднику" је оставио 240.000 куна. Један је од највећих добротвора.[113] Јовану и Јелени Критовац 28. новембра 1828. родила се кћи Марија, крстио је Михаило от Младеновић, парох Аврам Михајловић. „Марија је удата 1855. у Земуну за др Милоша Радојчића, шефа санитета Војводства Србија 1848–49. и протофизика града Земуна 1850–1871. Имали су децу Јелену и Косту, који је касније био угледни и омиљени приватни лекар у Земуну".[114] Затим се рађа 23. априла 1830. Ми-

111 ИАС, *Протокол крштених храма Вазнесења Господњег и храма Свих светих 1799–1812*, 1799, непагиниране стране. Кум Димитрије, син Симе Стајића, забележио парох Аврам Михаиловић.

112 АЦ Св. Духа, Рума, *Протокол умрлих храма Свих Светих 1861–1885*, 1871, стр. 72.

113 *Srpsko privredno društvo „Privrednik" kroz tri vijeka*, Zagreb – Novi Sad 2009, 21.

114 *Знамените личности Срема*, Сремска Митровица 2003, др Јован Максимовић, „Радојчић Милош", 68.

хаило, потом 12. октобра 1831. Александар, кога је крстила Христина, кћи Михајла Младеновића. Петар, син Јована и Јелене, рођен је 20. марта 1836. Међутим, о њему касније нема трага те је вероватно преминуо као дете. Следећи син Василије је рођен 21. фебруара 1840. Њега је крстио Василије, син Михајла Младеновића, а у протокол крштених уписао парох Аврам Михајловић.[115]

Уз старијег брата Симеона и Јован се бавио политиком. Поводом грдње власти на јавном месту Јован је 1842. одговарао пред Жупанијским судом. На основу докумената евидентно је да су чланови пододбора СНП у Руми 1848. били: Драгутин Ристер, председник, Јован Критовац, потпредседник, Сава Војновић, Гаврило Марковић, Тома Јефтић, Михајло Михајловић, Игњат Петровић, Петар Лакић, Симеон Милијевић, Милован Антонијевић, Алберт Руп, Гашпар Шме, Георг Волф и Светозар Николајевић, као бележник.[116]

У мобилизационом списку парохије Свих светих од 19. јула 1848, који потписује парох Адам Моловић, од Критоваца као војни обвезници пописани су: т. бр. 57. Сава Критовац, 30 г.; т. бр. 58. Стефан Критовац, 28 г.; Никола, брат Стефану, 19 г.; т. бр. 60. Јован Критовац, 48 г.; и Михаил, син Јовану, 18 г.

Од чланова румског пододбора СНП 1848. евидентирани су као војни обвезници у парохији Свих светих: т. бр. 28. Сава Војновић, 38 г.; т. бр. 35. Петар Лакић, 44 г.; т. бр. 60. Јован Критовац, 48. г. Из парохије Св. Николајевске: т. бр. 29. Михајло Михајловић и т. бр. 169. Тома Јефтић. Остали чланови румског пододбора су вероватно били старији од 50 година и нису пописани. Бележник пододбора др Светозар Николајевић, 30 година стар, као адвокат, вероватно је био ослобођен војне обавезе. Списак 177 војних обвезника из 139 домова парохије Свих светих 19. јула потписује парох Адам Моловић, члан Главног одбора СНП, изабран на скупштини 12. маја у Карловцима. Списак за оружје способних 274 обвезника из 158 домова Вазнесенске парохије потписује 20. јула парох Станимир Крстић. Списак за оружје способних 226 обвезника Св. Николајевске парохије 20. јула 1848. у пет сати по подне потписује парох Георгије Ненадовић. Познато је да је на челу румског пододбора СНП био кнез Карл Ристер, Шваба. Пописани су и Главном одбору СНП пријављени и румски католици. Каноник и парох Мартин Вице 2. августа 1848. доставља списак румских 580 католика старих од 18 до 50 година, уносећи године рођења за сваког појединца, а изостављајући број кућног дома. Најпрецизније податке оставља парох Адам Моловић, бележећи текући број, број дома и године старости обвезника. Парох Станимир Крстић не бележи број дома, а парох Георгије Ненадовић не бележи ни број дома ни године старости. Јован Критовац је на челу делегације Румљана код патријарха Рајачића, којем подносе жалбу на велико оптерећење Румљана и на давање за смештај војске у односу на Земун и Митровицу.[117]

115 Прецизни подаци рођења деце Јована и Јелене Критовац су из протокола крштених цркве Свих светих Рума у ИАС.

116 DAHZ, Srijemska, 1535/1948; АСАНУК, Фонд СНП Спискови 1848, бр. 50. *Списак војних обвезника Румских парохија: Св. Вазнесења, Св. Николаја и Свих Светих и Католичке жупе у Руми.*

117 АСАНУК, СНП, к. 3, бр. 1107 из 1849.

У Списку за исповед 1856. у породици Јована Критовца су и кћери Екатерина, 20 година, и Софија, 18 година.[118] На основу диспензације Његове светости патријарха Рајачића, Софија Критовац је разрешена обавезе трикратног оглашења на венчању 7. јануара 1860. са првобрачним Лудвигом Кајзером, ц. к. среским начелником у Руми. Венчао их је парох Милош Ратковић. Кум је био Г. Стефан от Јанчо, а стари сват Ђорђе Сарајкић, ц. к. актуар, оба житељи румски.[119] На основу казивања др Федора Критовца, Софија Кајзер живела је у Темишвару.

Сл. 5. Софија Критовац Кајзер

Јован је водио трговину и сазидао садашњу породичну кућу у Руми, накуповао земље у Павловцима и Руми, те био први начелник у Руми после 1860. и пада Баховог апсолутизма и пропасти Војводства Српског и Тамишког Баната. Кућа Критоваца подигнута је на купљеном плацу и кући Петра Лакића, који из Руме одлази око 1860. у Нови Сад. Кућу на углу Главне и Железничке продаје Јовану Критовцу. Ову кућу, по казивању унука Јована, сазидао је око 1870. Јован Критовац.

118 АСАНУК, *Списак за исповед парохије Свих Светих 1856*, исто.

119 АЦ Св. Духа, *Протокол венчаних храма Свих Светих 1817–1860*, стр. 47, т. бр. 1.

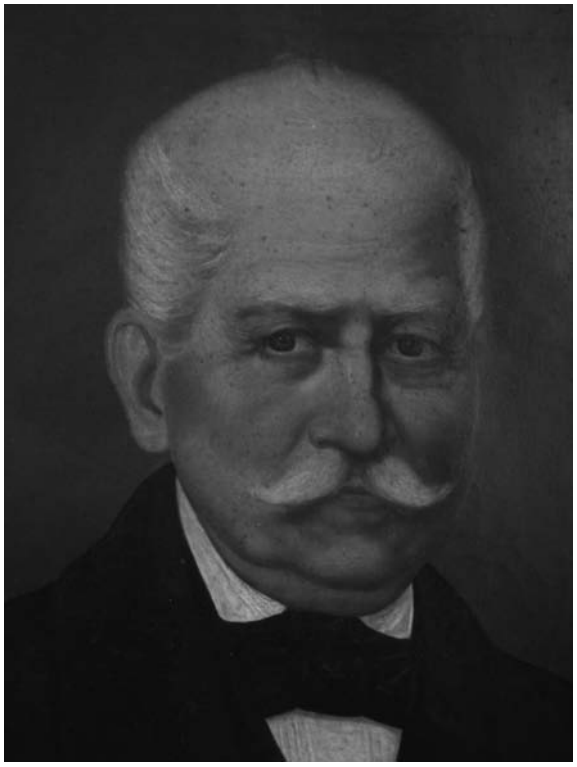

Сл. 6. Јован Критовац, градоначелник Руме 1864–1866.[120]
Рад непознатог аутора, уље на платну, димензије 61 x 50 cm

Познато је да су се Корнелије Станковић и сликар Стева Тодоровић, врстан певач, на позив патријарха Рајачића бавили карловачким појањем. Има трага да је Стеван Тодоровић 1855. и 1856. боравио у Руми, где је урадио „три портрета чланова румске породице Младеновић".[121] После успеха у Бечу 21. марта 1861, када је Корнелије Станковић приредио духовни концерт у Musikverein Säle Uchlauben, у Руми је 28. септембра 1862. основано Српско црквено певачко друштво. Оснивачи су Васиљко Критовац и Панта Ђуричић Биорац.[122] Васиљко – Васа Критовац је у то време студент Трговачке академије у Бечу. Срби у Бечу 1860. су национално уједињени, оснивају Српску православну парохију у Бечу.[123] Корнелије Станковић и Васа Критовац су познаници из 1855. и 1856, када је Станковић са Стевом Тодоровићем боравио у Руми.

120 Власништво Тимотеја Критовца. Загреб.

121 Стеван Тодоровић, *Бранково коло*, 25 и 26, Сремски Карловци 1900, 802–811.

122 *Извештај о раду и стању Румског српског певачког друштва за годину 1911*, Рума 1912.

123 Тодор Стефановић Виловски, *Моје успомене, Оснивање Бечке српске црквене општине*, Бранково коло, 23, Сремски Карловци 1907, 23; Вукосава Мишић, *Постанак и развитак Српске светосавске цркве у Бечу*, Београд 1929, 6. Напомена: „Први парох цркве Св. Саве у Бечу био је Михајло Мишић, свештеник у Краљевцима, Архидијецезе карловачке, посланик на црквено народном сабору 1889–1892. Од 32 свештеничка кандидата 20. августа 1893. једногласно буде изабран за првог свештеника цркве".

Критовци су у Руми били једна од најугледнијих породица тога доба.[124] „Деда Јова водио је трговину и сазидао садашњу породичну кућу у Руми, накуповао земље у Павловцима и Руми, те био први начелник у Руми."[125] То казује унук Јован, међутим, први „градоначелник 1860. био је Фердинанд Хетингер, Јован Критовац, градоначелник Руме је од 1865."[126]

На политичкој сцени тадашње Хрватске јавља се бискуп Јосип Јурај Штросмајер, са којим у име зближавања Срба и Хрвата сарађује др Јован Суботић, члан Стола седморице у Загребу и у то доба сарадник и саборац Светозара Милетића.[127] Према изборном записнику од 30. јуна 1865, Милетић је изабран у Хрватски сабор за народног заступника трговишта Рума, али тај избор није потврђен у Сабору.[128] Прегруписавање на политичкој сцени Хрватске 1867. довешће до угарско-хрватске нагодбе. Заговорник тог пројекта је румски властелин Петар Пејачевић, бивши велики жупан Сремске жупаније, изабран тада за министра Хрватске на Угарском сабору.[129]

Поседовни односи Критоваца најпрецизније су документовани Парцелним протоколом Руме из 1863. Екатерина или Ката Критовац власник је плацева бр. 15, 16 и 122, односно кућа бр. 9 и 1573, са укупно 527 кв. хв. површине. Јован Критовац је власник плацева бр. 107, 108, 207 и 214, односно кућа бр. 1385, 78/79 и 87, од којих је кућа бр. 87 она на углу Главне и Железничке улице. Укупна површина плацева 741 кв. хв. Василије, Јованов син, власник је плацева бр. 2556 и 2561 и кућа бр. 1488 и 1489, укупне површине 997 кв. хв. Од Јованове браће од стричева, потомака Николиних а синова Томиних, Стеван је био власник плаца бр. 490 и куће бр. 648, а Никола је био власник плаца бр. 492 и куће бр. 649.[130] Јован је проширио свој посед куповином суседног плаца бр. 213 и куће бр. 86 од Венцеслава Крчмара, који је купио кућу Петра Лакића, око 1858. по пресељењу у Нови Сад, где умире 1868. У Руми његови синови Георгије и Сава и даље се помињу на тој адреси. Јован је био власник куће на самом углу коју је старији син Михајло касније уступио кћерци Даринки и зету Роберту Кингу, ветеринару. Ту кућу је изградио Јован, бивши начелник Руме. На новом плацу, кућу у Железничкој бр. 3 почели су градити вероватно Михајло и Васа Критовац, међутим, градња је стопирана избијањем афере после Васине смрти. Да би спречио да нова грађевина падне под удар Васине опоруке, Михајло је преписао кућу кћерци Даринки, удатој за среског ветеринара др Роберта Кинга. Зашто? Зато

124 Д. Ј. Поповић, *О Цинцарима*, 397. Михајло Критовац бавио се испрва гајењем коња и житарском трговином, а 1812. отворио је шпецерајску и гвожђарску радњу, највећу у Срему, која је постојала све до 1895. под фирмом „Михајло Критовац и синови".

125 Д. Ј. Поповић, *О Цинцарима*, 398.

126 F. Wilhelm, *Rumaer dokumentation*, band II, Stutgart 1997, 414.

127 Јован Суботић, *Аутобиографија*, књига V, лето, Нови Сад 1910.

128 Бранко Магарашевић, *Неколико података о Милетићевим везама са Хрватском и Хрватима*, Годишњак Историјског друштва Војводине, Нови Сад 1951, 74–77; *Застава*, Нови Сад 1886, 17–29. јануара Суботић је био изабран за потпредседника Сабора, био је председник Народне самосталне странке.

129 Ј. Суботић, *Аутобиографија*, 192–193. Напомена: „Гроф Петар Пејачевић познат је као властелин добра срца у свом [румском] властелинству, али као политичка особа остао је у спомени као противник Српској народној странци".

130 Куће Стевана и Николе налазиле су се у Ивановој улици бр. 124 и 126, видимо из Протокола умрлих.

што је то кућа у којој је уграђена нова врста препечене цигле – клингерит. Нова кућа је саграђена 1907. и уписана на име Михајлове кћери Даринке Кинг.[131] Од те врсте материјала постоје у Руми пет сачуваних кућа: кућа трговца Миленка Николајевића (Стејановци, 7/19. 12. 1861 – Рума, 23. 2. 1929), данас „Атријум"; кућа Јована Ђуричића Биорца (Ириг, 29. 1. 1844 – Рума, 2. 2. 1912), данас Раднички универзитет; кућа Рајка Крстића (Рума, 1850 – Рума, 1904), данас кућа Душана Атковића у Железничкој улици, и зграда Српске банке у Главној улици, данас кућа Ђорђа Спасојчевића. Све те куће грађене су почетком XX века, што закључујемо на основу развоја технологије грађевинског материјала и по годинама смрти њихових власника, односно података из Грунтовнице румског суда. Поред Руме, Павловаца и Јарка Јован Критовац је имао кућу у Кленку, пограничном месту на Сави, ради трговине са Србијом.[132]

Сл. 7. Куће Критовца у центру Руме, угао Главне и Железничке улице

Марија (22. 11. 1828 – ?)

Кћи Јована и Јелене,[133] пренумерант је на књигу Вука Караџића *Српске народне приповијетке*. Госпођица Марија Критовац је „љубитељица читања".[134] Удала се 1855. у Земун за др Милоша Радојчића, протофизика у Земуну,[135] и зато је нема међу члановима породице Критовац у Списку за исповед пароха Милутина Ратковића.

Екатерина (10. 3. 1836 – ?)

За сада је недовољно истражена личност, зато што о њој нема довољно података. У Домовном протоколу 1866. помиње се као удова. Помиње се 1864. као власник куће у Парцелном протоколу 1863, бр. парцеле 122, к. бр. 1573, уз Матију Чернолку, површина 357 кв. хв., градилиште и грађевинско земљиште, сталеж пољоделац. У Списку

131 ОСР, ЗКО књ. II ЗКУЛ 86.

132 ОСР, ЗКО, КО Кленак, ГУ 33, поседовница Б од 29. 6. 1881.

133 ИАС, ПКСС 1828.

134 Вук Стефановић Караџић, *Народне приповијетке*, Беч 1853, 258.

135 ИАС, ПВСС Рума, 1855.

за исповед 1856. помиње се Екатерина Критовац, кћи Јованова стара 20 година. Да ли се Екатерина у међувремену удала, муж преминуо а она постала власник значајних некретнина, или јој је отац Јован преписао поменуте куће? Можда су у питању и две особе? Дешавало се да су пароси понекад погрешно уписивали године, нарочито у домовне протоколе, па се подаци нису слагали са подацима из протокола крштених, венчаних или умрлих.

Михајло (Рума, 23. 4. 1830 – 1898)

Михајло, син Јована Критовца, бившег градоначелника, завршио је трговачку школу у Загребу код професора Киндла, а затим био практикант у највећој будимској гвожђарској трговини „Хајнрих и синови". Михајло и Марија, р. Бошњак из Краљеваца, имали су децу: Даринку (р. 29. 8. 1862), удата Борчањ, потом удата Кинг; Софију (1867–1945), удата Реш; Јована (1871–1938), ожењен Љубицом р. Славнић (1880–1947); Георгија (р. 1873), у монаштву наречени Гедеон, и Симеона (1874–1925). У Домовном протоколу 1866. помиње се Михајлова и Маријина кћи Јелена.[136]

Сл. 8. Михајло Критовац, млађи

По подацима протокола крштених храма Свих светих, Михаило и Марија Критовац 12. новембра 1871. добили су сина Јована, крстио га је Младен от Младеновића, забележио је парох Авакум Стајић. Следећи син Георгије рођен је 23. априла 1873, крстила га је Даница, кћи Младена Младеновића. Симеон, најмлађи син Михајла и Марије

136 РОМС, М. 18676, *Домовни протокол Свих Светих*, Рума 1866, т. бр. 41, к. бр. 87.

Критовац, рођен је 25. јула 1874, крстио га је Светислав, син Младена Младеновића, бележи парох Авакум Стајић.[137]

Отац Јове Михајло (1830–1898) живео је у имовинској заједници са братом Василијем, начелником, председником Српског црквено певачког друштва у Руми. Код куће је трговину преузео Јовин стриц Василије, који је завршио трговачку школу у Бечу, неко време је практиковао у банкарској радњи „Сина" у Бечу. Дошавши кући, водио је економију, пошто су 1871. купили преко 200 јутара земље у селу Јарку.

Сл. 9. Вршидба пшенице коњима око стожине, салаш Критоваца, Јарак 1900.

Сл. 10. Вршидба пшенице парњачом на салашу Критоваца у Јарку, 1905.

137 Подаци о деци Михајла и Марије Критовац у ИАС ПКСС по датумима рођења.

Сл. 11. Истовар кукуруза на салашу Критоваца у Јарку, 1905.

Најстарији Михајлов син Јован завршио је високу економску школу у Бечу, преузео посед и после рата живи у Сремској Митровици. Он је казивач др Душану Ј. Поповићу о породичним коренима.[138] Но, Јован не наводи како је и зашто још увек релативно млад преминуо му отац Михаило 1898. Не наводи зашто се он из центра Руме, после очеве смрти, преселио на своју пустару у Јарку. Разлог је финансијски – берзански крах стрица Василија и његово самоубиство у хотелу у Трсту 1893. Очигледно је да су Михајло и Василије имали раздвојене некретнине. Заједнички су водили послове у оквиру фирме „Михајло Критовац и синови". Старији Михајло са бројном породицом (три кћери и три сина) водио је рачуна о трговини и пословању фирме у Руми и у околини. Василије је био експониранији, био је нежења, поред трговине бавио се и политиком, вероватно је имао и шири круг пословних партнера па се с тим у складу више бавио трговином на велико и комерцијалом у данашњем смислу речи. Практиковао је у чувеној бечкој банкарској кући „Сина" и имао више сазнања о берзанској трговини. Бавећи се берзанском трговином, допринео је краху фирме „Михајло Критовац и синови" и изгубио свој део поседа. Сва срећа да су браћа при упису у земљишним књигама имала клаузулу забране отуђења куће 122/87 без сагласности матере Јелене.[139] Јелена је преминула 21. августа 1880, али браћа нису брисала ову клаузулу у земљишним књигама; то је учињено тек 1913. прилагањем смртног листа Јелене Критовац.

Кад је Васа учинио у Трсту што је учинио, то је било велика брука за угледну трговачку породицу, са разгранатим пословним и породичним везама у Аустрији, Угарској, Србији и другим земљама у окружењу. Новом кућом и трговинама у центру Руме Критовци су уживали изузетан углед, били су појам слоге и солидности старе трговачке фирме која се оличавала у томе да су потомци досељеника из Грчке Николе и Михајла имали више засебних кућа у којима су становали, али су и заједно подигли и били власници локала и кућа бр. 1 и бр. 1а у данашњој Железничкој улици.

138 Д. Ј. Поповић, *О Цинцарима*, 398.

139 ОСР ЗКО, књ. 2, ГУ 86, Б 2.

По подацима румске Грунтовнице, наплату 10.000 форинти, по уговору од 9. јануара 1896. и очитовања од 9. и 10. јануара 1896. (вероватно Васиног коцкарског дуга), извршио је адвокат др Рикард Племић, преносом кат. честица 3916, 3917 и 3918 у свој ГУ 2653 у КО Рума. Из поседовнице I Урбаријалног земљишта на парцели 3917 уписана је кућа бр. 1734, са плацем од 380 кв. хв.[140] Питање је висина дуга, тј. број Васиних изгубљених јутара земље у КО Јарак, јер забрана отуђења мајке Јелене односила се само на кућу у Руми, али не и на земљишни посед. Данас познати топоним Фишеров салаш се налази у КО Јарак кат. честица 264 ЗКУЛ 9 и 750, на 8 км од Руме на путу Рума–Шабац.[141] Током друге половине XIX века посед је припадао Васи Критовцу, начелнику Руме, који је овај посед изгубио на берзанској трговини. Овај посед од поверилаца купује лекар др Мориц Мавро Фишер, а знатно ће га унапредити његов син адвокат др Шандор Фишер и по њему ће остати упамћен до данас.

Породица Критовац имала је још један салаш-пустару у КО Јарак ЗКУЛ 904 од канала Јарчине лева страна, све до шуме Добреч испред Хртковаца. Михајло, човек старог кова, у румским приликама неговао је и одржавао култ Критоваца, култ успешних, старих трговаца. Тешко је поднео братов крах 1893. Кућу на углу Главне и Железничке преписао је на кћер Даринку, у другом браку удату за ветеринара др Алфреда Кинга, Шкота по националности. Вероватно статус страног држављанина и клаузула мајке Јелене онемогућили су наплату Васиног коцкарског дуга. Из теретовнице ГУ 86 видљиво је да су се браћа Критовац у свом пословању последње две деценије XIX века користила кредитима приватних сиротињских заклада, тј. фондова при католичкој цркви у Никинцима, Платичеву и Хртковцима. Добијајући их по нижим каматама, неуредно су враћали дуг и постепено губили делове земљишног поседа у КО Рума. По основу гаранција на ова задужења у КО Рума, изгледа да се то чинило свесно а да је посед у КО Јарак чуван за сигурно пословање све до Васиног краха.

Михајлова смрт 1898. није забележена у Протоколу умрлих Грчке цркве, вероватно је преминуо у Јарку на салашу. Остао је споменик на Градском гробљу у Руми, оставинска расправа у румском суду: „29. 10. 1899, бр, 3223/з власник некретнина у ГУ 86 постаје Даринка Кинг рођена Критовац".[142] Нова кућа у Железничкој улици 1а саграђена је 7. августа 1907, бр. 2160/з. На темељу нацрта од 13. августа 1904. и сведоџбе од 6. августа 1904. уписана је новосаграђена кућа, на кат. честици бр. 214, под 1а на име Даринке Кинг р. Критовац из Руме.[143]

Даринка је себи задржала крило од ајнфорта према Главној улици, а део од ајнфорта према железничкој станици био је у поседу Стефана, брата од стрица, Николиног сина и његових потомака. У том делу становали су остареле нежење, стари власници, Георгије и Сава Лакић, Петрови синови. Сава Лакић је преминуо 1879. и сахрањен је

140 Исто, Б 5.

141 Ратко Рацковић, *Фрагменти о Фишеровима*, Споменица Историјског архива „Срем", 13, Сремска Митровица 1914, 165.

142 ОСР ЗКО, књ. 2, ГУ 86, Б 6.

143 Исто, Б 8. Кућа од препечене цигле – клингерита, у данашњој Железничкој улици бр. 1.

на Успенском гробљу у Новом Саду.[144] Георгије је преминуо у 79. години у румском шпиталу 1908.[145]

Марија Критовац р. Бошњак, Михајлова супруга, преминула је 24. августа 1911. у Руми, Главна улица, родно место Краљевци, 71 година, удова, лечио је др Мишковић.[146] По смрти благодарних родитеља Михајла – Мише и Марије закладу – фонд за помен, оснивају кћи Даринка, удата Кинг, и синови Јован, Ђура (Гедеон) и Сима.[147]

Даринка (Рума, 29. 8. 1862 – 2. 7. 1948)[148]

Кћи Михајла и Марије. У првом браку била је удата за официра хусара Борчањ де Надбарчањи. У браку без деце брзо се развела, што сазнајемо на основу уручене одлуке Конзисторије од 26. маја 1887. К 260, 303/236, путем митровачког протопрезвитера Уроша Милутиновића.[149] У другом браку са Робертом Кингом, ветеринаром у Руми, Даринка р. Критовац имала је деце. Родитељи младожење били су Карл Кинг и мати Винценција из места Слатинани у Чешкој. Родитељи невесте Михајло Критовац и мати Марија житељи су Руме. Младожења је рођен 5. октобра 1852. у Слатинани, а невеста 1862. године у Руми. Младожењи је први брак а невести други. Венчани су у цркви у Вишњици у храму Св. о. Николаја 3. новембра 1892. Кум Јован Татић, инжењер у Руми. Парох Сава Ђаковић у Вишњици, 10. новембар 1892.[150] Роберт је пореклом Шкот.[151] Енглези и Шкоти словили су као врсни стручњаци коњари и ветеринари. Пејачевићи су имали изузетно вредну ергелу којом су се поносили и довели су за поджупанијског ветеринара младог Роберта Кинга.[152] Роберт Кинг (Слатинани, Чешка, 5. 10. 1852 – Рума, 7. 6. 1923), као котарски ветеринар у Руми, имао је дозволу за рад у Инђији и Старој Пазови. Све време је становао у Руми. Возом је одлазио у Инђију и Стару Пазову, где је пружао ветеринарске услуге.[153] Женидбом са Даринком 1892. постао је члан Трговишног поглаварства у Руми и котарски ветеринар у Руми.[154] Као Шкоти Кингови су били протестанти. У старој домовини протестанти су у сталним сукобима са католицима. Роберт је био конфесионално толерантан, и по доласку у Руму

144 Сава Лакић је преминуо 1879. и сахрањен је на Успенском гробљу у Новом Саду. Казивач др Милан Лакић, лекар у пензији, Панчево. Георгије је преминуо у румском шпиталу 1908.

145 ИАС, ПУСД 1896–1918, т. бр. 18, 16/29. 6. 1908. Георгије Лакић. Родитељи Петар и Ана Лакић, забележио је парох Марко Шаула.

146 АЦ СД, *Разгледница мртваца 136*, 11/24. 8. 1911, др Душан Дима.

147 *Извештај СПД Рума* 1911, Рума 1912, стр. заклада 62.

148 СОР, *Матична књига умрлих 1948* у Руми, стр. 162, т. бр. 111.

149 АЦ СД, 55, од 15/27. 6. 1888.

150 АЦ СД, Извод из књиге венчаних храма Св. о. Николаја у Вишњици, 10. 11. 1892.

151 Казивач: мр Иван Вања Ротов, пензионисани магистар технологије прераде дрвета, Карловац, Хрватска. Алфред Кинг је као млад адвокат, пред Други светски рат, стажирао у канцеларији др Гвида и др Романа Соретића, деде и ујака господина Ротова.

152 *Šematizam kraljevinah Hrvatske i Slavonije*, Zagreb 1878, 98, Поджупанија румска, помиње се као поджупанијски живинар-ветеринар.

153 *Imenik dostojanstvenika činovnika i javnih službenika*, Zagreb (даље у тексту: IDČIJS), 1894, 48. Казивач мр Вања Ротов.

154 IDČIJS, 1894, 48; 1901, 67; 1904, 54; 1912, 21; 1913, 22.

био је ближи Србима и православљу. Женидбом са Даринком још више се утврђују те везе па је њихов син Алфред, звани Дидика, и формално прешао у православље. Славио је крсну славу Св. Јована.[155] Кћи Винцика, удата за Александра Бај де Луданија. Имали су кћери Катарину и Бину.[156] Роберт Кинг се помиње као дародавац Српском певачком друштву у Руми.[157] Поживео је 73 године. Лечио га је др Рехницер. У браку са Даринком имао је шесторо деце, од којих је двоје живо.[158] Даринка Кинг, р. Критовац, пензионерка, поживела је 86 година, преминула је у Руми, Железничка 1.[159]

Алфред Ладислав Кинг (Рума, 5. 6. 1897 – Београд, 10. 10. 1953)[160]

Син Роберта и Даринке, православац. Крстио га је парох Марко Шаула. Кум је био Ладислав пл. Јанковић, чалмански властелин. Права је завршио у Загребу. Оженио се Марком Фишер (р. 1909. у Доњој Стубици), католикињом, кћерком др Жака, лечника, и Адрее фон Клаудијус из Загреба, Јелачићев трг 20.[161] У Руми почиње да ради као конципијент, адвокатски приправник, где им се 5. септембра 1930. рађа кћи Даринка.[162] Кућа Кингових је у Главној улици 158, угао са Железничком. Алфред Кинг, дотадашњи адвокатски приправник, 17. јуна 1933. уписан је у Именик адвоката.[163] Сахрањен је у Руми у гробницу Јована Критовца, по казивању мр Вање Ротова. Даринка, кћи Алфреда и Марке, склопила је брак са Николом Радићем из Загреба 15. јула 1948.[164] Винцика, кћи Даринке и Роберта Кинга, удата је за Александра Бај де Луданија, имају кћери Катарину и Бину.[165] Афред Кинг био је боем. Сахрањен је на гробном месту број 333.[166]

Јелена (Рума, 13. 11. 1864[167] – Бјеловар, 8. 11. 1914)[168]

Кћи Михајла и Марије, удата за Теодора Георгијевић у Бјеловару. Теодор Георгијевић (Осијек, 2. 3. 1849 – Бјеловар, 23. 8. 1910) завршио је студије права у Бечу и Грацу. Био је добровољац у српско-турском рату 1876. Исте године именован је за перовођу вежбаника у бившој поджупанији у Руми, а 1879. унапређен је за жупанијског перовођу. Године 1884. постао је поджупанијски тајник, а кад је 1886. преустројена управа, именован је за краљевског котарског предстојника у Руми. Током рада у Руми носио је пре-

155 Казивач мр Вања Ротов.

156 Казивач др Федор Критовац, о породици Критовац 2. 4. 2010.

157 *Застава*, Рума, 126/4 од 9. јуна 1902.

158 АЦ СД, *Разгледница мртваца*, др Душан Дима, 10. 6. 1923.

159 АЦ СД, *Разгледница мртваца*, др Душан Петровић, 2. 7. 1948.

160 СОР, *Протокол крштених Св. Духа 1896–1913*, стр. 10, бр. 18. У колони Примедба дописано: Преминуо 10. 10. 1953. МКУ 1953, стр. 454/IV, бр: 1155 – НОО Западни Врачар.

161 АЦ СД 1929, 197.

162 СОР, ПКСД, 1930, стр. 122, т. бр. 108.

163 *Odvjetnik*, Organ advokatske komore, Zagreb 1933, br. 7, 24.

164 СОР, ПВ НООР, 1946–69.

165 Казивач др Федор Критовац.

166 ЈКП „Комуналац", служба гробља, *Попис гробља 25. 4. 1967.*

167 РОМС, М. 18676, *Домовни протокол Свих Светих 1872*, т. бр. 111.

168 Alma Šavar, *Georgijevics de Abadija – Genealogija obiteljska povijest 1680–2015*, diplomski rad, Sveučilište Zagreb, Arhitektonski fakultet, Studij dizajna.

зиме Ђорђевић. Зашто? Зато што је у Руми током XIX и XX века била веома утицајна грчка трговачка породица Георгијевић, чији је родоначелник Манојло Георгијевић био градоначелник Руме 1791.[169] О значају Манојла Георгијевића говори податак да је „житељ и купец румски, родом из Македоније из места Катранишчи. Поживе 43 лета, престави се лета господњег 1796, месеца априла 9 дана".[170] После реформи Вука Ст. Караџића посрбљени Георгијевићи у Руми носе презиме Ђорђевић, па то чини и Теодор – Тоша, котарски предстојник. После Првог светског рата усталило се изворно презиме Георгијевић. Тоша Ђорђевић, котарски предстојник, шогор Васе Критовца, важио је за ваљаног Србина.[171] Васа Критовац у то време је посланик на Земаљском и Угарском сабору. Својим посланичким утицајем и политичким везама Васа је обезбедио брже напредовање у државној служби зета Теодора – Тоше Георгијевића. Други зет Мита Нешковић, доказани учитељ и писац у Срему, напредује у служби истовремено као и Тоша, такође у Бјеловару.

Сл. 12. Јелена Критовац Георгијевић[172]

169 F. Wilhelm, *Rumaer dokumentation*, 413.

170 Петар Момировић, *Стари српски записи и натписи из Војводине*, књ. II, Нови Сад 1995, бр. 2916, 1796, стр. 144, Рума, СПЦВ. Надгробна плоча испред цркве.

171 Ђорђе Бошковић, *Рума у периоду 1860–1914*, (необјављено) Scribd, Рума 2011, 50.

172 Из породичне архиве др Федора Критовца, Загреб.

Године 1892. постаје тајник у Бјеловару, а 19. септембра исте године именован је за поджупана. Осам година је био поджупан у Бјеловарско-крижевачкој жупанији.[173] Подржавао је подузетнике српске народности. Заступник је на Хрватском и Угарском сабору. За великог жупана Бјеловарско-крижевачке жупаније изабран је 24. јуна 1904. У табели велепорезника те жупаније за 1908. Теодор Гавриловић, велики жупан, по реду је двадесет пети велепорезник са 1074 круне. Као велики жупан 15. септембра 1908. присуствује отварању гимназије у Копривници.[174] Почетком 1910. владин је повереник за Имовну општину крижевачку.[175] Теодор Георгијевић, велики жупан Бјеловарско- крижевачке жупаније, преминуо је у Загребу после дуге и тешке болести.[176]

Сл. 13. Теодор – Тоша Георгијевић, котарски предстојник у Руми и велики жупан Бјеловарско-крижевачке жупаније

Податак о кћери Теодора Георгијевићи и Јелене Нади, удатој Воршак, доставио је господин Тимотеј Критовац, син др Федора из Загреба. Из чланка *Из Србије* преносимо цео текст: „Супруга др Богумила Воршака преминула је. После кратке болести у Београду је умрла Нада, супруга др Воршака, министра и посланика у пензији. Умрла

173 Željko Karaula, *Veliki župani bjelovarski*, Bjelovar 2011, 29.

174 Mira Kolar Dimitrijević, *Pretvaranje Bjelovara iz vojnog u privredno središte od 1871. do 1919*, Radovi Zavoda za znanstveno istraživački i umjetnički rad u Bjelovaru, Bjelovar 2007, 1, 39–49.

175 *Šumarski list*, Zagreb 1911, 6. 201.

176 *Hrvatska reč*, Šibenik, 27. 8. 1910, 3.

Госпођа била је кћи великог жупана Теодора Георгијевић, по матери из породице Критовац, који су у 18. веку дошли са острва Крита. Живели су у Руми и тамо били једни од оснивача Грчке цркве у Руми. Њен ујак је био архимандрит Гедеон – Ђуро Критовац. Покојна Госпођа поживела 45. година је. Венчала се са др Богумил Вошњаком 1919. године у Паризу."[177]

Теодор и Јелена Георгијевић имали су шесторо деце: Павла, супруга Олга Мажгон; Наталију, супруг Фриц Хулсенбек, Николу (1890–1946), супруга Катарина Клебер, Марију (1892–?), супруг Јурај пл. Јелачић Бужимски, Наду, супруг Богумил Вошњак, и Михајла (1887–1969), супруга Мајда Пабст.

Софија (Рума, 8. 2. 1867 – Загреб, 1945)

Кћи Михајла и Марије, рођена је у Руми 1867. Преминула је у Загребу 1945. Била је удата за фелдмаршала Густава Реша, команданта тврђаве у Оломуцу (Чешка). Нису имали потомака.[178] Густав Реш, фелдмаршал-лајтнант у пензији, витез Реда гвоздене круне III класе са мачевима и многих домаћих и страних признања, преминуо је у Оломуцу, 23. марта 1945, у 85. години.[179]

Сл. 14. Густав Реш, фелдмаршал

177 *Domovina i kemečki list*, Ljubljana, 5. marc, 1942, 10, 9. Са словеначког превод Р. Р.

178 Казивање др Федора Критовца.

179 *Osmrtnica Pogrebnog zavoda Konkordija*, Olomuc 1945.

Јован (Рума, 12. 11. 1871 – Ср. Митровица, 31. 3. 1938)[180]

Са оцем Михаилом, после бруке коју је учинио стриц Васа у Трсту, Јован из Руме прелази на салаш у Јарку, где ће по очевој смрти преузети управљање поседом. Јован је био ожењен Љубом р. Славнић, имао је синове Михајла (Јарак, 1900 – Беч, 1968) и Александра (Јарак, 1910 – Беч, 1990). После пропасти трговине Василија Критовца 1893, Јован задржава део свога власништва над кућом у Руми, Железничка 3, али се пресељава на свој салаш у Јарку, где настоји да унапреди своју економију. Велики поседник Јован Критовац из Сремске Митровице, оставио је синовима око 170 јутара земље у Јарку. Године су учиниле своје. Јован са супругом Љубом прелази у Сремску Митровицу, Светозара Милетића 21. Управљање поседом оставља млађем сину Александру. Јован је преминуо у 67. години. Сахрањен је на Градском православном гробљу у Руми. Супруга Љубица преминула је 13. јануара 1947. у 66. години. Пошто је посед пао под удар аграрне реформе, иза себе је оставила 8 јутара земље и кућу на салашу у Јарку. Наследници су синови др Михајло, адвокат у Загребу, Шубићева 20, и Александар у Бад Гаштајну у Аустрији, УСА зона, привремени боравак.[181]

Сл. 15. Критовци у Јарку 1937.
Стоје Александар и др Михајло, седе Милева, Љубица и Јован

180 СОР, *Протокол умрлих Св. Духа*, 1935–1941.

181 Смртовница Критовац Љубе, Сремска Митровица, 15. 1. 1947, матичар М. Ђајин.

Др Михајло (Јарак, 11. 9. 1900 – Беч, 1968)

Син Јована и Љубице, адвокат, ожењен Милевом (Манда) Жунац (Самобор, 19. 12. 1912 – Загреб, 9. 12. 1986).[182] Мати јој је Љубица р. Петковић из Инђије (1886–1959), а отац Ђуро Жунац (Бјеловар, 1853 – Загреб, 1933), генерал-лајтнант, командант Петроварадинске тврђаве. Живко Марковић, *Очи моје вреде Новог Сада*, у поговору књизи Триве Милитара, *Нови Сад на раскрсници минулог и садашњег века*, Нови Сад 2001, на стр. 426 забележено је: „Љубица Петковић из С. Пазове[183] удала се за остарелог генерала Ђуру Жунца, команданта Петроварадинске регименте. Иако католик он се по православном обичају венчао у Саборној цркви, а млада му у мираз донела триста јутара земље. На Тврђави су војницима, када су тукли 'дуплир' играјући коло, са цокула поотпадале шунегле и метални окови са ђонова, јер је младожења бацао ситне златнике у гајдашев рог".

Др Михајло је права завршио у Загребу, где је отварио адвокатску канцеларију 1925. и радио до 1954. Склапањем другог брака 1954. одлази у Беч, где наставља рад у адвокатури. Михајло и Милева имају сина Федора, рођеног у Загребу 1938. Др Михајло Критовац, адвокат је у Загребу, Петрињска 33, после Другог светског рата. Пошто је посед у Јарку пао под удар аграрне реформе 1945, путем МНО Јарак подноси жалбу Аграрном суду у Сремској Митровици против Одлуке о коначном додељивању земље из земљишног фонда од 18. фебруара 1947, бр. 514/47. Жалећи се суду, износи чињеницу да је њему као власнику одузето укупно 94 к. ј. и 1242 кв. хв. у потесу Симота. Као грунтовном власнику остављена му је кућа на пустари на к. ч. 1299 површине 2 јутра и 6 к. ј. и 777 кв. хв. оранице. Истовремено исти суд оставља мајци Љуби Критовац 6 к. ј. оранице и кућу укупно 8 к. ј., исту кућу са 2 јутра земље који су већ њему додељени. После мајчине смрти мишљења је да њен део имовине треба да припадне једном од синова пошто се други одрекне у корист првог. Преко МНО Јарак је поручено да кућа у Јарку на пустари са господарским зградама после смрти Љубе Критовац припада држави.[184] Др Михајло Критовац преминуо је у Бечу и тамо је сахрањен.

182 Извод из МКВ, храма Св. Преображења, Загреб, 13. 4. 1937, стр. 48, т. бр. 54; Smrtni list Mileve Kritovac, Zagreb, Mesni ured Medvešćak, r. br. 02430.

183 Живко Марковић овде је погрешио. Милева Петковић је родом из Инђије, кћи је инђијског трговца Младена Петковића. У наставку овог цитата проверени зналац сремске историје некритички преузима казивање недатираног извора наводећи да је Милева донела у мираз 300 јутара земље. По подацима проте Радослава Марковића, којем је Младен Петковић, сарадник при оснивању Српске земљорадничке задруге (председник Надзорног одбора), Младен је трговац а не поседник са капиталом од 50.000 форинти 1897. О Младену Петковићу, Аћим Ђермановић Задружни архив 1953, бр. 1, 188. Капитал 50.000 форинти еквивалент је за 165 јутара земље, поредећи капитал 10.000 ф. и посед Јована Божића Радослава Марковића *Православна српска парохија у Инђији крајем 1900*, Инђија, стр. 36. Неспорно је да је Младен Петковић био у то доба један од најспособнијих трговаца у Инђији, могуће је да је у наредних неколико година (преминуо 1905, податак са споменика на Православном гробљу у Инђији) и умножио свој капитал до 300 јутара земље, али ту су и друга Младенова деца. Никола, потоњи парох и сликар, и други.

184 ИАС, Фонд Аграрне реформе 1945/47, Критовац др Михајло, жалба.

Др Федор (Загреб, 22. 8. 1938 – 28. 1. 2011)

Син др Михајла и Милеве. Рођен је у Загребу, где се школује, ради и живи. Завршио је студије архитектуре и стекао докторат друштвених наука из подручја урбане социологије. Федор је био архитект, ликовни критичар, урбанист, еколог, музички образован и креативан, карикатурист. Објавио је више стотина чланака у стручним и научним часописима. Радио је истраживачке пројекте из станоградње. Цео тај опус сортиран је смештен у Државном архиву Хрватске.

Био је сарадник у Центру за индустријско обликовање, а од пензије у Институту за грађевинарство Хрватске, уз ауторску сарадњу с другим институцијама и фирмама. Стручни, научни, едукативни и јавни рад усмерио је према културним, уметничким, социолошким, технолошким, маркетиншким, организационим, креативним и критичким аспектима живљења и пословања у савременом свету. Урбани свет – као место стварања, производње, потрошње, примене и одбацивања артефаката (уникатних, серијских, типских, стандардних, нестандардних, итд.), као место боравка и путовања, подручје производње и интеракције визуелних, аудио и мултимедија – комуникација.

Креативно ликовно стваралаштво остварио је кроз фотографију, колаж и карикатуру. Усмерен је био нарочито на Загреб. Био је члан УЛУХ-а од 1966. (Студијска секција, Уметнички савет), Хрватског друштва карикатуриста, Друштва повјесничара умјетности Хрватске и других струковних друштава (Друштво архитеката Хрватске, Хрватско ергономијско друштво, Удруга за промицање заштите у радној и животној средини), те уредништава часописа *Човјек и простор* и *Амбалажа*. Публиковани прилози: *15 Дана*, *Телеграм*, *ЧИП*, *Архитектура*, *Контура*, *Зарез*, *Комунални вјесник*, струковне публикације и сепарати.

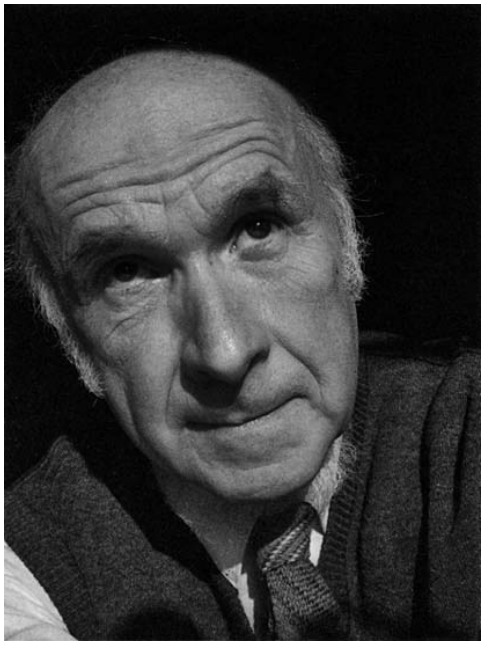

Сл. 16. Др Федор Критовац

Од 80-их година прошлог столећа приредио је низ мањих интерпретативно-студијско тематских изложби (Галерија Модулор, Галерија Прозори, Музеј града Загреба, УЛУПУХ, Галерија Излог, итд.). Сарађивао је на припремним и извршним програмима с центрима за културу, галеријама, удружењима и грађанским иницијативама и „ад хок" тимовима – радним екипама усмереним на проблеме урбане околине и квалитета живљења. Организовао је тематске и студијске презентације, изложбе, креативне и ликовне радионице.

Федор Критовац сахрањен је на загребачком гробљу Мирогој, поживео је 72 године. Ту му је сахрањена мати Милева 21. новембра 1986, поживела 74 године. Породица Федора Критовца одржава континуитет и продужава корене Критоваца са Крита насељене у Руми 1769. Породицу Критоваца у Загребу данас чине:

Дубравка, супруга др Федора, рођена Дедиол, 25. 1. 1939. у Дубровнику. Дипломирала је енглески и француски језик на Филозофском факултету у Загребу 1962. Магистарски рад *Развој доктората знаности на Свеучилишту у Загребу, хисторијат – прописи – библиографија (1874–1974)* одбранила је на Природно-математичком факултету Центра за студиј библиотекарства документације и информацијских знаности у Загребу 1976. Радила је у Референтном центру Свеучилишта у Загребу, објавила 40 радова и 7 књига Библиографије докторских дисертација свих факултета у Загребу, од којих су дигитализоване оне од 1880. до 1952. (објављене 1976) 868 јединица. Из тог је створен тзв. Дигитални академски репозиториј (ДАР) http://dar.nsk.hr, на којем ће се код сваког доктора појавити фотографија и биографски подаци у сарадњи са Лексикографским заводом који има те материјале.

Тијана, кћи др Федора и Дубравке, рођена 15. 9. 1968. у Загребу. Дипломирала на Филозофском факултету у Загребу 1993. Дипломирани је информатолог и историчар уметности.

Тимотеј, син др Федора и Дубравке, рођен 18. 9. 1972. у Загребу. Дипломирао је на Архитектонском факултету у Загребу 1998. Дипломирани је инжењер архитектуре. Најзначајнији му је рад *Ревитализација села Смиљан крај Госпића,спомен комплекс Тесла***.**

Маријана Бурчул, рођена 19. 9. 1973. у Задру. Невенчана супруга Тимотеју, дипломирала је на Архитектонском факултету у Загребу 1999. Дипломирани је инжењер архитектуре. Тимотеј и Маријана имају кћер и сина, ученике основне школе, који надајмо се продужују корене Критоваца.

Александар (Јарак, 31. 5. 1910 – Беч, 1990)

Син Јована и Љубе, завршио је права у Загребу. После Другог светског рата пријавио се војној мисији 28. септембра 1945. Ослобођење га је затекло на територији Аустрије, у коју је 1942. отеран.[185] Будући да болује од плућне болести – ТБЦ, што доказује лекарским уверењем Прве медицинске бечке клинике од 28. новембра 1945. и 1. фебруара 1946, број 890/45, потребан му је даљи боравак у његовом досадашњем месту пребивалишта у Аустрији, у висинском климатском месту. Према наведеном, Александар Критовац није изгубио југословенско држављанство и не задржава се противзаконито ван државе. [186]

185 ИАС, Фонд АР, Критовац др Михајло, Уверење Градског народноослободилачког одбора Сремска Митровица, 20. 11. 1945, бр. 10743/45.

186 ИАС, Фонд АР Критовац др Михајло, Југословенска војна мисија за репатријацију, Салцбург,

По одобрењу из уверења Југословенске мисије за репатријацију у Салцбургу, др Михајло Критовац у братово име подноси жалбу МНО Јарак у вези са одузетом земљом. Посед Александра Критовца у Јарку износио је 73 к. ј. и 540 кв. хв. Почев од 1937, после очеве смрти, Александар је обрађивао цео посед у властитој режији и није земљу давао у закуп или наполицу. Цео Јарак зна да је завршио Правни факултет, али никад се није бавио правом, није имао других прихода него од обрађивања земље у Јарку. Њему је земљорадња била главно занимање и према томе њему мора припасти земљораднички земљишни максимум. Закон о аграрној реформи се не спроводи јединствено, како је МНО Јарак у питању Александра Критовца поступио противно закону, наводим два случаја како Закон тумаче у суседним селима, и то у МНО Хртковци и МНО Никинци. У Хртковцима се налази велепосед Боје Дера, а у Никинцима велепосед Вулпе. И један и други велепоседник школовани су људи, интелектуалци, исто као и Александар Критовац. Ни један ни други нису обрађивали земљу ни сами, ни лично, ни са својом фамилијом, него туђом радном снагом, исто као мој брат. И МНО Хртковци и МНО Никинци оставили је и једном и другом земљораднички максимум, јер је исправно оцењено, пошто су се бавили једино обрадом земље.[187]

У оставинском предмету иза преминуле Љубе Критовац др Михајло Критовац именован је за управитеља оставине, која се састоји из покретнина и једне куће са зградама, те 8 јутара земље у Јарку. Оставитељкин син, очитовани др Михајло Критовац из Загреба, дужан је да по завршетку оставинског поступка на захтев другог наследника истом положи рачун о управљању.[188]

Пошто је Други светски рат Александар провео у заробљеништву у Аустрији, после рата се прикључио Југословенској мисији у Бечу. У процесу аграрне реформе 1945–1948. остао је без поседа у Јарку. Остао је да живи и ради у Бечу, као трговачки путник, заступник текстилне фирме „Хофер и Кемењи"[189] Оженио се власницом Луц Хофер, са којом није имао порода. Преминуо је 1990. и сахрањен је у Бечу. У вези са повраћајем земље контактирао је са адвокатом Федором Араницким у Сремској Митровици.[190]

Георгије – Ђура, архимандрит Гедеон (Рума, 23. 4. 1873 – 12. 3. 1930)

Син Михајла и Марије, Велику гимназију завршио је у Новом Саду.[191] Богословију у Карловцима похађао је 1895–1900.[192] Права у Загребу Георгије Критовац је завршио пре богословије у Карловцима, о чему сведочи Уверење за правника Ђуру Критовца да ће у клир бити примљен са сведоџбом о државном испиту и сведоџбом о колоквију.[193] Пострижен је у манастиру Беочину 29. јуна / 12. јула 1904. Његова светост патријарх Георгије рукоположио га је у Сремским Карловцима у Саборној цркви у чин јерођакона 3/16. августа 1904. Епископ Лукијан Богдановић рукоположио га је у

Аустрија, 23. 11. 1946, капетан Саво Милеуснић.

187 ИАС, Фонд АР, МНО Јарак, жалба др Михајла Критовца у име Александра Критовца.

188 ИАС, Фонд АР, Срески народни суд Сремска Митровица, Закључак, пословни број: 11-1947.

189 Беч, Петерсплац 3.

190 Казивач др Федор Критовац.

191 *Новосадска гимназија 1810–1910*, Нови Сад 1910, 68.

192 Никола Гавриловић, *Карловачка богословија (1794–1920)*, Сремски Карловци 1984, 236.

193 АСАНУК, Митрополија 26. 3. / 8. 4. 1901, през. бр. 38.

чин протођакона 13/26. марта 1905.[194] Епископ бачки Митрофан Шевић у Новом Саду у Светођурђевском храму рукоположио га је 14/27. октобра 1905. у чин презвитера-синђела. Распоређен је за придворног синђела у Карловцима.[195] Касније се помиње као синђел у манастиру Беочин и катихета у кадетској школи у Каменици.[196] Извод венчаних Јована Пазарског, трговца у Руми, венчаног у храму Св. Ваведења Пресвете Богородице, војне капеле у Петроварадину, потписује патријаршијски синђел Гедеон Критовац, ц. кр. војни духовни професор.[197]

Духовник који је причестио стрељане у Петроварадину 1914.

Приликом стрељања талаца, свештеника и монаха оптужених за велеиздају у Петроварадину 12. септембра 1914, „пред стрељање причешћивао их је протосинђел Гедеон Критовац, Румљанин, који је током рата био интерниран у Беч, оптужен за велеиздају". Тоша Искруљев оставио је траг о часном држању Гедеона Критовца, војног свештеника, који је на суђењу у Јакову сазнао за одлуку преког суда да се убије игуман манастира Фенек Данило Брзаковић. „Гедеон Критовац је пао на колена пред др Јиндрихом Церманом, Чехом, капетаном аудитором молећи га да спасе живот игуману Брзаковићу. Генерал Литгендорф тражи смрт за све. Преписка између генерала и судије аудитора трајала је од 9. до 25. августа. Церман све чини да ослободи игумана Брзаковића и у томе успева и игумана Брзаковића пошаљу у Плашки на канцеларијски рад у владичанској резиденцији владике Зеремског."[198] Овим својим чином Гедеон Критовац је у контакту са др Јиндрихом Церманом спасао живот игуману Брзаковићу, али је навукао мржњу генерала Литгендорфа, због чега је био осуђен за велеиздају. Но, док још није покренут поступак против њега, Гедеон Критовац је 12. септембра 1914. исповедио Шајкашане, Бешчане и Батајничане, пре стрељања, у Петроварадину у злогласној акцији Мађара после пробоја српске војске у селима доњег Срема.[199] „У предмету велеиздаје одбранио га је адвокат Ловрић."[200] Гедеона Критовца, Ђуру фелдкурата – војног свештеника, помиње Ђорђе Војновић, инђијски велепоседник у књизи *Инђија у мојим сећањима*.[201] „Ђура Крибовац из Руме, који је на почетку рата као војни свештеник присуствовао стрељању Срба у Петроварадину. Тај га је призор прогањао, од тога је живчано оболео и после неколико година умро." Ова грешка у презимену сигурно није грешка аутора него штампарска. Сигурно да су последице постојале, међутим сам боравак у Бечу и живчано обољење су адути одбране у ослобађању и спасавању живота часног протосинђела Гедеона Критовца.

Као частан духовник и познавалац Беча из дана интернације, „Гедеон Критовац је 1918–1919. додељен Југословенској војној мисији у Бечу".[202] О њему пише др Богумил

194 АСАНУК, *Списак свештеника...* 12/1904, К 853/645 из 1904.

195 АСАНУК, *Списак свештеника...* 15/1905, К 1373/964 из 1905.

196 Мата Косовац, *Српска православна митрополија карловачка*, Карловци 1910, 169.

197 АЦ СД, 9/22. 1. 1910.

198 Тоша Искруљев, *Распеће српског народа у Срему 1914. године и Мађари*, Нови Сад 1936, 16–18.

199 Исто, 36.

200 Лепосава Кљајић, *Манастир Ковиљ*, Нови Сад 2004, 144.

201 Ђорђе Војновић, *Инђија у мојим сећањима*, Инђија 1997, 43.

202 Богумил Воршак, *Ковиљ манастир светих архангела Михаила и Гаврила*, Београд 1930, 32.

Воршак, Словенац, министар и посланик у пензији, зет Критоваца. Нада Воршак је кћи великог жупана Тоше Георгијевђа, по матери (Јелени) из породице Критовац, који су у XVIII веку дошли са Крита. Живели су у Руми и тамо били једни од оснивача Грчке цркве. Њен ујак је био архимандрит Гедеон (Георгије) Критовац. Ето повода зашто др Богумил Вошњак пише о архимандриту Гедеону – Ђури Критовцу.

По повратку у земљу придружио се братству манастира Ковиљ. „По смрти архимандрита Видицког, почев од јесени 1925. Гедеон Критовац постављен је за управитеља Ковиљског манастира. У исто време био је члан Управног одбора Карловачке митрополије.”[203] Гедеон Критовац као архимандрит манастира Ковиљ „Својим ауторитетом успео је да братству обезбеди, након тешких ратних година, повољне услове живота у манастиру. Архимандрит Гедеон сахрањен је на манастирском гробљу”[204], казује професорка Лепосава Кљајић у књизи *Манастир Ковиљ*. Гедеон Критовац преминуо је у родној Руми. Опојали су га прота Марко Шаула и три месна свештеника у Руми, истог дана пренет је у манастир Ковиљ, где је сахрањен – сачувано је у архиви Св. духа у Руми. Преминуо је сутрадан по смрти патријарха Димитрија Павловића.[205]

Сл. 17. Георгије Критовац, студент[206]

203 Исто.

204 Л. Кљајић, *Манастир Ковиљ*, 146.

205 СОР, МКУ Светог Духа, 1918–1931, стр. 92, бр. 8; АЦ СД, *Разгледница мртваца*, 12. 3. 1930, др Д. Дима. Лечио га др Петровић.

206 Из породичне архиве др Федора Критовца.

Сл. 18. Гедеон Критовац, архимандрит манастира Ковиљ[207]

Симеон (Рума, 25. 7. 1874 – Гарешница, РХ, 17. 11. 1925)[208]

Најмлађи син Михајла и Марије, помиње се као котарски шумар по подацима „Именика достојанственика чиновника и јавних службеника, Краљевине Х. С. и С., Загреб 1918", стр. 42. Радио је у крижевачкој имовној општини, котарска шумарија у Гарешници. Симеон Критовац плаћа чланарину за 1924. и 1925. у *Шумарском листу*. Откуда он тамо? Отишао је за старијом сестром Јеленом, удатом за Теодора–Тошу Георгијевића, некада великог жупана Бјеловарско-крижевачке жупаније. Симеон је 14. фебруара 1906. склопио брак са Вилмом Муришић р. Шимончић, рођеном 1868. у месту Дубрава. Брак је био без потомака. Симеон је преминуо у 50. години.

207 Снимак из часописа *Илустровано време*, Београд 1930.

208 Matični ured Garešnica, 29. 12. 2015. Vlasnik Timotej Kritovac.

Александар (Рума, 12. 10. 1831 – 4. 10. 1877)

Син Јована и Јелене, био је нежења. О њему има изузетно мало података. На споменику пише: „Подигоше га, мати Јелена, браћа Миша и Васа".

Васа (Рума, 21. 2. 1840 – Трст, 10. 8. 1893)

Син је Јована и Јелене. Међу Румљанима приложницима за подизање споменика Лукијану Мушицком помиње се као сапунџија.[209] Иако млад, тада 15 година, Василије се бавио једним од породичних заната, потом одлази у Панчево на школу. У Списку за исповед 1856. Василије Критовац је нотиран као ученик у Панчеву. У породичном дому упознао је Корнелија Станковић 1855. и 1856, када је Станковић са Стевом Тодоровићем боравио у Руми. Критовци су у Руми били једна од најугледнијих породица тога доба.[210] Потом је постао студент Трговачке академије у Бечу.

Убрзо после успеха у Бечу 21. марта 1861, када је Корнелије Станковић приредио Духовни концерт у Musikverein Säle Tuchlauben, у Руми је 28. септембра 1862. основано Српско црквено певачко друштво. Оснивачи су Васиљко Критовац и Панта Ђуричић Биорац. „Друштво је основано 28. септембра 1862. у Мешовитом збору. Прву свету литургију (Ђурковићеву композицију) одпојало је оно на Св. Саву 1863." Ово је забележио Васиљко Критовац на својим нотама из којих је учио и певао Свету литургију.[211] Васиљко – Васа Критовац је у то време студент Трговачке академије у Бечу. У то доба евидентна је хомогенизација Срба у Бечу, који 1860. настоје да се национално уједине; оснивају Српску православну парохију у Бечу. По завршетку Трговачке академије Васа је „неко време практиковао у банкарској фирми Сина у Бечу".[212]

„Године 1862. покренули су замисао блаженопочивши Васиљко Критовац и сада на животу налазећи се господин Панта А. Ђуричић да се у Руми оснује Српско певачко друштво."[213] Поред овог има још трагова да је 1862. година оснивања. *Српски музички календар* за 1909. објављује списак певачких друштава у Српству, како у Аустроугарској тако и у Србији.[214] На страни 38 записано је: „Рума (Срем) Српско црквено певачко

209 *Србски дневник*, Нови Сад 1855, бр. 20.

210 Д. Ј. Поповић, *О Цинцарима*, 397. „Михајло Критовац бавио се испрва гајењем коња и житарском трговином, а када је године 1812. отворио шпецерајску и гвожђарску радњу, највећу у Срему, која је постојала све до 1895. под фирмом 'Михајло Критовац и синови'. Јова [Михајлов син] је водио трговину и сазидао садашњу породичну кућу у Руми, накуповао је земље у Јарку, Павловцима и Руми, био је први начелник у Руми [по паду Баховог апсолутизма] Васа [Јованов син] је свршио Трговачку школу у Бечу, неко време је практиковао у банкарској радњи Сина у Бечу. Васа је 1871. купио преко 200 кј земље у Јарку."

211 *Извештај о раду и стању Румског српског певачког друштва за годину 1911*, Рума 1912; Ратко Рацковић, *Корени и достигнућа, поводом 40 година ГТО „Бранко Радичевић"*, Рума 2010, књига спремна за штампу, стр. 9.

212 Д. Ј. Поповић, *О Цинцарима.*

213 *Извештај о раду и стању Српског певачког друштва*, 3. Панта А. Ђуричић Биорац (1837–1919) уз брата Јована представљаће у другој половини XIX века најуспешнију велепоседничку и трговачку кућу у Руми. Родитељска кућа им је у Главној улици преко пута Кампла, до великог парка. Пантина кућа била је на углу Иришке и Главне, данас Салон намештаја „Мрвић". Некролог Панте Ђуричића Биорац објављен је у листу Застава, Нови Сад, 26. 7. 1919. Јованова кућа је зграда Радничког универзитета у центру. Јован је оснивач Српске банке у Загребу, велики добротвор и оснивач Друштва „Привредник" у Загребу.

214 *Српски музички календар* за 1909.

друштво. Основано 1862. Председник Александар Циковац. Хоровођа привремено г. Сава Голошин, адвокатски перовођа, 36 чланова Мешовити збор. Тамбурашки збор 12 чланова. Ово друштво има свој дом. Слава је Недеља Свих Светих."

Постоји забелешка др Милана Мићића о постојању Српског певачког друштва пре 1872. Господин Мићић трагајући за грађом и подацима о фармацији у Срему пронашао је у Архиву Хрватске у Загребу, у фонду Краљевске земаљске владе, спис писан ћирилицом, ијекавицом: *Записник Мале скупштине од 5. јануара 1870.*[215] Коментар др Милана Мићића: „Период око 1870. године обележило је настојање централних власти да силом у Сремској жупанији уведу латиницу као службено писмо. Сремска жупанија се јако опире томе и жали цару са мотивацијом да је боље да пет људи у централној влади научи ћирилицу, него цео народ овде латиницу".[216]

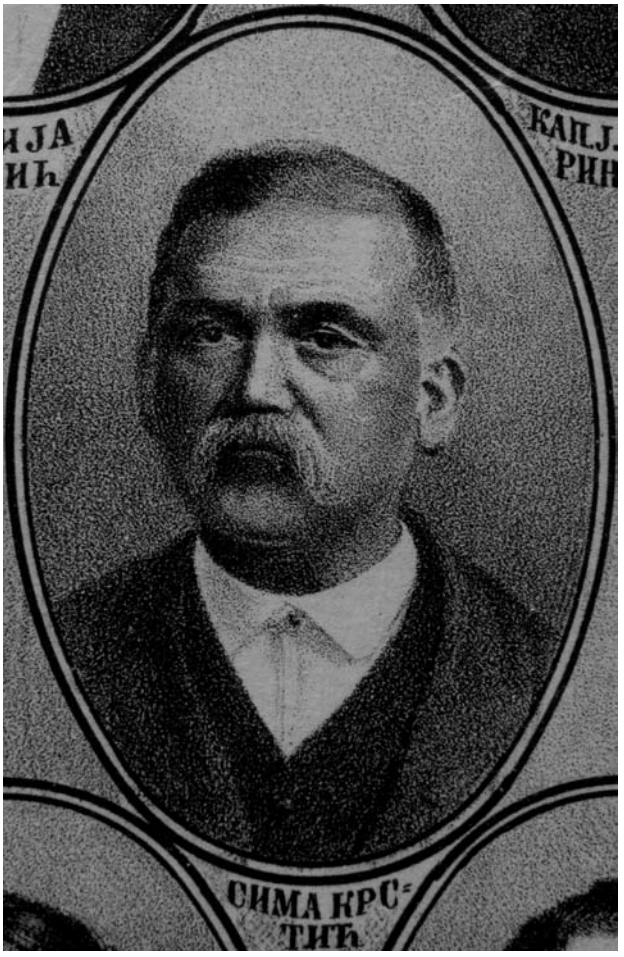

Сл. 19. Адвокат Сима Крстић

215 Милан Мићић, *Фармација у Срему 1759–1918*, Нови Сад 1987.

216 Исто.

Ови подаци нас враћају на време оснивања Српског црквеног певачког друштва и 1862, и да ту чињеницу размотримо у склопу укупних друштвено-историјских збивања тадашње Аустроугарске и Хрватске којој Рума припада по распаду Баховог апсолутизма. Те ране шездесете године су године националне хомогенизације Срба у оновременој Хрватској, стварања и развоја политичких странака, израстања лидера Срба у политичком животу. У моменту формирања 1862. Друштво поред осталог има и атрибут црквено, који ће носити у наредних десет година, све до легализације, тј. формалног признања од стране државе. У међувремену Друштво је радило и егзистирало, али у оквиру црквене јурисдикције и аутономије Српске православне цркве, одвојено од државе. Јавни наступи одржавани су у цркви поводом обележавања значајних датума, слава, појединих догађаја из историје хришћанства и Српске православне цркве.

Имајући у виду ова друштвено-историјска збивања и наведена документа, постаје јасно зашто је Српском црквеном певачком друштву у Руми требало десет година да се и формално региструје. Падом Раухове владе за хрватског бана изабран је Коломан Бедековић, чија је влада одобрила Правила Српског певачког друштва у Руми. Њих потписује Сима Крестић,[217] привремени председник, и чланови Управљајућег одбора: Сима С. Стаић, Ђ. Ј. Ђорђевић, Јосим Богдановић, Сима Милутиновић, Стева Т. Јаковљевић и Спиридон Антонијевић. Правила су одобрена 28. јуна 1872. године у Загребу.[218]

Сима Крстић, румски адвокат, био је изузетна личност. Родом Ирижанин, (отац Атанасије, земљорадник), школски је друг кроз свих шест разреда гимназије Бранка Радичевића. „Бранко се несумњиво може сматрати као најбољи ђак у овој генерацији карловачких ђака. Од поменутих (Илија Округић – Сремац, Стеван Поповић) са њим се у првенству могао такмичити једино Сима Крстић."[219]

Знатнијег трага о активностима Српског певачког друштва налазимо 1889, кад се Румљани појављују као главни организатори прославе Петстогодишњице Косовске битке у пречанском Српству. Васа Критовац, оснивач и први председник, начелник је трговишта Рума.[220] Председник организационог одбора је Јован Ђуричић Биорац.[221] Веома жива пропагандна активност у новосадској *Застави* анимирала је тринаест српских певачких друштава да се пријаве за прославу у Раваници и Руми. Пријављена су: новосадско, митровачко, сентомашко, земунско, старобечејско, футошко, румско, мокринско, шидско, великокикиндско, панчевачко, вуковарско и великобечкеречко друштво.[222]

Пријављене су композиције: *Косовски бој* Гвида Хавласа, *Косовка* Роберта Толингера, *Ветри с Косова* Мите Топаловића, *Хеј трубачу* Јосифа Маринковића, *Сабљо моја* Даворина Јенка, *Богови силни* Даворина Јенка, *Напред* Роберта Толингера ...

217 *Правила Српског певачког друштва у Руми*, Рума, Штампарија Андрије Вагнера 1883, Народна библиотека Србије, Београд, 15309.

218 *Краљевска земаљска влада, Хрватске, Славоније и Далмације, Одјел за унутарње послове број 7333/1451*, за банског намјестника Јурковић.

219 Теодора Петровић, *Неколико прилога коментару Бранковог Ђачког растанка*, Зборник Матице српске за књижевност и језик, књ. 1, Нови Сад 1954, 194.

220 *Застава*, Нови Сад 1889, 11.

221 Исто.

222 *Видовданска петстогодишњица и програм прославе*, Застава, Нови Сад 1889, 86.

Најављени су диригенти: Роберт Толингер, Александар Дозел, Хуго Доубек, Паја Јаворски, Милчински, Душан Поповић, Гвидо Хавлас... Но умешала се политика – поплашила се Хабзбуршка монархија да се скуп не претвори у револуционарни бунт српског народа. Полиција је на свим путевима и мостовима друштвима и појединцима из Бачке и Баната забрањивала прелазак у Срем. Општој контроли измакли су Вуковарци, који су стигли први бродом.[223] Васа Критовац је замолио Змаја и Јашу Томића да не узимају јавну реч на концерту и после коцерта. Котарски предстојник у Руми Рогулић „по вишем налогу замолио је Јашу Томића да напусти Раваницу".

Василијан, епископ бачки, администратор Архидијецезе сремскокарловачке и митрополије српске 10–22. јуна упућује окружницу протопрезвитерима где им ставља до знања:[224] „Обележавање петстогодишњице Косовске битке у Раваници 15–27. јуна без знања је и одобрења црквене хијерархије. То није заповедни празник јер није уврштен у празничне дане најстрожије се забрањује држање богослужења и парастоса са политичким садржајем. Непропустите да ваше подручно свештенство, учитељство и народ окружја вашег о овој забрани нашој одмах известите".[225]

О Васиним трговачким активностима по доласку из Беча сведочи синовац Јован, Михајлов син: Код куће је трговину преузео стриц Василије (1840–1893), свршио је Трговачку школу у Бечу. Дошавши кући, водио је економију. Остао је траг да су Критовци г. 1871. купили преко 200 јутара земље у селу Јарку, међутим те исте године преминуо им је отац Јован. Пошто је са братом Александром био сувласник куће бр. 370/265, по смрти Александровој (4. 10. 1877) продаје 8. децембра 1877. свој део куће Катарини Пантелић.[226] На изборима за Хрватски сабор владини кандидати за Срем за Руму су били: Васа Критовац, а за Добриначки срез др Јован Шевић.[227] Василије је био нежења. Као и отац Јован, и Васа се бавио политиком. Обојица су били начелници у Руми. Васа је био начелник од 1887. до 1889, као начелник Трговишног магистрата у Руми 3. маја 1889. по наредби ВКЗ Владе у Загребу одјел за унутрашње послове доставља Напутак за примаље жупнику др Јосипу Паусу, и паросима Васи Крстићу, и Авакуму Стајићу, али и лекарима др Душану Дими, др Николи Руњанину, др Мавру Фишеру, др Ернсту Фурјаковићу и др Игњату Ернсту звања и равнања ради.[228]

Васа Критовац, трговац и равнатељ Вјересијског д. д. у Руми,[229] био је први човек Руме од 1887.[230] све до почетка 1892. Одато му је признање да је „ваљан човек", али је речено и да није за посланика. За осам година, како је на том положају, није ништа учинио за срез.[231] Њега је 1892. приликом гласања, са резултатом 19:2, победио Сима Милутиновић.[232]

223 *Застава*, Нови Сад 1889, 93.
224 Архива Вазнесенске цркве у Руми, 1889. Пре 3, бр. 2
225 Р. Рацковић, *Корени и достигнућа*, 139. Извори: *ЛМС*, 1871, књ. 112, 581; 1879, књ. 120, 342.
226 ОСР, ЗКО, књ. 28, ГУ 1490, А: к. бр. 370/265, стр. 253.
227 *Браник*, Нови Сад, 59/1887, 19/31. 5, стр. 3.
228 АЦ СД, 28. 4. / 10. 5. 1889.
229 *Srpski klub u hrvatskom Saboru od 1884 do 1887*, Zagreb, str. 202–203.
230 F. Wilhelm, *Rumaer dokumentation*, 414; *Застава*, Нови Сад 1892.
231 *Застава*, Нови Сад 1892.
232 ИАС, *Магистрат Руме*, седнички записи 12. 1. 1892.

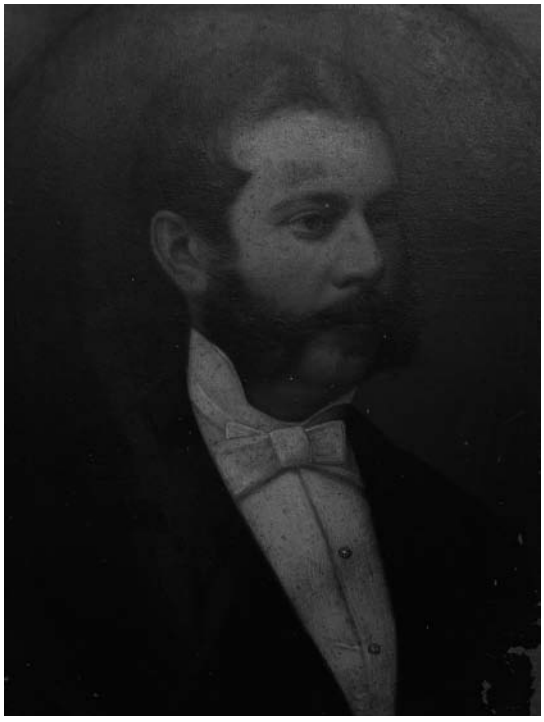

Сл. 20. Васа Критовац, рад непознатог аутора, уље на платну, димензије 41 x 33 cm
Оснивач и председник Српског црквеног певачког друштва у Руми 1862–1866. [233]

Очигледно је да су Михајло и Василије имали раздвојене некретнине. Заједнички су водили послова у оквиру фирме „Михајло Критовац и синови". Старији Михајло са бројном породицом (три кћери и три сина) водио је рачуна о трговини и пословању фирме у Руми или у околини. Васа је био експониранији ван Руме, био је нежења, поред трговине бавио се и политиком, вероватно је имао и шири круг пословних партнера па по том основу више се бавио трговином на велико и комерцијалом у данашњем смислу речи. Пошто је практиковао у чувеној бечкој банкарској кући „Сина", имао је више знања о берзанској трговини. Бавећи се берзанском трговином, допринео је краху фирме „Михајло Критовац и синови" и изгубио свој део поседа.

Васа је завршио трговачку школу у Бечу, неко време је практиковао у банкарској радњи „Сина" у Бечу. Дошавши кући, водио је економију, пошто су 1871. купили преко 200 к. ј. земље у Јарку. Најстарији Михајлов син Јован завршио је високу економску школу у Бечу, преузео посед и после рата живео у Сремској Митровици. Он је казивач др Душану Ј. Поповићу о породичним коренима.[234] Но, Јован не наводи разлоге како је и зашто још увек релативно млад преминуо му отац Михаило 1898. Не наводи зашто се он после очеве смрти преселио на пустару у Јарку. Разлог је финансијски – берзански крах стрица Василија и његово самоубиство у хотелу у Трсту 1893.

233 Власништво Тимотеја Критовца, Загреб.

234 Д. Ј. Поповић, *О Цинцарима*, 398.

Сл. 21. Васа Критовац, градоначелник Руме 1887–1888.

„Васа Критовац, велепоседник из Руме, рођен 1840. посланик на Хрватском сабору и делегат у Угарском сабору, поседник више ордена. Убио се у Трсту због поремећености материјалног стања, стративши своје имање на берзи. Овај жалосни догађај нека послужи за углед нашем свету како је опасна течевина на овај лакоуман начин."[235] „Убио се у уторак 10/22. 8. 1893. Васа Критовац, поседник из Руме, десетогодишњи посланик на Хрватском сабору, делегат на Угарском сабору. Члан Матице српске, витез ордена Фрање Јосипа I. Био је више пута градоначелник Руме. Преминуо је у 53 години."[236]

КОНСТАНТИН КРИТОВАЦ (1766 – ?) И ЊЕГОВИ ПОТОМЦИ

Најмлађи брат, који долази са Крита, Константин, није на животном путу имао ни приближно успешну каријеру какву су имали старија браћа Николај и нарочито Михајло. „Константин и Јелисавет Критовац, 10. 9. 1794. добили су сина Димитрија, забележио је парох храма Свих Светих Аврам Михајловић, кума Сосана, кћи Василија

235 *Наше доба*, Нови Сад, субота 14/26. 8. 1893. стр. 4. Власник и уредник др Стеван Поповић.

236 *Браник*, Нови Сад, бр. 94 од 14/26. 8. 1893, 4.

Стајића."[237] Овде из података о кумству закључујемо да су Никола, Михајло и Коста непобитно браћа, јер им кумује породица Стајић, а млађима Михајлу и Кости иста личност Давид, син Симеона Стајића, крштава децу. У истом извору налазимо Константина и Јелисавету Критовић: 20. децембра 1796. родила се кћи Марта, парох храма Свих светих Аврам Михајловић, кума Софија, кћи Василија Стајића. Из Домовног протокола Свих светих 1811. дознајемо да је Константин стар 45 година, Јелисавета, Константинова супруга, 40 година. Син Јован 9, Марија 1, и Марта, Константинова мати, 62 године.[238] На основу ових података закључујемо да је Марта, друга супруга Николиног и Михајловог оца којег су убили Турци у старом крају. По овим подацима, Марта је рођена 1749, Николај 1750, Михајло 1764. а Константин 1766. По доласку у Руму браћа се међусобно испомажу. Сазнајемо да је Коста Критовац, тутор цркве, потрошио 50 ф. од школског новца. После његове смрти затражено је да се та сума надокнади из његове оставине.[239] Ту вероватно почиње пад Косте Критовца, јер у Списку за исповед 1856. пописан је као укућанин, што значи да је изгубио кућу пописивану домовним протоколима 1811. и 1814. т. бр. 24, односно кућни број 47. Јован, син Косте Критовца, тада има 50 година, пијаница је, цркву не посећује. Стана, супруга, има 46 година.[240] Коста Критовац, берберин, стар 46 година, преминуо је 1874.[241] Нема сачуваних података о потомцима, деца су му вероватно умирала млада.

237 ИАС, ПКСС, 1794.

238 РОМС, М. 18720, *Домовни протокол храма Св. Вазнесења и храма Свих Светих у Руми*, 1811, т. бр. 24, к. бр. 47.

239 АСАНУК, Школска депутација у Пешти, свежањ 361, бр. 27 из 1840.

240 *Списак за исповед храма Свих Светих 1856.* сачинио парох Милутин Ратковић.

241 АЦ Св. Духа, Рума, *Протокол умрлих храма Свих Светих 1861–1885*, 1874, стр. 114.

Ratko Racković
Ruma

THE HISTORY OF THE KRITOVAC FAMILY, BIOGRAPHICAL APPROACH

SUMMARY

The migrations in the 18th century and the benefits at Baron Marko Pejačević's manor conditioned a fast economic growth of New Ruma town. The novelties that contributed to the faster development of the commercial towm of Ruma had been brought by the Greek merchants who had the capital and the knowledge of the commerce. They immediately became integrated into the new environment. As Othodox believers, in 1800, they guaranteed with their capital for the construction of the new – Greek church which was not gladly accepted by the major Catholic population as well as the Nobility manor Pejačević. New capitalist relations were advantegous for the Serbian and Greek minority who rented the Pejačević's wolds and commerced, which enabled them to rise in the Germanized Ruma. As merchants and craftsmen, Serbs and Greeks were more successful than Germans, Croats and Hungarians who were more numerous and had more benefits. Doing business throughout Europe, Serbs and Greeks realized the importance and the amenities of the education for their offspring. During the 18th century, a lot of Ruma citizens had been educated and left trace in the Serbian fatherland. Uroš Nestorović, the principal of Serbian schools in Hungary, filing a report to the Emperor in 1812, wrote a panegyric to the Ruma school system, naming various educated and worthy people and writers among the Serbs. Mihajlo Kritovac is described by Nestorović as "one of the worthiest people in the school system of the County of Srem where he was particularly praised."

In political conflicts with the Nobility during the 19th century, the Kritovac family had some prominent members such as Count Sima, mayor Jova and Vasa. In the First World War, the military priest Gedeon Kritovac saved from death the prior of the Fenek Monastery Danilo Brzaković and had confessed before shooting the inhabitants of the villages Batajnica, Beška and Šajkaš under the walls of Petrovaradin Fortress in 1914. In the 20th century, the Doctor of Law Mihajlo and his son Fedor, an architect and the Doctor of urban sociology, both reached university degrees. Kritovac daughters married high state and military officials in Austria. After the success and the progress of the ancestors, there came the stock market crash and the last act by Vasa Kritovac.

821.163.41:929 Јовановић В.
821.163.41.09 Јовановић В.
371.12:929 Јовановић В.

Станиша Војиновић
Београд

ВАСИЛИЈЕ ЈОВАНОВИЋ, КУЛТУРНИ ДЕЛАТНИК ПОРЕКЛОМ ИЗ ЗЕМУНА

Сажетак: Рад доноси биографске податке, анализу књижевног рада и архивске изворе везане за делатност Василија Јовановића (1792–1858), учитеља пореклом из Земуна, који је једно време службовао у Земуну, а потом у Кнежевини Србији био учитељ, писар и државни чиновник. Значајан је као аутор више драма, песама, неколико превода и једног романа. Посебно је значајна његова рукописна песмарица грађанске лирике која је сачувана у заоставштини Вука Караџића.

Кључне речи: Василије Јовановић, Земун, грађанска поезија, песник, Срби пречани, Крагујевац, Шабац, учитељ.

Василије Јовановић се у нашем времену појавио изненада, и постао познат по рукописној песмарици грађанске лирике сачуваној у оставштини Вука Караџића. Њу је открио Боривоје Маринковић и из ње објавио неколико песама у антологији *Српска грађанска лирика* (књ. 1–2, Београд 1966). Уследило је писање о њој и њеном састављачу у књизи *Из културне историје Земуна* Стевана Радовановића (Земун 1970, 65–68), као и у радовима о грађанској поезији Мирјане Д. Стефановић, објављеним у књизи *Српска грађанска поезија* (Ваљево, Нови Сад 1992).

Поред тога, Јовановић је занимљив и због посвећености позоришту и литерарном стварању, тим пре што је за своје време био веома плодан писац. И поред тога лексикони (књижевни и културни) нису утврдили ни годину његове смрти, а и многе значајне године његовога живота остале су непознате.

Оно што се зна углавном је везано за позориште. Са Јоакимом Вујићем дао је неколико представа у Земуну, а можда је понешто и сам урадио за наше позориште.

ИЗ БИОГРАФИЈЕ ВАСИЛИЈА ЈОВАНОВИЋА

Рођен је у Земуну 29. децембра 1792. и пореклом је из трговачке породице; мајка му се звала Марија и била је жива 1831. Основну школу и трговину учио је у Земуну, потом Богословију у Сремским Карловцима. Замонашио се у манастиру Малом Гргетегу,

а онда од 1812. до 1816. био је учитељ у Земуну. Године 1816. боравио је у Србији као писар, па ђакон код ужичког владике Мелентије Никшића (до његове смрти), затим је 16. јуна 1816. постао учитељ у Крагујевцу.

О овом првом боравку у Србији оставио је података у писму кнезу Милошу:

Ваша Светлости,

Милостивјејши Господару!

Сваки прави Србин, макар гди био, желио би у данашње време у Србију доћи, и у њој под мудрим и срећним владањем Ваше Светлости дане живота свога провести, трудећи се не само свога живљења ради, него да би у чему год, макар и најмање и на обшту ползу бити могао. Жеља ова особито побуђује мене, који сам већ имао срећу пре неколико година у Сербији бити, и трећи пут покорњејшу просбу моју Вашој Светлости поновити.

Истина да ја сад овде као учитељ од године 1818. имам пристојне царске плате 208 фор. сребра на годину, по којој би како ја у старости, тако и по смрти мојој моја жена могла имати пензију. Но ја сам ово све наумио оставити и без икакови уговора у Сербију прећи, знајући да се никакав поштен човек није кајао, кој је одовуд' тамо под мудру и милостиву владу Ваше Светлости прешао, а особито ја не желим никакове особите службе, него ћу бити задовољан са службом учитељском у Београду (где се сад, као што чујем, и онако учитељ тражи), или с писарском код Магистрата макар које нахије. Само ме једно узнемирује: Ја сам 1816. године био 6 недеља писар и 8 дана ђакон код покојног ужичког владике Г. Мелентије Никшића, и по смрти његовој с милостивим допуштењем Ваше Светлости био учитељ у Крагујевцу (одакле сам такођер с допуштењем Ваше Светлости у почетку 1817. болести ради амо вратити се морао); но опет не би сам рад био, да ме ко тамо овим прекори; зато се усуђујем покорњејше молити Вашој Светлости, да би сте милостивјејше благоизволили, освободити ме од сумње, и тако допустити ми, да тамо прећи могу.

За ко[ј]е молећи се и препоручујући се великодушној милости Ваше Светлости

Ваше Светлости
окорњејшиј слуга
Василиј Јоановић
Учитељ земунски.

У Земуну 25. маја 1832.

(Напомена руком писара кнеза Милоша:) Прим. у Пожаревцу 4. јунија 1832. Вид. Н° 1586 и 1547.[1]

После повратка 1817. у Земун опет је радио као учитељ, прво приватни, а од 1818. државни, са годишњом платом, како је у овом писму навео, од 208 форинти.

1 Архив Србије, Кнежева канцеларија (даље у тексту: КК), XXXVIII, 29.

У Земуну

Као учитељ земунски Василије Јовановић је 23. августа 1822. поднео тужбу против приватног учитеља Саве Мркаља.[2]

Овај интересантни догађај и сукоб између Василија Јовановића и Саве Мркаља изгледа да се збио случајно у Земуну. Пред кућном Гаврила Петровића седели су кројач Станко Отањац, Лазар Костић и Сава Мркаљ. Поред њих је прошао Василије Јовановић и спотакао се о Саву Мркаља. Јовановић је стао и Мркаља назвао дераном. Уследила је препирка, Јовановић је назвао Мркаља лудаком и пијаницом, а овај му је одговорио: „Ово није Турска". Због ремећења јавног реда испитивао га је полицијски комесар Филиповић. Василије Јовановић је изјавио да је његов капут, када је пролазио поред Мркаља, овога додирнуо, због чега га је он назвао дераном. Јовановић га је питао: „Кога си ти назвао дераном?", а Мркаљ је одговорио: „Тебе", на шта је Јовановић рекао: „Ако си ти пијан, иди спавати, а ако си луд, буди то за себе". Мркаљ је одговорио: „Ово није Турска", и назвао га пијаницом и лудаком. Иследник је нашао да је свађи дао повода Василије Јовановић и да су један другога изгрдили, али сматра да обојицу треба упутити на мир и да убудуће избегавају погрдне речи на јавном месту (у Земуну, 18. септембра 1822). На седници већа магистрата од 20. септембра 1822. капетан градоначелник Лазаревић[3] „даје им на знање да Магистрат очекује да ће се они убудуће с више достојанства сусретати, те да ће на јавној улици тим више избегавати свако непристојно понашање, што су они као учитељи којима је поверено васпитање и добро младежи, дужни да се својим нарочитим примером одликују међу другима".

У Земуну се Јоаким Вујуђ[4] крајем 1823, приликом повратка у Србију, нашао у новчаним невољама. Сазнавши то, Василије Јовановић му је предложио: „Да представимо два три театра, пак ћете доћи к новцу, а ја и драги моји познаници хоћемо вам у томе спомошествовати". Дилетантска дружина у Земуну је постојала, требао јој само подстицај, нов позоришни комад, па да дружина ступи у акцију.[5] Јоаким Вујић и Василије Јовановић одржавали су прве позоришне представе у Земуну почетком 1824. Приказали су *Велизара*, *Марију Менчикову*, и вероватно *Наталију*.

2 Лазар Ћелап, *Један детаљ из живота Саве Мркаља*, Летопис Матице српске, 1955, књ. 376, св. 4, 440–441; Василије Колаковић, *Позоришни живот Земуна у XIX веку. (Кроз документа Земунског магистрата 1800–1875)*, Годишњак града Београда, књ. XVIII, Београд 1971, 168; Вукосава Опачић-Лекић, *Сава Мркаљ живот и дело*, Нови Сад 1978, 57–58.

3 Василије Лазаревић (око 1777. – 1844), земунски градоначелник (1818–1844), на позив кнеза Милоша прешао је у кнежевину са Јованом Хаџићем, и од априла до августа 1837. изнели су замерке на рад Законодавне комисије у вези са наслеђивањем имовине и устројства Државног савета. Почетком 1838. кнез Милош их је увео у комисију за израду устава, али је ускоро њихову делатност свео на израду закона, тако да је марта 1838. Хаџић уређивао грађански, а Лазаревић кривични законик и судски поступак. Као грађани Хабзбуршке монархије уживали су подршку државних власти Србије, нарочито за законско усклађивање Србије са аустријским правним системом. Рад на судском и грађанском законику завршен је 1839, али они су у измењеној форми усвојени тек у наредним деценијама. У погледу појединих правничких решења и политичких ставова био је близак кнезу Милошу, док је Хаџић нагињао опозицији.

4 *Животоописаније*, Карштадт /Карловац/, 1833, 405.

5 Светозар Матић, *Белешке о стварању српског позоришта*, Гласник историјског друштва у Новом Саду, VIII, 1935, св. 2, 224; св. 3, 168.

Ова активност условила је да 23. септембра 1825. школска комисија поднесе захтев да се уместо пензионисаног учитеља Михајла Владисављевића постави за учитеља у Земуну Василије Јовановић, што је и усвојено. Изгледа да су његовим радом били задовољни, и 26. августа 1826. Земунски магистрат подржава Јовановићеву молбу за повећање плате изјављујући да је показао у настави одличан успех.

У Вуковој заоставштини налазе се два писма Василија Јовановића (потписао се као Јоановић) као учитеља земунског. Прво је упућено Вуку у Беч 8. октобра 1825. Писано је старим предвуковским правописом, али чистим народним језиком. У њему помиње Вукове земунске пријатеље, кореспонденте и сакупљаче претплате: Филипа Петровића Карабаша, Василија Василијевића, Лазара Марјановића, Јована Ковача. Посебно наглашава: „Они сви бурни Облаци кои су се овог лета над мојом [употребљава слово *ј* – С. В.] главом вили, благодарим Богу једним сунчаним зраком разишли се и растерали. Сад ми је Глава сунцем повезана, месецом је опасана, а звездама накићена, до ко[ј]и се дан надам да ће ми декрет доћи – надам се да вам је познато. Вести у Земуну нема нових, осим процеса. Милош Урошевић и Стефан Берберин ликују као чворци на дудови".[6]

У другом писму, старим правописом, упућеном из Земуна од 18/30. јула 1831. Вуку као „президенту суда Београдског" у Београд, Јовановић обавештава о писмима Павла Булића из Свилајнца који га моли да му купи капу и рукавице; и Петра Вировца из Осијека, који му је послао неколико примерака своје књиге *Главнокривна мађарска права* на продају, а у њему је нашао и Вуково име међу пренумерантима.[7] Писмо садржи и квиту Василија Јовановића за сакупљене претплатнике на књигу *Историја Петра Великог*. Сачуване су и три Јовановићеве квите именоване на Вука Караџића за нахије Ћупријску (послате Милосаву Здравковићу, за десет примерака), Пожешку (Јовану Обреновићу, за десет) и Рудничку (Василију Поповића, за 23).

Као учитељ у Земуну, подстакнут политичким приликама у Србији, Василије Јовановић је чистим Вуковим правописом и јужним наречјем упутио писмо кнезу Милошу. У писму употребљава слова *ј*, *љ*, *њ*. Та чињеница чини ово писмо интересантним и доносимо га у целини:

Сијателњејши Књаже,

мени милостивејши Господине!

Родољубива ревност и внутрена жеља душе и срца мога премилом роду моме слободу ми даје Вашему Сијателству покорњејше молење и желање моје представити: ја сам долу подписати већ 12. година овди у Земуну српским учитељем; и као рођени син у овој држави и у овом месту роду моме за све време радо, весело и трудољубно служио, на задовољност и благочестива општества и славнога магистрата: како и из моји веће добивени похвални декрета и свидјетелства у своје време видити се може.

6 Архив САНУ, 3755; *Вукова преписка V*, 342; *Вукова преписка II*, Београд 1988, 696.

7 Архив САНУ, 3756; *Вукова преписка V*, 343; *Вукова преписка IV*, 1988, 457–458.

Саде благодареније милостивоме Создетељу, кој је лучу благодати своје на премилу Србију послао, и Ваше Сијателство духом светим обдарио, и мили род свој довели сте у степен мирности и слободе тако, да преко милион душа под Вашим премудрим управљањем свак' весело и радостно живи и своје послове слободан са сви страна управља; и ја би желио под подкрилије Вашего Сијателства долетити и подпасти, и премилом роду моме на послугу бити.

С највећим страхопочитанијем уверавам Ваше Сијателство да ћете у мени имати ону задовољност и послугу буди у којој служби, које од једног честног и трудољубног мужа и послужитеља изискивати се може: јер сам за сваку службу способан, било ли за учитеља или за писара или буди за какови други посао било: гди Вашему Сијателству потребан будем, само да би у милу Србију прешао, и да би тамошњим воздухом дисао и живио: гди су и моји прародитељи живили и где ми се родитељ родио. Данас сваки родољубиви Србин за премилим отечеством уздише, и милостивоме Создатељу руке подиже и с топлим сузама молитву пред свети Престол шиље да Вашему Сијателству Несторова љета дарује; јер је Ваше Сијателство род свој из таме и ига тирјанског ослободило: да данас љупки пастир пева код оваца, и мила ћерка код свог оца; Вашим управљањем, сада звона звоне на све стране, и непријатељем задавају ране. Благо и преблаго роду нашем с таковим мудрим и правдољубивим Оцем и Управитељем! док је рода српског, Ваше ће се сијателно Име и Памјат спомињати и у роду дичити и славити.

Надежда дух мој обнадеждава да ћу од Вашега Сијателства милостиво позиваније получити, и овдашњему благочестивому општеству и славном магистрату на милостиво Ваше позиваније службу у време своје, тј. 1. августа, као три–месечно одказаније одказати, могу и потом високославном Хофкригерату за милостиво одпуштање од службе искати; будући да сам ја учитељ кој се из Царске касе а не од општества плаћам.

Тако с највећим страхопочитанијем и кољенопреклоненијем Ваше Сијателство за милостиво позиваније молим: ако службу имати могу, да би су ми милостиво изволили до 20. јулија јавити да се у своје време овди јавим, и службу откажем.

Напослетку и то опомињем: ја ћу бити задовољан где ме год Ваше Сијателство изволи наместити; било ли код главног суда или код којега Господара Обркнеза буди у којој провинцији за писара или за учитеља. – Време ће показати моју честност, верност, знање и трудољубије. Само нек се примим и нек оставше време живота мога у премилом Отечеству моме проведем.

Са изумирајућим страхопочитанијем остајем Вашега Сијателства

покорњејши слуга.

У Земуну 11. јулија [1]830. *Василије Јоанновић*

Учитељ и Списатељ.[8]

8 АС, КК, XXXVIII, 18.

Како ова молба није решена, Јовановић је кнезу Милошу упутио још два писма (она су писана старим правописом).

Пресветли Књаже,

Милостивјејши Государу!

Долуподписани проси за височајшу милост, да би Ваша Пресветлост благоволила обичну благост свог пресветлог срца излити, и њега у вишу новозаведену српску школу на место професора Исаиловића, који је по височајшој милости Ваше Пресветлости од исте службе отрешен, примити и поставити.

Он званије учитељско ово је већ четрнаест година како у Земуну испољњава.

Ако срећан и преблажен буде, да ова всепокорњејша његова молба од Ваше Пресветлости милостивјејше услишена и одобрена буде; то ће се из све внутрености и крепости свое чрез целиј живот свој трудити и старати, да јуност школску у полезним наукама и добрим нравама верно и совјестно наставља и руководи, и да височајшој вољи и милостивим намеренијама Ваше Пресветлости у сваком случају и у свако доба точно и совершено удевлотвори.

Ако прошеније и жеља његова услишена буде, он ће сва нуждна средства употребити, да одма, најдаље до 14 дана пређе.

С најглубочајшим страхопичитанијем остаје

Ваше Пресветлости

Покорњејши слуга
У Земуну 5. новембра [1]831. *Василиј Јоановић*
Учитељ земун. и списатељ српски.

(Напомена писара у Кнежевој канцеларији:) пр. у Кр. 24. 9врa [1]831.[9]

Године 1832. молио је кнеза Милоша и у септембру,[10] а у Србију је прешао октобра исте године.

Те године се дописивао и био у пријатељским везама са Милосавом Здравковићем из Свилајнца коме је писмом упућеним из Земуна 12. јуна послао десет примерака књиге *Историја Петра Великог*, уз извињење што „раније" није послао књиге.[11]

9 Исто, XXXVIII, 26.

10 АС, Збирка Мите Петровића (даље у тексту: ЗМП), бр. 2126.

11 Исто, бр. 4397. Здравковићу шаље десет примерака за десет пренумераната. Не шаље једанаесту скупљачу на дар, што је уобичајено, само зато што су неки сакупљачи, поштујући излазак сваке књиге, често писали: „зар смо ми спали на ваш дар, и зар смо ми зато вами пренумеранте скупљали".

У Србији

О Јовановићевом доласку у Крагујевац Стефан Радичевић извештава 18. октобра 1832. кнеза Милоша, који се налазо у Шапцу, уз напомену да га је примио на стан.[12] Изгледа да је, према упутствима кнеза Милоша, Радичевић упутио Јовановића у Брусницу, јер у писму из Крагујевца од 22. октобар 1832. пише кнезу Милошу у Топчидер да је Василије Јовановић био писар Јована Обреновића у Чачку, те писар суда нахије Пожешке. Ту се Јовановић задржао до 1834, што се види из сачуваног писма Симе Јаковића упућеног из Ивањице 2. маја 1834. Василију Јовановићу, секретару рашког сердара у Чачак, у коме обавештава о приспелим звонима.[13] Према Шематизму чиновника у Србији за 1834. годину (*Забавник* за 1834, стр. 25), налази се у нахији Пожешкој („губернатор" је Јован Обреновић) као писар.

Као писар Суда нахије Пожешке послао је стихове посвећене кнезу Милошу да се штампају. Цензор Димитрије Исаиловић сматрао је да се могу штампати (Београд, 23. јули 1833, Придворној цензури у Пожаревац), пошто је он понешто изменио.

Указом кнеза Милоша од 13. фебруара 1835. Василије Јовановић је постављен за архивара Државног совјета у Крагујевцу, а онда за експедитора Државног совјета у Београду (од 3. јуна 1835).

Неизмирени рачуни Василија Јовановића према штампару из Карлш тада (Карловца) натерали су кнеза Милоша (Пожаревац 12. јул 1835) да од Совјета тражи изјаву архивара Василија Јовановића поводом тужбе књиговесца и књигопродавца карлштадтског Јована Претнера, који је штампао књигу *Историја Великог Петра првог императора и самодржца Русије*:

Нашем Државном Совјету у Крагујевцу

№ 2443. 12. јулија 1835. у Пожаревцу.

Прикључујући овде ./. изјасненије књиговезца и књигопродавца Карлштадтског, Јована Претнера № 2422 на изговор садашњег експедитора при нашем Државном Совјету, Василија Јо[в]ановића, препоручујемо Нашему Државном Совјету, да овај предмет озбиљски предузме, и исљеди; и задовољеније пак Нам сообшти, како ћемо моћи у истом предмете даље мере предузети.[14]

Године 1835. Јовановић је у „Исправичеству" окружија Београдског, и налази се у списак чиновника који је оверио члан Јанићије Ђурић 2. септембра, где за Јовановића пише: „Васо Јовановић, Земун, има 43 године; ожењен је, живи у Београду, ступио у службу 1832. Секретарско место Исправичества добио 19. јула 1835".[15]

12 АС, КК, XV, 1137.

13 Исто, XIV, 264.

14 Исто, XV, 1639.

15 АС, ЗМП, 6839.

Следеће године, указом кнеза Милоша од 21. јануара 1836, постављен је за секретара „Исправичества" Ваљевског округа, са годишњом платом од 300 талира,[16] али је тамо отпутовао тек 25. марта 1836.[17] Као секретар ваљевског „Исправичества" исте године извештавао је Лазара Теодоровића о куги која се појавила у време светоилијског вашара,[18] а писао је и молбу начелника Гаје Дабића кнезу Милошу 8. септембра 1837. у вези са грађењем ваљевске цркве.[19]

Из Ваљева је затражио од Земунског магистрата отпусницу из аустријског држављанства, коју су послали 16. септембра 1836. Пријем ове отпуснице потврдио је и кнез Милош 28. марта 1837.[20]

После тога је радио као секретар Окружног пожаревачког суда до 17. марта 1841.[21]

Повратак у Земун

После доласка на власт уставобранитеља и кнеза Александра Карађорђевића у Србију, Василије Јовановић је убрајан у непријатеље Правитељства и 18. септембра 1842. уклоњен је из државне службе.

Када је протеран из Србије, педантна аустријска полиција је записала:

Родом из Земуна, прешао је најпре г. 1832. с пасоши генералне команде у Србију, где је добио запослење. Г. 1836. дат му је формални отпуст на основу рескипта Дворског ратног савета од 18. августа т. г. Био је постављен за окружног секретара с платом од 700 ф. к. н. служио је у свему 10 година и 3 месеца.[22]

У писму Добросава Здравковића, Пожаревац, 11. марта 1843, Томи Вучићу Перишићу изричито се помиње:

Примио сам вашег високородија писмо од јучерашњег, које је штафетом на мене управљено, из кога сам се известио о лажним измишљенијама од налазећи се у Земуну противника отачества нашег, који су говорили да имаду довољно подписани лица из окружија овог на њиову страну, нека уверено буде ваше високородије, да се за сад такови подписани лица као што се вели на њиову страну у окружију овом наћи неће моћи, истина, да пре неког времена док је Васа Јовановић бивши секретар суда окружног овди био, било је којекакви шурованја с друштвом његовим, а то су све они ко[ј]и су од службе одпуштени, и од како су они отишли одавде све ти се је то пошуњало, и сваки свој

16 АС, КК, XXXIV, 83.

17 Ово се види из неке врсте пасоша, који је сачуван у Министарству унутрашњих дела – полиција, АС, МУД–П, 1847, XIII, 164.

18 АС, КК, XXXVII, 1878.

19 Исто, XXXV, 658.

20 АС, ЗМП, 171.

21 АС, Министарство унутрашњих дела – полиција (даље у тексту: МУД–П), 1841, II, 13.

22 Лазар Ћелап, *Поступак са аустријским поданицима у Србији за време кнеза Милоша*, Годишњак града Београда, књ. XIV, Београд 1967, 363.

посо гледи, и ништа се од оно доба на њим приметити могло није, тако сам и од потајне полиције дознати могао, а што се тиче народа у окружију уверени будите да од њега никакве сумње нема.[23]

Доцније га уставобранитељи сумњиче да је помагао учеснике Катанске буне 1844.[24]

За време боравка у Земуну Василије Јовановић је био неко време учитељ у Видину (Бугарска), о чему сведочи писмо:

Високославному Попечителству Иностранi дела.

Из приложеног оригиналног писма благочастивог Општества видинског [није сачувано, а било је на грчком језику – С. В.] увидети може Високославно Попечителство да ме исто Обштество за учитеља своје јуности жели имати, на који конац позива ме к себи и будући да ми овдашња Ц. К. власт дозвољава у Видин ићи с тим примечанијем, ако српска власт Књажества Србије не би ми препјатствовала, то с најдубљим стархопочитанијем усуђујем се Високославно Попечитељство Иностранi дела понизњејше молити, да би Оно благоизволело овдашњој Славној Ц. К. милитар команди у Земуну јавити, има ли што противу мога поласка за у Видин или нема. И напоследку понизно молим да би ми се ово оригинално писмо повратило [на грчком језику видинске општине – С. В.]

16. априлија 1846. у Земуну. *Василије Јовановић*

Бивши секретар Слав. суда окружија Пожаревачког.

[На полеђини:] Високославном попечитељству иностраних дела Кнежевине Србије у Београду понизно прошење Василија Јовановића.

Аустријски конзулат је упутио ноту на немачком језику, 29. априла 1846. (по новом календару), а Министарство иностраних дела је одговорило 22. априла 1846. (по ст. к.) Аустријском конзулату:

На уважајему Ноту Конзулата од 29. ов. м. С. 737 има част попечитељство Ин. дела одговорити да правителство наше није противно томе што ће Василије Јовановић из Земуна у Видин у Бугарску да иде, само оно не може допустити, да то његово путивање преко Србије буде. О чему нека се похв. Конзулат известити и приложено писмо грчко повратити му.[25]

Под истим датумом, 17/29. априла 1846, упутио је Јовановић и писмо Попечитељству унутрашњих дела Кнежевине Србије са молбом да преко Србије путује у Видин.

23 АС, Поклони и откупи, CXXXVIII, 36.

24 *Живот у Београду*, књ. 2, Београд 2005, 208. Грађа Управитељства вароши Београда.

25 АС, Министарство иностраних дела – Инострано одељење, 1846, I, 199.

Његову молбу је проследио Аустријски конзулат у Београд, а кнежев представник и попечитељ иностраних дела Алекса Јанковић одговорио је 22. априла 1846. да забрањују прелаз преко Србије.[26]

Према архивским документима, путовао је у Видин 9. маја 1846. (тога дана је прешао кордон у Оршави), преко Аустрије и Румуније, а вратио се у Земун 31. маја, преко Неготина, Кладова, скеле у Текији и контумаца у Оршави. Други пут био је у Видину 1847, и види се према печатима у наведеном документу да се тамо налазио од априла до јула и да се у Земун вратио 4/16. августа 1847.[27]

Повратак у Србију

Покушаји да се врати у Србију покренути су писмом од 23. јула 1847. кнежевог представника Аврама Петронијевића, који прослеђује молбу Василија Јовановића кнезу Александру у којој моли за прелазак у Србију. Петронијевић је предложио да му се не одобри. Јовановић је поновио молбу 7. новембра 1847. и кнез је одговорио:

Попечителству внутрених дела,

Василије Јовановић из Земуна обратио се мени с прошенијем од 7. ов. да му се дозволи прећи у Србију.

Молбу ову ја уважавам, и о томе Попечителство ради његовог знања и управљања извештавам.

ВНº 1810. 14. новембра 1847. год. у Београду А. Карађорђевић.

О овоме Попечитељство унутрашњих дела обавештава Управитељство вароши Београда 15. новембра 1847, да се Василију Јовановићу, „коме је досад прелазак у Србију забрањен био, височајше дозволила, да ипак прећи и живети може".

Управитељство вароши Београда извештава 19. новембра 1847. „Данас је у ову страну прешао Василије Јовановић..."[28]

После преласка већ 24. новембра 1847. моли Попечитељство унутрашњих дела да га прими у српско поданство. Молбу је поновио 16. септембра 1848, потписујући се као „учитељ II разреда основне шабачке школе" и да има плату од 150 талира годишње. Опет је приложио „одпуст" из аустријског држављанства из 1836. Ово пише као учитељ шабачки 1851. У српско држављанство примљен је 22. фебруара 1851, а заклетву је положио 15. марта исте године у Шапцу.[29]

Када је дознао да може добити другу службу, упутио је писмо:

26 АС, МУД–П, 1846, V, 170.

27 АС, МУД–П, 1847, XIII, 164.

28 Као фуснота 24.

29 Као фуснота 27.

Високославном Попечителству просвештенија,

Ја сам доле потписани дознати мого, да ће се сада при високославном Правитељству место званија и службе такове отворити, која мени учитељу трећег и четвртог разреда при општини шабачкој налазила; зато се најпокорније усуђујем предхваљено Попечитељство молити, да би оно милостиво соизволило приликом овом, на исто отворити се имајући место при канцеларији својој поставити: једно из призренија на моју дојакошњу службу, а друго што сам ја сада по решенију Високославног Попечителства внутрени дела од 22. фебруара тек. год. ПНº у сажителство Србско примљен, које су пак године службе моје и у којима сам званијама. Као и каквог поведенија био, о томе што овди наводити, за излишно налазим по томе, што сам уверен, да је Високославном Попечителству врло добро то све познатом. Јесам Високославног Попечителства

30. јулија 1851. *покорњејши*
у Београду. *Василије Јовановић.*[30]

Као учитељ четвртог разреда основне школе у Шапцу био је по својој молби премештен 17. октобра 1851. за привременог рачуноводитеља Типографије.[31] На предлог Попечитељства просвештенија кнез Александар поставио га је 20. априла 1854. за „дејствитељног" рачуноводитеља београдске Типографије, иако је био је нарушеног здравља. Први мождани удар доживео је 30. октобра 1853, па је инспектор Типографије Василије Берар тражио да се постави нови рачуноводитељ, а онда је доживео и срчани удар (4. августа 1854), због чега је, на свој захтев, пензионисан 1. октобра 1854.

Јовановић је умро у Шапцу 25. јуна / 7. јула 1858. Новине су објавиле кратку вест: „Рачуноводитељ Типографије у покоју Василије Јовановић преставио се се у Шабцу 25. пр. м."[32]

Породица

И породица Василија Јовановића веома је занимљива. На књигу *Историја Великог Петра првог императора и самодржца Русије* „Из разни списатеља списана" Василијем Јо[в]ановићем, учитељем Земунским, у Карловцу (Карлштадту), 1831, претплаћени су: „Сидонија, супруга списатељева; Петар Јовановић, трг. калфа; Павле В. Јовановић, шнајд.; Пант. В. Јовановић, ученик живопис. и Љубомир В. Јовановић, ученик III нем. класе, синови списатељеви".

Око 1837. целокупна породица Василија Јовановића, четири сина и супруга, преселила се у Србију. Двојица синова радили су у Београду, у државној служби. Трећи син Петар В. Јовановић молио је из Крагујевца, још 2. маја 1835, кнеза Милоша да га при-

30 АС, Министарство просвете, 1859, III, 43.

31 *Српске новине*, XVIII, 1851, бр. 121 (23. октобар), 461.

32 *Званичне новине К. Србије*, III, 1858, бр. 70 (3. јули), 232; *Српске новине*, XXV, 1858, бр. 76 (5. јули), 296.

ми у службу.[33] Он је радио као „безплатежни" писар Совјета пет месеци и десет и по месеци као привремени писар, а онда је био писар начелства црноречког од 19. марта 1839. Доцније (од 1842) писао је песме и 1851. био је секретар правитељства вароши Београда. Петар је рођен у Земуну 26. јула 1812. Пре него што је прешао у Београд, осам и по година радио је у трговини.[34] Био је ожењен али без деце.

Према „одпусту" из аустријског држављанства син Павле је био у аустријској војној служби, из које га је избавио отац 1837. и на његово место ставио другог момка и платио све војничке трошкове. Павле је 18. октобра 1837. са дозволом аустријских власти прешао у Србију. Ту је живео до 17. октобра 1840, када је умро и сахрањен код Пожаревачке цркве. Сачуван је извод из књиге умрлих.

Син Љубомир В. Јовановић занимљив је зато што је 26. марта 1843. морао да одговара о декорацијама Театра на Ђумруку. Он је занимљив и због чињенице да је покушао да продужи очевим трагом позоришника. Министарству просвете је упутио следеће писмо:

Високославному Попечитељству Просвештенија.

Као што је Његова Светлост милостивјејши Господар и Књаз наш Александер, всеподањејшу прозбу моју од 21. т. м. предану, у смотренију Летњег Театра-Арене – којег желим ја препокорњејше долеподписани са совокупљеним мном друштвом сад први пут завести по височајшему одобрењу Високославному Попечитељаству Просвештенија, као у струку истог спадајући, на стараније и одобреније вручила.

Прозбом овом сада препокорно Високославно Попечитељство Просвештеније умољавам, да би милост имало, само у толико благодјејанија указати, што би нам само Квадроп Декорације и остале ствари бившег театра с височајшим дозвољењем даровати, и то под условијем, како оно за најблагоугоднije нађе.

Зато велим самогореозначне ствари потребујем, што сада нужде нећу бину за Арену подизати и трошкове чинити, будући сам за исту потребу добио салу велику у пивари напољу, са свим својим украшенијем.

Тако Високославно Попечитељство нека своју милост на прозбу ову Благодетељно укаже, и са својим височајшим одобрењем Квадроп, Декорације и остале ствари милостиво нам подари што скорије, да би се приправити за Воскресеније Христово могли представљенија представљати.

Ми се и у овој прозби као и у првој обвезујемо све оне дужности испуњавати точно, и сва она стараније за показати себе доастојним овог постановленија имати.

33 АС, МУД–П, 1840, VI, 3.

34 АС, КК, XV, 1603; АС. МУД–П, 1840, XV, 2.

С високопочитанијем пребивам

Високославног Попечитељства просвештенија,
26га марта 1843. *Покорњејши слуга*
У Београду *Љубомир Јовановић.*[35]

За време уставобранитељске кризе ставио се под заштиту београдског паше и зато је 5. августа 1840. позиван да се појави на суду као противник Правитељства.[36]Умро је у Земуну 18. октобра 1847.

Василије Јовановић посветио је Љубомиру драму *Момчило војвода краља Дечанског, или Драматическа повест како се Душан зацарио* (Београд 1853), а једна личност у драми *Војислав, краљ српски или Раздор браће о краљевини* (1851) носи име Љубомир.

ДЕЛО ВАСИЛИЈА ЈОВАНОВИЋА

Драме

Под утицајем својих претходника (Емануела Јанковића, Милована Видаковића), писао је и преводио драме, које су ретко извођене, али које су радо читане, о чему речито сведоче прештампавања и спискови претплатника. Биле су то историјске драме, тако да је Василије Јовановић као драмски писац био присутан само у књижевноисторијским прегледима. Када су Јовановићеве драме извођене, оне су углавном критиковане због садржаја и драмског поступка. О Јовановићу је историчар позоришта Боривоје Стојковић написао: „О књижевној и сценској вредности ових комада нема веродостојних критичких података. То су сигурно, какав је био обичај овог доба, комади у којима се мешају историја и легенда".[37]

а) *Оригинали*

Штампане су Јовановићеве две оригиналне драме: *Војислав, краљ српски или Раздор браће о краљевини. Драматическа повест од једанаест столетија у пет дејствија* (Београду 1851) и *Момчило војвода краља Дечанског, или Драматическа повест како се Душан зацарио* (Београд 1853). Нису штампане драме које су извођене у театру „Код Јелена" у Београду: *Благородни син* (28. XII 1847), у којој је играо и Петар Протић, и *Темерлин, цар татарски, или Девет робова* (4. I 1848).

Војислав, краљ српски или Раздор браће о краљевини

Јовановић је 1851. објавио у Београду драму у пет чинова *Војислав краљ Србски или Раздор браће о краљевини, драматическа повест од једанаестог столетија у пет дејствија* (посвећена четворогодишњем унуку Василију). Сам је назначио „по крою

35 АС, МПс, 1843, III, 187.

36 АС, Чрезвичајена комисија, бр. 13.

37 *Историја српског позоришта*, Београд 1979, 105.

Лунаре", а *Лунара* је драма коју је написао Јоаким Вујић. Душан Михаиловић налази да је мотив деобе краљевства преузет из Шекспировог *Краља Лира*.

Јоаким Вујић је у Будиму објавио необичан комад у коме нема поделе на чинове под насловом *Благородна и великодушна жена Лунара у Персији*. Ово је комад из персијске историје, вероватно неког немачког аутора, чије нам име нија познато. У овом Вујићевом комаду, као и Шекспировом *Краљу Лиру*, извор свих зала налази у деоби земље. Душан Михајловић вели:

> *Јовановићево дело је у ствари, посрба Вујићевог превода. Оно што није учинио Јоаким Вујић са комадом неидентификованог немачког писца, учинио је Василије Јовановић. Уместо измишљене персијске на сцени је, такође измишљена, српска историја. Уместо персијског цара на престолу је српски краљ Владимир, који такође има три сина. Као и персијски цар, као и краљ Лир, српски краљ Владимир, жели да подели своју краљевину синовима. Два старија краљева сина, Вукашин и Вуксан, превише су себични, лицемерни, властољубиви, похлепни, завидљиви и пакосни, баш као и старије Лирове кћери; док је најмлађи, Добривој, мада као и Иригерс зачет изван брака, сушта супротност. Срж његове личности је доброта, оличена у његовом имену, као што и Корделијино име већ првим слогом (cor – лат. срце) казује доста о личности Лирове мезимице. Стари краљ Владимир зна и осећа да је најбоље да круну и судбину земље повери најмлађем сину, али не жели да повреди право Добривојеве старије браће. Размишљајући како да ту важну и судбоносну замисао спроведе у дело, краљ Владимир, као и персијски владар, долази на чудну и бизарну замисао да се избор реши жребом. Стицајем срећних околности и игроим случаја, круна по очевој жељи, али без његове помоћи, припадне најмлађем Владимировом сину Добривоју, што намах изазове немире и „раздор браће о краљевини". Вукашин и Вукосав намаме и убију Добривоја у лову, а потом се сами поубијају у двобоју. Несрећни краљ Владимир очајава, а круну, коначно, наслеђује Добривојев малолетни син Војислав.*[38]

У овој драми Василија Јовановића Душан Михаиловић налази, захваљујући делу Јоакима Вујића *Благодарна и великодушна жена Лунара у Персији*, утицаје и Шекспировог *Млетачког трговца*. У Јовановићевој драми у граду Маглићу крај Ибра, стари краљ Војислав жели да подели краљевину између своја три сина. Отац би желео да буде правичан, јер предосећа да ће деоба изазвати раздор и неслогу. Размишљајући како да сви буду задовољни, краљ се поверава свом „тајном советнику" Пантелији, који предлаже „да жребијем краља изаберемо" и то помоћу три ковчежића – златног, сребрног и оловног, у која ће се ставити три писма, уз напомену да су злато и сребро „варалице", да се у оловни ковчежић стави главни згодитак, а у сва три ковчежића исписан аманет да свако избором буде задовољан. Пантелија предлаже да се избор изврши јавно, у присуству „свију великаша и собраног народа". Као што би Порција желела да њен лик у ковчежићу нађе Басанио, и краљ Владислав би највише волео да српску круну понесе најмлађи, племенити и ванбрачни син Добривоје, јер је „благородан и праведан", па му отац то отворено и каже, али без наговештаја у коме је ковчежићу решење. Сам чин избора је јаван и свечан. Стари краљев син, Вукашин,

38 *Шекспир и српска драма у XIX веку*, Београд 1984, 118.

сматра да има предност као прворођени, па свестан да је „судбина непредвидљима", узима златни, средњи син, Вукосав – сребрни, док најмлађем Добривоју остаје оловни ковчежић. Сваки од синова чита наглас цео текст писма који је истоветан, са оним што га је замислио и предложио саветник Пантелија. Гости и „депутати" поклицима одобравају краљеву мудрост, док Вукашин и Вукосав очајавају и буне се, али их отац умирује и прекорева „због лакомства" које их је на то навело. Сличности постоје само у смислу садржаја и почетне ситуације. У комаду Василија Јовановића нема поезије, духа личности, атмосфере, драмске напетости, ишчекивања, изненађења и задовољене песничке правде као код Шекспира.[39]

Овом драмом бавио се Андра Гавриловић, поменувши је у *Историји српске и хрватске књижевности народног језика* (Београд 1910), али и у чланку у *Бранковом колу*.[40] Друго издање ове драме објављено је у Земуну 1852.

У огласу за ову књигу Јовановић наводи да је дело списао пре неколико година, а сада га намерава штампати, и зато позива „сваког оног родољуба", који воли нашу књижевност, да се претплати. „У овом делу наћи ће, до чега злоба, завист и раздор успети могу, а што затим последује". Упућује пренумеранте да треба слати претплату његовом сину Петру.[41]

Претплатници на прво издање: Бела Црква, Бечкерек, Вршац, Неготин, Палеж, Пожаревац, Свилајнац, Суповац.

Претплатници на друго издање (Земун 1852):

Бела Црква, Бечкерек, Вршац, Дубровник, Карловац, Липово, Панчево, Темишвар, Беч, Нови Сад, Ириг, Стара Пазова.

Србија: Београд, Благовештење манастир (у Окружју рудничком), Брза Паланка, Ваљево, Гургусовац, Грамада, Кладово, Карановац, Крагујевац, Крушевац, Лозница, Неготин, Палеж, Пожаревац, Свилајнац, Суповац.

Момчило војвода краља Дечанског, или Драматическа повест како се Душан зацарио (1853)

Драму о војводи Момчилу у „пет дејствија" Јовановић је посветио синовима: Петру и Панти, и мртвима: Павлу и Љубомиру. У предговору је подсетио синове на једну Наполеонову мисао, изговорену док је гледао слику свога сина: „Сине мој, ништа ти отац нема више оставити до једино своје име, буди оцу раван". Ова посвета је потписана: „У Београду 4. дек. 1852". Зато даље поручује: „Трогателни пример и ја узедо за образац и кажем, да ево већ 42-а година наступи, како премили род свој, које као учитељ младежи, које ли као званичник служим, и хлеб насушни уживам, да нећу вам синови моји шта више по смрти мојој оставити, кромје једино име моје поштења, с коим дичите се и вашим добрим родитељима подражавајте".

Личности у драми су: краљ Стефан Дечански, његова супруга Марија, „логофет" Теофило, краљеве војводе Момчило и Соколовић, цар Душан, жупан Светковић,

39 Исто, 141–142.

40 *Књижевник Василије Јовановић*, Бранково коло, XVIII, 1912, бр. 5 (15. март), 159.

41 Василије Јовановић, *Војислав краљ српски или Раздор браће о краљевини. Драматическа повест од једанаестог столетија у пет дејствија. У Београду 20 новембра 1851*, Српске новине, XVIII, 1851, бр. 136 (29. новембар), 522.

војводе Стефана Дечанског Шаиновић, Војиновић и Страиловић; а у другом, трећем, четвртом и петом: цар Урош, деспот Вукашин, кнез Лазар, војводе Војислав и Ранко, „логофет" Гојко, полковници Светолик и Светомир; Драгутин и његова кћи Лепосава, Меланија и Милан и војник Милисав. У њој је описан сукоб између Стефана Дечанског и краља, потом цара Душана.

Док за ове драме нема података да су извођене, има податак да су у театру „Код Јелена" у Београду приказане: *Благородни син* (изводила је дружина Николе Ђурковића и у Панчеву 1847) и *Темерлин, цар татарски, или Девет робова*, и биле предмет полемике.

Непознати позоришни критичар, који се крио под знаком ваге, одговорио је позоришном критичару под знаком стрелице ↑ о драмама Василија Јовановића играним „Код Јелена":

> *Одговор г. ↑. У Београду 11. јануара: У другом броју ови новина [нисмо нашли тај број – С. В.] изразио се један дописивателъ доста опоро у свом суду о представљеним у позоришту дела В. Јовановића. Свакој је критики цељ поправљање, а да ли се на онај начин тај циљ постизава, остављам г. дописивателју на решавање. – Ако станемо наша дела најстрожијој критики подвргавати и савршенство у њима тражити, онда ће слабо које из тог страшног чистилишта (пургаторијума) здраво изићи. Колико је дела после представљања у позоришту и код страни славнисписатеља или свој гроб нашло, или са свим нови вид добило, док је у наше руке печатано дошло – а ми тражимо на пречац савршенство. – Много нам се којешта чини маловажно и лако, а то само због тога што нисмо на њему наше силе огледали; но ко је год покушавао, да какав производ вештине свету остави тај ће јамачно знати, каква је то мука, и знаће и најсабији производ по положеном труду, вољи и жељи ценити и почитовати, особито у нашим обстојателствима.*[42]

б) *Преведена драмска дела*

Први српски превод једног Шекспирова комада, *Ромеа и Јулије*, појавио се 1829, али је то с немачког превода (адаптације) Христијана Феликса Вајса, и то рђав; веома „изопачен", како је писао Шафарик.

Душан Михаиловић је у поменутој књизи *Шекспир и српска драма у XIX веку* записао: „Бројни претплатници (пренумеранти) књиге Василија Јовановића, а потом и гледаоци широм земље, из овако поједностављене драме лишене поезије, упознали су фабулу налик садржају Шекспирове трагедије и само поједине одблеске песниковог духа".[43]

Колико је познато, овај превод Јовановића први пут је игран у загребачком казалишту око 1840. До средине XIX века комад је игран у Новом Саду, Бечеју, Панчеву, Београду.

Сигфрид и Геновева. „Једно жалостно позориште и пет дејствија". Божидар Ковачек бележи: „Новобечејци су 1839. основали дружину. О њој је писао Лазар Миросављевић Лала (Позориште, 13. март 1874) и играли су поред осталог и *Сигфрид и Геновева* и *Ромео и Јулија* (прерада Василија Јовановића)".[44]

42 *Просветне новине*, I, 1848, бр. 3 (15. јануар), 23–24.

43 Београд, 1984, 60.

44 Б. Ковачек, *Талија и Клио*, III, Нови Сад 2006, 316.

Драма се завршава песмом која се налази и записивана у грађанским песмарицама XIX века:

Сигфриде граде,
весел' се саде;
Сад ћу ја поћи,
и у теб' дођи,
Из ове ладне,
мрачне пустиње;
Где сам живила
седам година,
Кишу, снег, ветар
у њој трпила.
Невиност ме је
свагдар тешила
Да ће Бог с неба
видети дела
Невиност моју
свим показат.[45]

На четрнаест непагинисаних страна, на крају књиге налази се списак претплатника. То је списак „Благодетељи књижества кои се на сваку србску књигу пренумерирају": Вац (1), Даљ (4, Кузман Миланковић, парох; Његово Благородије Младен Стратимировић од Кулпина; Теодор Миланковић сл. Доминијума Даљског каснер; Благор. Никола Живковић, истог Доминијума шпан); Лугош (5); Нови Сад (1); Осек (Високоучени Јован Јанковић II и III класе професор; Јован Кнежевић, приложник касе Матице српске, трговац, 2); Пешта (Гаврил Бозитовац, трговац; Јосиф Миловук, трговац са синови свои Миланом и Душаном, 2); Србија (Вук Караџић); Тријест (Јефтимије Поповић, списатељ; Димитрије Владисављевић, учитељ и Димитрије Фрушић, доктор медицине. Пренумеранти: Баваниште (15); Батајница (9); Бела Црква (18); Београд (26); Војка (3); Вац (10, Csestnjesci Gospodin Joann Orscolics – Csestnj. Gosp. Augustin Vicics – Cs. Gosp. Georgi Izsakovics, R. K. Kapelani reda Sv. Franciska iz Bosne); Шимановац (4); Грељани (9); Шабац (34); Смедерево (17); Земун (199: Петар Вас. Јовановић, трговачки калфа у Панчеву; Госпоја Евдокија супруга Василија Јовановића учитеља); Брестачије (2); Буђановци (1); Панчево (19+67) Темишвар (само Димитрије П. Тирол, списатељ, 30 књига); Маргетич (1). Доцније послати: Арад (10); Беловар (6); Вуковар (7); Петриња (4); Сомбор (6); Темишвар (13, Михаил Јанић из Арада, образорезац; Павел Р. Михаиловић, трговац, списатељ; Емануел Солар, совокуп. пренум.). Оглас. „Примјечаније. Будући да је число ГГ. Пренумераната на ову моју књигу у 40 веће, него ли число печатани књига; тако нисам у состојанију ни све намирити, а камо ли обећану 11-ту књигу дати; ткао сваког мени почитаемог Совокупитеља и она лица, која су се на 10 и више књига пренумерирати изволели, понизно молим, да ми за овај пут опросте, што по жељи и обећању учинити не могу, но обавезујем се с будућим моим делом свима задоста учинити, и себе благодарним показати".

45 Будим 1830, 97–98.

ПРИПОВЕДАЧ ИЗ КРУГА МИЛОВАНА ВИДАКОВИЋА

И поред критике, углавном филолошке природе, Видаковић је био радо читан, а имао је и шири круг својих следбеника приповедача међу којима су: Тимотеј Илић (*Ербија, принцеза африканска*, 1827, за коју је Вук Караџић тврдио да је превод), Јевстатије Михаиловић (*Цвет невиности или Добривој и Александра*, 1827; *Освета и судбина или Драгомир, жупан требињски*, 1833), Јован Стерија Поповић (*Бој на Косову или Милан Топлица*, 1828), Јован Чокрљан (*Огледало добродетељи и верности или Жалосна прикључења Драгољуба и Љубице*, 1829), Атанасије Николић (*Љуба Миланова*, 1830).

Међу њима се налази и Василије Јовановић с романом *Светолик и Лепосава*. „Једна романтическа повест од времена Стефана Душана Силног императора српског" (Будим 1831, 112 стр.) Начин приповедања, дијалошка форма, сиже и опрема књиге у традицији су Милована Видаковића. На почетку књиге је литографија, бојена, са текстом: „О, моја Лепосаво!", коју је нацртао сликар Константин Лекић (Рис. Кон. Лекић), а „резао" Линхарт. На слици су отац, Лепосава и Светолик, а делимично се види још једно лице, вероватно стражар.

Књига је посвећена родољубу: „Благодарному Господару Стефану Рајовићу житарском трговцу и грађанину Земунском. У Земуну 12. февр. 1831. вечити Почитатељ Василиј Јоановић учитељ Земунски ".

У посвети пише још: „Дозволите ми Благопоштенородни Господару, да вашем препочитаемом Имену, равно же и Ваше Госпоје супруге Екатерине, и благонадежднним синовима: Божидару, Цветку, Петру и Мојсију ову моју књигу с отменим почитанијем посветим..."

Типолошки фабула романа није оригинална и изведена је по мотивима витешких романа. Љубав, издајство, отмица, преотмица, кажњена издаја и срећни даљи живот чине језгро фабуле.

Војвода цара Душана Момчило због царевих похвала предмет је интрига да је привржениk Стефана Дечанског. Војвода Момчило је ухапшен, а сина Светолика, када му је мајка умрла, тајно узме богати трговац Драгутин Милојевић. Када је Светолик порастао, заљубио се у ћерку свога поочима Лепосаву.

Као у сваком роману, следују перипетије, разбојници отимају у Приштини Лепосаву и Светолика, тражећи откуп. Светолик открива да он није син Драгутина Милојевића већ војводе Момчила, кога харамбаша поштује. Он помаже Светолику да нађе свог оца. Тада се сазна да је војвода Момчило побегао из тамнице. Перипетије се продужавају јер се у Светолика заљубљује „госпоја" Миленија, иако он воли Лепосаву. У роману се појављује нови лик Старац, са којим се Светолик и Лепосава срећу па се открива да је то Драгутин Милојевић.

Овде се прича његова историја, јер је и он жртва интрига. А све се то дешава пред борбу цара Душана са Грцима. Светолик се појави пред царем и затражи војнике да им командује. Цар му одобри и он се прослави у борби, али буде тешко рањен.

Као и код Милована Видаковића, често се на почетку новога заплета појављује приповедач: „Овде ћемо сад оставити наше путнике, о којима ћемо после известити се. – Но повратићемо се нашем Светолику, који је као славни витез у крви огрезнувши на пољу Марсовом под Калитером пао" (на стр. 62).

На крају романа налазе се сви актери романа: војвода Момчило и његови синови Светолик и Светомир, цар Урош (цар Душан није жив), Лепосава и сви негативни ликови који добијају заслужене казне.

На крају књиге налазе се „Имена ГГ. Предчисленика" из више места: Ада (6); Баваниште (15 – „Послани од ГГ. Собратије Х. Стојановића"); Батањица (3 – са словом њ); Беловар (13); Београд (50); Бочар (10); Војка (20); Вршац (40); Глина (21); Земун (106+24: грађани, трговци, мајстори, госпође, ученици – међу њима Вукашин Радишић, „ученик III школе грческе", Цветко Рајовић, „ученик II школе грческе"); Идвор (10); Ириг (17), Јосифово (Жабаљ) у Шајкашком батаљону (15); Ковиљска компанија у Шајкашком батаљону (26); Карлштадт, Горњи Карловци („Пречестн. Севастијан Илијћ протодијак и Софроније Миленковић, учитељ", 2); В. Кикинда (30); Мохол (10); Митровица (20); Нови Сад (27); Осијек (5); Панчево (32+50); Пешта (17); Петриња (20); Петрово Село (25); Рума у Срему и Буђановци у Срему (27); Чуруг, Тарош, Фрањево и Ђурђево (26); Шабац (господа, ученици II класе, госпође) и Тамнава село Свилеува; ученици училишта свилеушког, све укупно 73 књига. /Руком написано овде испод/ Сума 738 ка. пренумераната.

О утицају ове романтичарске приповести Јован Ђорђевић је оставио у својим аутобиографским белешкама занимљиво сећање:

„Читати научила ме је покојна мати на неки особити начин 1832. Она је читала књигу *Светолик и Лепосава*. У тој књизи има на страни 26. и 37. једно причање, које ми се тако допало, да ми је то мати на моју силну молбу све дотле прочитавала, док нисам на памет научио. Онда је замолим, да ми покаже оно место у књизи, које сам већ на памет знао. Тако сам ја уз припомоћ материну мало по мало прочитао и она места, која нисам пре тога на памет научио. Када сам одрастао, нашао сам негде, да је то метода Жакотовљева..."[46]

Дело је било толико популарно да је прештампано у Београду (1868. и 1891) и Новом Саду (1891).

ПЕСНИК

Василије Јовановић је писао стихове у духу свога времена. Поред неколико краћих песама написао је и епску песму о Другом устанку и Милошу Обреновићу под насловом *Нова Милошијада или Освобожденије Сербије од несносног ига турског*, која је објављена у Крагујевцу 1833. То је панегирик кнезу Милошу, у којој налазимо стиховану историју Другог српског устанка: *Нова Милошијада или Освобожденије Сербије од несносног ига турског*. „Посвећено премилому Роду Српском", „Издана трошком господе капетана Пожешке и Рудничке нахије". Штампана је 1833, а на корицама пише 1834. у Крагујевцу. Аутор је тада био писар Суда нахије Пожешке у Чачку. „Одобрено од Кнежеве канцеларије да се може штампати 1. октобра 1833. године (стр. 58)".

Припада кругу десетерачких песама „на народну" о знаменитим личностима и бојевима у Другом устанку. Штампана је предвуковским правописом. Стихови су десетерачки, са парном римом. Почиње овако:

46 *Летопис Матице српске*, LXXXVI, 1910, књ. 271, св. 11, 51.

Ој, протужа од Сербије Мајка,
Ој, протужа од несрећног данка;
У хиљади и осме стотине,
И петнајсте Христове године.

Потом следују стихови тужбалице мајке Србије, коју је чуо Милош Обреновић, сазвао сабор у Такову на Цвети и позвао народ на устанак. Следује каталог јунака који су се одазвали: Паштрмац, Милутин Гарашанин, Јован Обреновић, Милић Дринчић, Петар Молер, Никола Смиљанић, Прота Матија, Боја Богић, Сима Катић. Следују описи сукоба са Турцима које су предводили Ћаја-паша, Рушид-паша, Марашлија, те описи бојева на Љубићу, Палежу (Обреновцу), Дрини, Чачку:

Милош посла Милића Дринчића,
Кој приспеде селу Дружетића.
Храбро Дринчић Турке разгонио,
И победу славну учинио.
С војинством се натраг повратио,
Многог плена јесте задобио.

Бојеви су опевани са много детаља, поменути су многи устаници, али је главна улога дата кнезу Милошу. Издвојени су бојеви код Ужица, Чачка, Ћуприје и Крагујевца, па све до Мачве (бој на Дубљу). И на крају следи сукоб са Рушид-пашом на Дрини, када је уследио преговор о миру и када су кнеза Милоша пратили Аврам Лукић, Димитрије Георгијевић, кнез Пера и Никола Симеуновић.

Преговори о миру су успешно завршени, па следи опис испуњења договора:

Затим пође, и к Белици дође,
На Липару српску војску нађе.
Која поче радити о миру,
Једна – другој задавати веру.
Марашлија јер тада желећи,
Да би могô Србе себ' привући,
Да б' код Цара чести задобио,
Што ј' Сербију брзо покорио,
С уговором зато он поити,
Да му Рушић-паша не похити;
Пак Србљима свашта обећава,
Слободу им сваку дозвољава.

Мир је склопљен, Ћаја-паша дошао је на Врачар, а за њим са војском и Марашлија из Ћуприје пошао за Београд.

Друго издање ове песме објавио је Андрија Станковић 1867. године у Београду (има 45 стр., шт. Николе Стефановића).

ОСТАЛИ РАДОВИ

Као посебне књиге Василије Јовановић објавио је *Историју Великог Петра првог императора и самодржца Русије*. „Из разни списатеља списана Карловац, Типографија Јоана Неп. Претнера, 1831. I–VIII+270+/3 садржај/+/19 са пренумерантима/ стр.". У књизи користи Вуково слово *љ*, а све остало је предвуковски правопис.

У посвети пише: „Благопоштенородному господару Станиши Николићу трговцу и грађанину земунском посвештава списатељ", а у предговору:

Ви штедри и милостиви Патриоте! По совршенију моега дела, како Вам показа да сам совршио: но да сам у бриги, кој ће ми печатњу за дјело платити; без свака изговора и промишленија рекосте: Колико буде потребно ја ћу платити, само нека дјело што пре на свет изиђе; и таки ми 600 ф. В. В. дадосте да у печатњу пошаљем: но судбина, скоро три године дана продужи. За све ово време нигда ме не запитасте, нити укористе за новац: но свагда Ваша родољубива брига бијаше, да не би дјело не печатано остало. А и ово морам пред целим родом исповедити: да сам с Вашим дозволенијем, са исти новци два дела, то јест: Ромеа и Јулију, и Сигфрида и Геновеву на свет издао.

Сад пак, како сам писмо од Пречестњејшег Господина Протођакона и Конзисторијалног норатија Севастијана Илијћа примио, да могу слободно ово дјело у Карлштадтску Типографију послати, с навјевћом радошћу рекосте: Буди имја Господине, благословено од њи и до вјека. Пошљи љубимиј мој! Пошљи што пре можеш нек се печата, да наша браћа Срби читају дјела славног и богопросвештена мужа, кои целиј род свој изобрази и славним народом учини.

Дозволите ми дакле Благопоштенородни Господару, да Вашем препочитаемом Имену, равно же и Ваше Госпоје супруге Екатерине, и благонадежном сину Живку, и кћерима Марији и Роксанди књигу ову моју с отменим почитанијем посветим, и с тим моју вечиту благодарност и високопочитаније за учињена ми благодјејанија пред целим родом и спроведем... У Земуну 12. февр. 1831. (стр. V–VI).

На крају књиге налази се списак претплатника из више места: Ада (10); Алибунар (10); Баваниште (10); Бановци (3); Беловар (4); Београд „у Сербији" („Послани од Михаила Поп Стефановића, трговца", 24); Бечеј Стари и Петрово Село (12); Бечкерек (8); Ваљево (10); Госпић у Лики (10); Дубровник (16, „послани од Јеремије Гагића"); Земун (75, Евтимије Ивановић, протопрезвитер; Игњатиј Васиљевић; Мојсеј Илијевић; Петар Стојановић, „конт. магаз. За течино дете Ану, бившу воспит. кћери Јего Сијат. Јефрема Обреновића"; Василије Василијевић; Коста Лекић, молер; Марија Јовановић, мати списатељева; Сидонија, супруга списатељева; Петар Јовановић, „трг. Калфа"; Павел В. Јовановић, „шнајд."; Пант. В. Јовановић, „ученик живопис.", и Љубомир В. Јовановић, „ученик III нем. Класе", синови списатељеви); Панчево („скупитељ" Симеон Теодоровић, учитељ, 9); Идвор (10); Ириг (3); Карлштадт (32: Лукијан Мушицки; „Его Високопреподобије Севастијан Илијћ, обштеж. Монастира Гомирија игуман, чест. Консисторијума Епархије Карлштадске приседатељ, Богословије учитељ и Баерског

практическо-вертоградског Содружества у Фрауендорфу член"); Крагујевац (6); Кикинда Велика (11); Ковин (27); Љубитељи књижества у Шајкашком батаљону: Чуруг, Надаљ, Тарош, Фрањево, Велики Бечкерек, Тител (24); Митровица (10); Наберда (14); Нахија пожешка – послао Василије Поповић: Чачак, Пожаревац, Крагујевац, Пореч, Нахија рудничка (33); Нахија ћупријска: Свилајнац (послао Милосав Здравковић, 10); Нахија шабачка (послао Георгија Јевтимијевић, 20); Нови Сад (30); Послао Георгија Кирјаковић: Нови Сад, манастир Беочин, Сусек, Каменица, манастир Хопово, манастир Гергетег, Жабаљ (21); Панчево (47); Петриња (20, Јован Јанковић из Осијека, учитељ); Пешта (21, само су записани Јосиф Миловук, трговац и Милан Миловук, ученик); Рума (6); Темишвар (Јоаким Балан, књиговезац и књигопродавац, 25); Фијума (Рјека, 6); Црепаја (1); Јасеновац (10) и Мишколац (1).

Диховна жертва или Пророческа свидетелства о Христу спаситељу, с руског језика превео Василије Јовановић (Нови Сад 1844); *Совјет родитељски или Морално наставленије за младеж обојега пола*, „собрао из српски списатеља" (Нови Сад 1845); *Многострадална Геновева* (Београд 1851). На ову последњу књигу има претплаћених из: Алексинаца, Асан Пашине Паланке (у Србији), Батајнице (у Срему), Београда, Видина, Гургусоваца, Земуна, Кладова или Фетислама (у Србији), протопрезвитерата Кладуровског, Крагујевца, Лознице, Неготина, Панчева, Пожаревца, Радујевца (у Србији), Смедерева, Сурчина (у Срему), Текија (у Србији) и Јакова (у Срему).

Историја о разорењу славног града Троје, „из разни списатеља сабрао" (Београд 1852).

Има претплатнике из: Београда, Алексинца, Бруснице, Брзе Паланке, Ваљева, Зајечара, Карановца, карантина Раче, Кладова, Колара, Копривнице (Окружје јагодинско), Крагујевца, Лозовика (Окружје смедеревско), Лознице, Љешнице, Мајданпека, манастира Благовештења, манастира Драче (у Окружју крагујевачком), Милановца, Неготина, Неманикуће, Осипаонице, Панчева, Параћина, Доње Мутнице, Сикиришта, Пожаревца, Смедерева, Уба, Ужица, Чачка, Шапца, Ћуприје и Јагодине.

Рукописна песмарица

За историју књижевности важна је рукописна песмарица Василија Јовановића у којој је забележио грађанске, војничке и народне лирске песме. Рукопис се налази АСАНУ, бр. 8552/264, има 120 песама од којих је у своју антологији *Српске грађанске поезије* I–II Боривоје Маринковић унео 77 песама. Запис у песмарици указује на власника рукописа: „Сија књижица јест мње В. Јовановима [1] 805." Рукописна песмарица величине је 13 x 20,6 см, има 76 листова, прошивена је концем и писана мастилом.

Према сопственом запису, В. Јовановић је почео да бележи песме 1805, а песмарица је настајала дуже време, о чему сведоче записи из 1830, начињени Вуковим правописом. Као добар зналац грчког језика, забележио је и једну грчку песму „Пјесн тоцка". У песмарици је бележио световне песме: љубавне, винске, еротске и мањи број верских. Међу записаним има и песама Захарије Орфелина, Лукијана Мушицког и Михаила Витковића.

У песмарици су записане: 1. [Без наслова], први стих: *Хајде, ного, и ти друга*; 2. *Пјесн 1 Славна јест љубов*; 3 *Пјесн 2 Што је, кажи, да ме тужну*; 4. *Пјесн 3 Сија песн повтораетсја от втораго реда први стих*: *О жалостног случаја*; 5. *Пјесн 4 Заражен љубвом*; 6. *Пјесн 5 Љубезнице моја мила*; 7. *Пјесн 6 Магнет тело твоје*; 8. *Пјесн 7 Несрећа је закључила*; 9. *Пјесн 8 Сузно око моје, куд си погледало*; 10. *Пјесн 9 Што се бели у прозоре под оном гором*; 11. *Пјесн 10 Јасно солнце од востока*; 12. *Пјесн 22 Ах сердце моје, хот би те љубит*; 13. *Пјесн 23 Чујеш, душо, гласа мога, како вопијем*; 14. *Пјесн /?/ У кога је пуна чаша вина*; 15. *Пјесн 15 Нас пет-шест, браћо моја*; 16. *25 јануар [1]807.* први стих: *Ниц падају пред тобоју непостижими*; 17. *Пјесн 26 Взидох на гори верх, превише облака*; 18. *Пјесн 27 Горличице златокрилнаја. Пјесн радостнаја о обретени чада*; 19. *Пјесн 28 Дружбина је нашег века*. Овај запис није публикован:

1
Дружбина је нашег вјека
Удоволство и утјеха
Она радост возвишава
Всјаку тугу умегшава

2.
Ако љубиш тиху радост
Ако л’ мрзиш сердца празност
Хитро теци простем људем
Земљедјелцем и пастирем

3.
Таме јуност бужаца[?]
В’ дјели легна как птичица
Творца свога звјездом хвалит
И код старае[?] с’ пјесном славит
4.
Дјевице су тамо кротке
Стадом очес чежњи љубке
Лице млеком напоено
Бистром водом умивено.

5.
Там је брака тверда вјера
Согласија полна мјера
Кои узи мужа веру
Та и жену исти стежу

6.
Љуба драгог себ’ љубљашча
С’ поља чека до ходяшча

Бреме тешко с’ плеща с нама
Нову снагу в’ перси лива

7.
Зато су там сада здрава
Отцу мина јако глава
Ибо добро чисто семе
Содержава старо племе.

8.
Удоволство мир је тишина
Там царству итет дрожбина
Всјако време во всјако јест
Чутићемо весели глас

9.
Љетом сију и копају
А у јесен плод збирају
В зимно доба вино пију
Бригу плашу пјесне пољу.

10.
Дај да и ми бригу плашим
Друг да здругом вјерно живим`
Да јединодушно мислим
И бремена взајмно носим.

11.
Вино пите веселтесја
Зиме сједе небојте ся
Љубов стару помладите
Вином важја[?] обновити.

20. *Пјесн 29 Ој девојко, с твојим оком, би л’ се ти држала*; 21. *Пјесн 30. Слатки дани моји хитро прођоше*; 22. *Пјесн 33 Коња јаше комарац катана*; 23. *Пјесн 34 Ноћца тамна настаде*. Песма није публикована:

Ноћца тавна нестаде бела данка
Нестаде, пај, бул. Мое слатко детешце
Дај Н. пелене да се дете повие
Доста веће сисати немој мајку штипати
Мало мое јагњешце, свога тате детенце
Хајде душо пајти, тата ће те љубити
Дај Н. тај јорган од картена је грађен/?/
Да се душо повије да се дете укрије.
Конац.

24. *Пјесн 35 Попа јео си, си, сира*. Песма није публикована:

Попа, јео си сира
Заболе га кућна нуну зубак од зара
Попа звале бербера да вади
Истом бербер сти сти стиже
А поши се ди ди дивио се и вела
Ако поша то жели да вади
Поша вели не не немој
Бербер вели на на неваљати остае
Али топлим то ваља јавити
Фришко пош о о оде
Диже ногу пр, пр, прво да згријем водицу
Да донесем крпицу берберу
Бербер крпу де де дере
А поп од стра се, се, сева
Виче у страу.
Јави фришко ту рану отиче
Бербер рану за за зави
Јураво поша за за заповеди да чува
Сладак корен да кува да пари.
Мало време пре про проћи
Попи врућe да дође мука на ново.
Јао пошо шта је ово помози.
Стаде поше ври – ври – вриска
А поп поши ти ти ти си знала бербера
Та нам неда сад мира, говори.

25. *Пјесн 36 Кад сам био младо момче*; 26. *Пјесн 37 Скочи коло да скочимо*; 27 *Пјесн 38 Љубов овог света*. Песма није публикована:

Љубов овог свјета, паче сребра злата
И кмена драга, светлог брилијанта
Јест нешто велико све ти је познато
Да у дну и ноћи мислит морам зато
Сваки може у том сведочити
Ко је љубав познао, у својој младости
Нек мени в'ру/ј/е и нек ми разбере
Чудне су то ствари и различне игре
Ах чудна је љубов кој има кому
Уязвено сердце и трепти у њему
Жели састати се и веселити се
Милостиво гледи рад пољубити си
За ким ја уздишем и јести немогу.
Већ њему да пошљем верном моме другу
Барем да он прође покрај мога двора

Да чујем беседу сладког разговора
Лице да му смотрим тим да је утешим`
До састанка нашег много да немислим
Ал проклети врази позорствоју на то
Мене смо им драгим да расташе зато
О том се старају и бригу имају
Често састају се те лаже сплетају
У том ће помоћи Господине Боже
Врази поцркали, и срамни остати
И ми ћемо на век у љубови бити.

28. *Пјесн 39 Заљуби се сердце младо*; 29. *Пјесн 40 Всегда серце моје болно бјаше страха*; 30. *Пјесн 41 Мислиш, мислиш, душо*; 31. *Пјесн 42 Дај да пијемо, да се веселимо*; 32. *Пјесн 43 Добро смо се разиграли*; 33. *Пјесн 44 Драга моја господо*; 34. *Пјесн 45 Бањушко љубезни*; 35. *Пјесн 46 Весел'мосја, браћо*; 36. *Пјесн 47 Паде листак с тополе*; 37. *Пјесн 48 Птица седи на гранчици*; 38. *Пјесн 49 Осим свију ја сам један*; 39. *Пјесн 50 Престан', престан', горличиће*; 40. *Пјесн 51 Жаба платно бели*; 41. *Пјесн 52 Верна љубов одбегла је од овога света*; 42. *Пјесн 53 Ах неверна, гди си, казуј*; 43. *Пјесн 54 Рече баба да ме жени*. Песма није публикована:

Рече баба да ме жени
Баба рече стрина неда
Ја се почо сам женити
У злу руву у кожуку
У зли чизма у цокула
У злој капи у шубари
На злу коњу на кобили
О злу седлу на самару
О злој узди на улару
Прође село одби чело
Прође друго одби уво
Прође треће одби плеће
А кад одо у четврто
У четврто у Сеније
У Сенији коло игра
У том колу три девојке
Једној име драга Душо
Другој име Плећакосо
Трећој име Червењушо
Червењушу бегенишу
У петак је испросише
У суботу доведоше
У недељу дете роди
Како роди проговори
Ал беседи Червењуша

Ао свекре дивји ветре
Козја брадо пасја главо
Не чудим се што се роди
Већ се чудим што не оди
Кои су му оци били
Из онога три сокола
Из Хопова пет попова
Из Јакова три ђакона
Из Кисача пет свирача
Из Крстура пет пандура
Из Буковца три трговца
Из Сотина пет стотина

44. *55 Пјесн меланхолическа*, први стих: *Знаш ли, душо, кад си моја била*; 45. *56. Пјесн такође Бела ружо, јеси ли цветала*; 46. *57 Пјесн такође Голубице, јеси ли заспала*; 47. *58 Пјесн*, први стих: *Пријатељи јесмо сви*; 48. *59 Пјесн Младост ме служи*; 49. *Пјесн 31 Марице прехвална, свему свету јавна*; 50. *Пјесн 11 Текла ми је текелија*; 51. *Пјесн 12 Ој јаворе, зелен боре, из горе*; 52. *Пјесн 13 мела[н]холическа Летила је славуј птица славна*; 53. *Пјесн 14 Јадни, јадни, [г]ди си синоћ био*; 54. *Пјесн 15 Све птичице лепо поју, јер су радостне*; 55. *Пјесн 16*, први стих: *Буди опасна на твога голуба* (Србска лира. Београд, 1847, 16–17); 56. *Пјесн 17 Три су друге збор зборише*; 57. *Пјесн 18 Ништа лепше*; 58. [Без наслова] *Све је слично и прилично, душо и срце*; 59. [Без наслова] *Царствујушчеј преслављејшеј дгуњи*; 60. *Пјесн 20 Не гледај на мене, не смиј се*; 61. *Пјесн 20 Старац иде уз брдо*; 62. *Пјесн 21ª априлија 1805го генералу Женеи Кто сјемо музи приглашајет*; 63. *32*, први стих: *Прими сија за благаја*; 64. *Пјесн тоцка* (Песма није на српском); 65. *Пјесн Как' оно се, как' оно се мак сеје*; 66. *Да славимо, да хвалимо нашег домаћина*; 67. *Ода меценату 27 декем[бра] [1] 807. Знаш ли, душо*; 68. *Високи огањ воздвигнувши* (Србска лира 1847, 23–24); 69. *65 Пјесн Нама дато свету је познато*; 70. [Без наслова] *Мар јест свила преизрјадна*; 71. *66 Пјесн Буди опасна на свога голуба*; 72. *Пјесничка Гди си, моја лепа младост*; 73. *Пјесн о растанку Због, душо рођена*; 74. [Без наслова] *Надежда оваго света*; 75. *61*, први стих: *Паде листак с тополе.*

[Списак песама] Оглавленије пјеснах (лист 45б): 1. Славна јест љубов; 2. Што кажи да ме тужну; 3. Жалостног случаја; 4. Заражен љубвом; 5. Љубезница моја мила; 6. Магнет тело твое љубезна Гор; 7. Несрећа је закључила; 8. Сузно око моје; 9. Што се бели у прозорје; 10. Јако солнце од востока; 11. Текла ми је текелија; 12. Ој јаворе зелен боре јаворе; 13. Летила је славуј тица славна; 14. ; 15. Све тичице лепо поју; 16. Буди опасна на свога голуба; 17. Три су друге збор зборише; 18. Ништа лепше ништа слађе; 19. Не гледај ти на мене не смеј се; 20. Старац иде у ...; 21. Кто је то љубви; 22. Ах сердце моје хотја би те; 23. Чуеш душо гласа мога; 24. Једрен Једрен ћелар; 25. Нич падају пред; 26. В зидох на гори верх; 27. Горличице златокрилнаја; 28. Дружбина је овог свјета; 29. Ој девојко с` твојим оком; 30. Сладко моји хитро дани прођоше; 31. Марица прехвална; 32. Прими сија да благаја; 33. Коња јаши комарац катана; 34. Ноћца тавна настаде; 35. Попе...; 36. Кад сам био младо момче; 37. Скочи коло да скочимо; 38. Љубов овог свјета паче сребра злата.

76. [Без наслова] *Штука вели биће мука*. Песма није публикована:

Штука вели биће мука
Људи бару заграђују
Веле кесиге да зле беседе
Караш вели ја ћу на салаш
Шаран вели ја ћу на таван
Сом вели биће нас и псом
Грга вели то је спрдња
Ја ког начнем тад и продерем.
Шаран, штуку, деверику
Упита што се смуђа там по гори скита

77. *Пјесн 63 Перстом златним Аурора темност прогоњајет*; 78. *64*, први стих: *Јестество ме сего света*; 79. *65*, први стих: *Стани, кажи, зашто вичеш*; 80. *66*, први стих: *Тихо вече, љупко јеси* (песма Марка Јелисијића); 81. *67*, први стих: *Не промишљај, ти љубезна, задуго*.

[Списак песама] Оглављеније пјеснах (лист 45б): 1. Славна јест љубов; 2. Што кажи да ме тужну; 3. Жалостног случаја; 4. Заражен љубвом; 5. Љубезница моја мила; 6. Магнет тело твое љубезна Гор; 7. Несрећа је закључила; 8. Сузно око моје; 9. Што се бели у прозорје; 10. Јако солнце од востока; 11. Текла ми је текелија; 12. Ој јаворе зелен боре јаворе; 13. Летила је славуј тица славна; 14. ; 15. Све тичице лепо пју; 16. Буди опасна на свога голуба; 17. Три су друге збор зборише; 18. Ништа лепше ништа слађе; 19. Не гледај ти на мене не смеј се; 20. Старац иде у ; 21. Кто је то љубви; 22. Ах сердце моје хотја би те; 23. Чуеш душо гласа мога; 24. Једрен Једрен ћелар; 25. Нич падају пред; 26. В зидох на гори верх; 27. Горличице златокрилнаја; 28. Дружбина је овог свјета; 29. Ој девојко с` твојим оком; 30. Сладка моји хитро дани прођоше; 31. Марица прехвална; 32. Прими сија да благаја; 33. Коња јаши комарац катана; 34. Ноћца тавна настаде; 35. Попе...; 36. Кад сам био младо момче; 37. Скочи коло да скочимо; 38. Љубов овог свјета паче сребра злата.

82. *68*, први стих: *Текла ми је вода студена*; 83. *69*, први стих: *Откад љубов серца мог[а]*; 84. *70*, први стих: *Док си мене ти љубила* (аутор Михаило Витковић); 85. *71*, први стих: *Финикс дрво превисоко*; 86. *Пјесн 72. Осим свију*, први стих: *Ах беднаго мог ужитка*; 87. *Пјесн 73 Ходи, драга, да проведем*; 88. *74*, први стих: *Ти, која си пређе мене*; 89. *75*, први стих: *Отечество моје*; 90. *76*, први стих: *Голубице, сердце моје*; 91. *77*, први стих: *Ах начаток дела мога*; 92. *78*, први стих: *Моја дева њест од рода*; 93. *87*, први стих: *Паде листак с брегиње.*

[Списак песама] *Оглављеније песнах*: 1. Славна јест љубов; 2. Што је кажи да ме тужну; 3. О жалостно случаја; 4. Заражен љубвом; 5. Љубезнице моја мила; 6. /Родмирин индијски – превучено/ Магнет тело твое љубезна Гор; 7. Несрећно закључениј е / превучено/; 8. Сузно око моје; 9. Што се бели у прозорје (са словом *ј*); 10. Јако солнце од востока; (нема бр. 11–21); 22. Ах сердце моје хотја би те љубит; 23. Чујеш душо гласа мога; 24. Једрен; 25. Нич падају пред тобојy; 26. Взидох на гори; 27. Горличице златокрилнаја; 28. Дружбина је нашег вјека; 29. Ој девојко с` твојим оком; 30.

Сладки моји хитро дани прођоше; (нема бе. 31–32); 33. Коња јаше комарац катана; 34. Ноћца тавна настаде; 35. Попа јео си си сираца; (нема бр. 36), 37. Скочи коло да скочимо; 38. Љубов овог свјета; 39. Заљуби се сердце младо; 40. Всегда сердце моје (Орфелин); 41. Мислиш, желиш душо; 42. Дај да пијемо да се веселимо; 43. Бањушко љубезни; 42/44!/. Драга моја Господо; 45. Бањушко љубезни; 46. Веселмо сја браћо кад се састајемо; 47. Паде листак с` тополе; 48. Птица седи на гранчици; 49. Осим свију ја сам један; 50. Престан горличице; 51. Жаба платно бели; 52. Вјерна љубов остала је; 53. Ах неверо гди си казуј; 54. Рече баба да ме жени; 55. Знаш ли душо кад си моја била; (нема бројева 56, 57); 58. Пријатељи јесмо сви; 59. Младост ме служи; 31. Марица прехвална; 11. Текла ми је текелија; 12. Ој јаворе зелен боре даворје; 13. Летила је славуј тица славна; 14. Јаднаја јадна/?/; 15. Све птичице лепо поју; 16. Буди опасна на свога голуба; 17. Три су друге збор зборише; 18. Ништа лепше; 19. Не гледај ти на мене не смеј се; 20. Старац иде уз брдо; 1. Кто сјемо музи приглашајет; 32. Прими сија заплачаја; 60. Надежда оваго свјета; 61. Паде листак од брескве; 62. У кога је пуна чаша вина; 63. Перстен златан Аурора све што ме; 64. Естество ме сего свјета; 65. Стани кажи зашто вичеш; 66. Тихо вече љубко јеси; 67. Не промишљај ти љубезна за дуго; 68. Текла ми је вода студена; 69. Од кад љубов сердца мог мориш; 70. Док си мене ти љубила; 71. Феникс древо превисоко; 72. Ах беднаго мог ужастна осим све; 73. Ходи драга да проведем; 74. Ти која си пређе мене; 75. Отечество моје ти мя одгоњајеш; 76. Голубице срдце моје; 77. Ах нечетак дела мога; 78. Моја дево њест в рода. На следећем листу 58 запис: „Пјесни. Василија Јоановича в` Карловџе 31. Маја /1/807.”

94. [Без наслова] *Није ово вино вода*. Песма није публикована:

Није ово вино вода
Неће ово јак војвода
Напијмо га се
Небојмо га се
И у моје и у твоје
И целе компаније здравље.

95. *79*, први стих: *Конец видим љубве наше настајет*; 96. *80*. *Због ом душо*, први стих: *О растанку жалостни* (Испод песме пише: „В. Ј.”); 97. *81*, први стих: *Ах одступи, што ме једиш*. (Испод песме пише: „К. АО”); 98. *82*, први стих: *Сад полази мој љубезни од мене*. (Испод песме пише: „АО” или „А. Θ.”); 99. *83*, први стих: *За тобом ја сузе лијем* (Испод песме пише „К.”, аутор је Михаило Витковић); 100. *84*, први стих: *Због ом остај, душо моја* (испод песме пише К. АО); 101. *85*, први стих: *Јако зарју радо солнца* (Испод песме пише „А. О.”, и „К:”); 102. *86 Песн Велизарина Бежи, срећо, о неверна*; 103. *87 Сав мој рај О високо сунце јарко* (испод песме пише: К. АО); 104. *88*, први стих: *Пријатељи јесмо сви*; 105. *89*, први стих: *Домаћине, кућанине, скупштино*; 106. *90*, први стих: *Љубим те, љубим те*; 107. *91*, први стих: *Пиле су винце до три јетрвице*; 108. *92*, први стих: *У харфу [је] ударао Јефта*. Песма није публикована:

У харфе ударао Јефта под пенџером`
прошеном девојки

Слушала га прошена девојка
пак девојче тихо говорило
Говорило тешко уздихала
Тужна, јадна да сам сад девојка
Знала б мени момка изабрати
Што ме младу сродна превари
Незнајући за недруга душо
И плачући своју срећу клела
У плачу је тако говорила
Што је фајде да што свашта имадем
Злата, сребра на себека младој
Кад у дому весеља не има
И проклета она свака друга
Која не тражи пара ни себ друга
Јер весела нек веселог тражи
А жалостна нек жалостно тражи.
К:

109. *Пјесн*, први стих: *Ах ти слава овог рода*; 110. *Пјесн*, први стих: *Ја посеја[х] пројy* (Испод песме пише М. Н.); 111. [Без наслова], први стих: *Весел'мо сја, браћо, кад се састасмо*.

[Списак песама] *Оглавленије пјесмах*: 79. Конец видиш љубве наше настаем; 80. О растанку жалостни који ме; 81. Ах одступ` што ме једиш; 82. Сад полази мој љубезни од мене; 83. За тобом ја сузе лијем; 84. Због остај душо моја; 85. Јако зарју радо солнце; 86. Бежи срећо о неверна; 87. О високо сунце јарко.

112. [Без наслова], први стих: *Света ствар је доброг друга* (На десној маргини: „Дадо Лази собраније вешчеј на прочитиније 27. Јунија /1/807); 113. [Без наслова], први стих: *Зла временца што настаде*; 114. [Без наслова], први стих: *А мој боже, што мја створи*; 115. *Пјесн*, први стих: *Све совјете, све мишљење*; 116. [Без наслова], први стих: *Овог света или века*; 117. Ромаи [?], први стих: *Ах начаток дела мога*; 118. *Ромаи*, први стих: *Јесте права истина да је љубов славна*; 119. *Пјесн*, први стих: *Зора зори, петли пољy*; 120. *Пјесн*, први стих: *Отиште се чета од Сегета*.

Стварао је у доба класицизма и био под великим утицајем Доситеја, Милована Видаковића, али и Вука Караџића, и својим делом покушао да премости традицију и романтику, која се већ увелико осећала у нашој литератури. У складу са својим временом огледао се у свим родовима, од романа и драма, до поезије и педагошких чланака, али његова рукописна песмарица показује и дух времена, који се преламао у стваралаштву прве половине XIX века. Били су то мирни грађани, ретко склони авантурама, који су живели преко Саве и Дунава, на тлу Аустрије, и у кнежевини Србији, кнеза Милоша и кнеза Александра Карађорђевића, са једином жељом да премосте два света, један класицистички, који је нестајао у литератури, али се осећао у свакодневном животу, и романтизма, који је надирао силовито у васколиком књижеству српском.

Staniša Vojinović
Belgrade

VASILIJE JOVANOVIĆ – A CULTURAL WORKER FROM ZEMUN

SUMMARY

Vasilije Jovanović (1792–1858) was a cultural activist in the Principality of Serbia and he was from Zemun. For some time he had worked in Zemun as a teacher, after which he came to the Principality of Serbia to work as a teacher, a clerk and a state official. After the Vučić's Uprise in 1842, he was banished from Serbia as the enemy of the regime. He came back in 1847 and wrote poems and dramas that were printed and staged. Furthermore, Vasilije Jovanović translated and adapted to the Serbian audience the stage plays with historical contents. His was the novel called *Svetolik and Leposava*, which was reprinted numerous times. Also, he wrote the script *The history of Peter the Great - the first Russian emperor and autocrat*. A special importance belongs to his handwritten songbook of the civil lyric poetry which was kept in Vuk Karadžić's legacy with whom Vasilije Jovanović had exchanged letters and whom he had supported.

930.253(497.113)
347.931(497.113)»18»(093.2)

Мр Дејан Јакшић, виши архивиста
Архив Војводине, Нови Сад

ВЛАСТЕЛИНСКИ СУДОВИ У ФОНДОВИМА АРХИВА У ВОЈВОДИНИ

Сажетак: Рад се бави фондовима и списима властелинских судова у архивима на подручју данашње Војводине. Подсећа се на чињенице о институцији властелинског суда: појам, надлежност, делатност, друштвени оквир. Представљају се правнополитичке и управне прилике, носиоци власти и власништва који су формирали судове, нарочито судски систем у жупанијама. За фондове властелинских судова, њима блиских фондова властелинстава и сложене фондове чији су они саставни делови, у историјским архивима (Суботица) и Архиву Војводине дају се ближи подаци о сређености, садржају, структури, изворној вредности, језику, творцу фонда и стању аналитичке обраде. Посебно се анализирају сложени жупанијски фондови у којима су они организационе јединице. Фонд Бачко-бодрошке жупаније садржи највише и најцеловитије списе властелинских судова се њене територије (Апатин).

Кључне речи: властелински судови, феудализам, жупаније, властелинства, архиви, Архив Војводине, сређивање, кметови, Бачка, списи.

Властелински суд (Sedes dominalis) је институција карактеристична за феудалну епоху, проистекла из патримонијалног и имунитетног права феудалца да суди на свом властелинству. Ови судови, чији корени сежу из средњег века, били су првостепени судски органи (Prima instantia) надлежни за решавање грађанских, кривичних, урбаријалних предмета и предмета везаних за феудалне дажбине, спорове властелина и кмета и међусобне спорове кметова са особама са стране. Бавили су се: споровима око феудалних и црквених давања, оставинским расправама, парницама, потраживањима, наплатама, дуговањима, разграничењима, коришћењем права и добара, тужбама подложника, судским извршењима, проценама имовине, закупом земље и непокретности, заштитом, молбама за подизање цркава и гробаља итд. Велики део списа односи се на ревизију благајничког (рачуни, признанице, завршни рачуни, порез) и материјалног пословања општина, те руковање имовином сирочади.

Седницама властелинског суда председавао је првобитно феудални господар уз присуство властелинских службеника. Када је властелин био једна страна у спору, он

није могао председавати судом, нити судити.[1] Пресуде које су доношене на властелинствима одмах су извршаване, батинање је било често, а понегде, где је властелин добио тзв. „право мача" (Ius gladii), доносиле су се и смртне казне. Кметови су се, теоријски, појединачно могли жалити на пресуде вишим органима, али у пракси је то било тешко остварљиво због свуда одлучујућег племства, па се чешће наилази на жалбе целих села на злоупотребе. Укидањем феудалних односа, патримонијалне власти и судбености властеле ови и други партикуларни судови престали су са радом 1848. године,[2] уступајући постепено место модернијем и јединствено уређеном судству и једнообразној судској мрежи.

Временски период од успостављања хабзбуршке власти у нашим крајевима до 1848. године представља доба позног феудализма, када стари феудални односи полако одумиру уступајући место модерној држави. Све друштво, и правосуђе у њему, заснивало се на феудалном поретку ствари, где јавноправно није било раздвојено од приватноправног. Судско уређење није било јединствено и хијерархијски уређено као у модерној држави, већ га карактерише постојање различитих врста судова.[3] Владала је комликована структура поседовних односа постојањем различитих господара поседа, поред појединачних феудалаца то су: држава (у облику све више преовлађујућих коморских поседа), цркве, слободни краљевски градови и привилеговани дистрикти. Сваки од ових појединачних или групних поседника формирао је властелински суд, заједно са пратећом службом доминалних чиновника: шпанова, управника, контролора, фишкала.

Подручје које улази у састав данашње Војводине од успостављања хабзбуршке власти до револиције 1848/49. није представљало јединствену политичкоправну и управну целину. Генерално узевши, делило се на две велике целине: Војну границу и Провинцијал, у којима се организација управе и судства знатно разликовала. Војна граница се после завршетка турских ратова усталила на југу Срема, Баната и Бачке (Шајкашка) а у њој су се налазили и слободни војни комунитети (Карловци, Петроварадин, Панчево, Бела Црква, Земун). Граница је била под директном управом Беча, са важећим војним законодавством и судством. Провинцијал су чинили: жупаније, слободни краљевски градови и привилеговани дистрикти.

Жупаније су биле део државне цивилне власти, облик обласне самоуправе и основне административно-територијалне јединице са знатном надлежношћу у управи и судству. Јасно разграничење између те две њене основне функције не може се лако извршити будући да су се прожимале, и кад говоримо о жупанијским телима, функционерима или службеницима, имамо на уму обе. У доба феудализма појединачни судови, у неку руку, могу се узети као део жупанијске власти. На жупанијским скупштинама – конгрегацијама, које су чинили племићи и чиновништво, разматрани су и судски послови и биран је судски персонал. Међу жупанијским службеницима значајно место је имао жупанијски фишкал – јавни правобранилац који је заступао жупанију, тумачио државне законе, покретао судске спорове, пружао правну помоћ инстанцама са

1 *Magyar törvénytár (Corpus Juris Hungarici), 1836–1868. évi törvényczikkek*, Budapest 1896, 43–49 (Закон X из 1836).

2 Исто, 232–233 (Закон IX из 1848).

3 Љубомирка Кркљуш, *Правна историја српског народа*, Нови Сад 2002, 118.

жупанијског подручја, и по службеној дужности заступао сиромашне.[4] Извршна судска власт спроводила се преко срезова на које је жупанија била подељена. На њиховом челу стајали су жупанијски срески начелници спроводећи, уз помоћ заклетника, поначелника и комесара, помоћну судску службу, одлуке жупанијских конгрегација, истраге и саслушања. Иако су биле самоуправне, жупаније су биле део државне власти које су спроводиле и пренесене јој надлежности.[5]

Судски систем у жупанијама чинили су: жупанијски суд, властелински судови, урбаријални суд, кривични суд, грађански суд и мали/повремени судови. Највишу судску власт у жупанијама вршио је жупанијски суд (Sedes iudiciaria, Sedria) са већем судија и поротника под председништвом жупана или поджупана.[6] Био је надређен свим подручним судовима под жупанијском јурисдикцијом са правом ревизије, као другостепени орган, и њихов посредник са вишим судским властима. Нижи судови се, у неку руку, могу посматрати као испоставе жупанијског. Славонски урбар из 1756. године, који је одредио да се властелински судови обавезно одржавају два-три пута годишње или по потреби, предвидео је за жупанијске судове контролну и корективну улогу.[7]

Урбаријални судови (Sedes urbarialis), у време када се држава превентивно умешала у односе између феудалца и подложника, бавили су се земљишним односима и урбаријалном регулацијом. Кривични судови (Sedes criminalis) судили су крађе, разбојништва, богохуљење, туче и бројна друга кривична дела. Грађански судови (Sedes civilis), чији су актери углавном били племићи, становници градова и вароши, бавили су се пре свега имовинским споровима. Од повремених и мањих судова споменимо преки суд који је, по строгој војној процедури (Ius statarium), сурово кажњавао виновнике у нередовним околностима.[8]

Привилеговани крунски дистрикти, Потиски у Бачкој и Великокикиндски у Банату, представљају прелазни облик из војне у цивилну, жупанијску власт. Дистрикти су имали привилегијама загарантована права да „могу имати свој сопствени, са пуном влашћу снабдевени магистрат и суд о властитом трошку који ће сва јавна и кривична дела и порабе отправљати, извршавати, пресуђивати и расправљати”.[9] Магистрати су имали посебне судске надлежности.[10]

Слободни краљевски градови, код нас Нови Сад, Сомбор и Суботица, такође су привилегијама стекли, заједно са издвојеном јурисдикцијом, и судске повластице, те су

4 Lajčo Matković, *Bačko-bodroška županija, Sombor (1688–1849)*, Analitički inventar (1688–1728), Sveska 1, Sremski Karlovci 1987, XV–XVIII (*Istorijat tvorca fonda*).

5 Функцију највиших судова у држави вршила је тада Краљевска курија у Пешти, која се састојала из две целине: Веће седморице, као највиши ревизијски суд, састављен од високих достојанственика, и Краљевског суда, као апелационог суда. На коначне одлуке овог суда није се могло жалити. *Encikolopedija Jugoslavije*, knj. 8, Zagreb 1971, 207.

6 Borovszky Samu, *Magyarország vármegyéi és városai: Bács- bodrog vármegye*, I, Budapest 1909, 445–446.

7 Milivoj Vežić, *Urbar hrvatsko-slavonski*, Zagreb 1882, 180–182.

8 За више података о судовима видети: Дејан Јакшић, *Судство у жупанијским фондовима до 1848*, Архивски анали, бр. 4, Нови Сад 2007, 11–25.

9 Васа Стајић, *Великокикиндски диштрикт 1776–1876*, Нови Сад 1950, 40–41 (6. тачка привилегије).

10 *Vodič kroz arhivske fondove: Istorijski arhiv Kikinda*, Sveska 5, Sremski Karlovci 1974, 1–3.

били издвојени од жупанијске власти. Имали су статус колективних племића што им је омогућавало равноправност са жупанијом (у овом случају Бачком) и издвојена судска одељења градских магистрата. И поједине вароши, као Велики Бечкерек (Зрењанин) и Рума, стекле су извесне надлежности у судству а њихов сенат је имао право суда, осим у случају изрицања смртне казне.[11]

Имајући на уму различите носиоце власти и власништва, поставља се питање коришћења термина „властелински" за све ове судове (Sedes dominalis, Úriszék, Herrenstuhl, и турцизам Спахијски суд)[12] односно да ли се он може користити ако је „господар" нпр. дистрикт или град. Уређивачи едиције *Научноинформативна средства о архивској грађи* Архива Војводине оправдано су се зато определили да користе уједначавајући латински термин из грађе – „доминални".

Блиско повезани, садржајно и организационо, фондови су властелинстава, у којима су испреплетене управне и судске ствари. Претходно реченом о садржају фондова додајмо овде још списе властелинских управитеља, унапређење економије, ревизије међа, крчмарење и сл. У неким фондовима није се приступило рашчлањивању властелинско-судских од осталих списа.

Треба рећи и нешто генерално о канцеларијском пословању и језику. Грађа је у регистратурама, из којих је потекла поређана по растућим бројевима у оквиру године, како је завођена. Подручни судови, сваки за себе, водили су свој деловодник почевши од броја 1 до броја до којег се стигне у текућој години. Код дуготрајних парница честа је појава припајања докумената доказног поступка из ранијих година, што може бити проблем када недостаје иницијални акт или други одређујући документ. Властелински судови некад су и ревидирали благајничко пословање општина, па су њима често припојени општински рачуни и друга грађа из претходних година. Латински, као званични језик, био је првобитно доминантни језик администрације, судске праксе и преписке са судским и другим вишим властима. Међу судске списе рано се пробио народни, често и вулгарни језик средине, мађарски, српски и немачки. Саслушања су обављана и изјаве узимане на народном, а касније су преписиване и завођене на латинском. Касније су формални делови (сигнатура, изводи, почетак, одлуке) писани на латинском, а главнина на народном, тако да је већина грађе језички мешана. Напослетку је мађарски преовладао у већем броју жупанија. Пракса је била различита у зависности од жупаније, суда, места, вршиоца поступака или већинског становништва краја.

*

Списи властелинских судова и властелинстава су вредан извор за проучавање друштвене историје XVIII и XIX века. Ипак, њима није била посвећена довољна пажња коју заслужују. Обиласком свих архива на територији АП Војводине (Бела

11 *Историја Српског народа*, IV-1, Београд 1996, 267 (С. Гавриловић).

12 Antonius Bartal, *Glossarium mediae et infimae latinitatis regni Hungariae*, Lipsiae 1901, 602; *Приручни вишејезични речник за архивисте: речник за обраду старе архивске грађе на латинском, немачком и мађарском језику која се чува у архивима у АП Војводини*, приредили Зоран Стевановић, Дејан Јакшић и др., Нови Сад 2012, 81, 125, 238, 264.

Црква, Зрењанин, Кикинда, Нови Сад, Панчево, Сента, Сомбор, Сремска Митровица, Суботица и Архив Војводине), прегледањем евиденција, информативних средстава и саме архивске грађе, стекли смо јасну слику о њиховом стању и употреби. Ситуација по архивима је различита. У већини архиви их не поседују, што се може очекивати код оних архива који покривају некадашњу територију Војне границе (Панчево, Ср. Митровица), у Суботици их има више и проучени су, док су у Архиву Војводине углавном делови других фондова. У литератури се њима не посвећује већа пажња, информације су оскудне, а постојећи радови углавном преносе искуства архивских радника са сређивања и обраде конкретних фондова, као и опште оцене и места. Ретко се траже у истраживачке сврхе, чему доприноси и мањак детаљнијих информативних средстава – аналитичких описа, као и објављених свезака аналитичких инвентара.

Зато смо се одлучили да их приближимо истраживачкој јавности, допринесемо изучавању правосуђа и помогнемо при сређивању фондова. Циљ овог рада је и да оживимо и освежимо послове на обради, изради информативних средстава и објављивање научно-информативних средстава о архивској грађи.

ИСТОРИЈСКИ АРХИВИ

Архиви имају неколицину фондова властелинстава, углавном црквених поседа. Архив „Срем" у Сремској Митровици има Ф. 10 *Шидско властелинство*, које је било у поседу унијатске епископије из Крижеваца.[13] Архив у Сомбору има Ф. 10 *Надбискупско добро Бач*, такође црквеног поседа.[14]

Највише посебних појединачних фондова властелинских судова остало је у Суботици. Краљевском дипломом од 1779. године додељује се Суботици, до тог времена коморском месту, статус слободног краљевског града са називом Maria Theresiopolis. Градски Магистрат је у смислу тачке 2 наведене дипломе представљао племићки субјект, те је имао право и био дужан да у својим кметовским селима, у која су спадали Чантавир, Шандор (Александрово) и Бајмок, по властелинском праву одржава властелинске судове. Судови су заседали у граду и кметским селима и од њихове грађе су издвојени посебни фондови: Ф. 6 *Властелински суд села Чантавир*, Ф. 9 *Властелински суд града Суботице*, Ф. 10 *Властелински суд села Бајмок* и Ф. 12 *Властелински суд села Александрово*.[15]

У првој фази рада Суда у Суботици суђено је по кметовским и земљишним предметима, а у каснијој, од 1826. године, чисто по кривичним, јер је Магистрату града дипломом додељено право од 1824. године да суди и у кривичним предметима, за које је до тада била задужена Бачко-бодрошка жупанија. Заседањима су председавали високи

13 *Vodič kroz arhivske fondove: Istorijski arhiv Sremska Mitrovica*, Sveska 3, Sremski Karlovci 1972, 7–8; *Водич кроз архивске фондове Историјског архива „Срем"*, Свеска 1, Сремска Митровица 2003, 20–21.

14 *Vodič kroz arhivske fondove: Istorijski arhiv Sombor*, Sveska 10, Sremski Karlovci 1985, 12–13.

15 *Vodič kroz arhivske fondove: Istorijski arhiv Subotica*, Sveska 1, Sremski Karlovci 1970, 20–21, 23–25; *Водич кроз архивске фондове Историјског архива Суботица*, Суботица 2011, 44–46, 50–52, 54–55; Гашпар Улмер, *Властелински суд села Чантавира*, Зборник Матице српске за историју, бр. 4 (1971), 89–104; Г. Улмер, *Властелински суд села Бајмок*, Ex Panonnia, бр. 1 (1996), 9–40.

жупанијски или градски званичници, учествовали записничар, заклетник и деловођа, а за спровођење одлука био је задужен властелински правобранилац. Заседањима су присуствовали и „присутни": „чувари законитости", који су увек били из редова жупанијских службеника, представници суседних властелинстава, војна лица, сенатори, правобранioци и други. Када је на дневном реду суда био предмет од изузетног значаја за закупце добара, тада су арендатори узимали учешће. Предмети су архивирани по редоследу решавања.[16]

У архиву у Зрењанину налази се мали, несређени фонд Ф. 8 *Властелински суд Велики Бечкерек*.[17] Исто тако, унутар фонда *Торонталске жупаније* Архива Војводине и списа спахијских судова постоје, неједнако сачувано по годинама, и списи овог суда.

Од наведених фондова аналитички обрађивани су ИА Суботица – Ф. 9 (576 ан. описа); ИА „Срем" – Ф. 10 (6.950 ан. описа) и ИА Сомбор – Ф. 10 (7.772 ан. описа). Ништа од тога није објављено, већ је предвиђено за интерну употребу.[18]

АРХИВ ВОЈВОДИНЕ

Списи властелинских судова у Архиву Војводине улазе углавном у састав других фондова, жупанија и властелинстава. Једини самостални фонд је Ф. 474 *Властелински суд Сириг*. Првобитно је коморска пустара Сириг (Szöreg) на северу Баната била под управом Тамишке коморске администрације која ју је давала у закуп приватницима. После велике куге Коморска управа од 1746. године насељава на Сиришкој пустари три места: Сириг, Деску и Сент Иван, а од њеног оснивања 1779. године газдинство припада Торонталској жупанији. Комора у Пожуну, у склопу рефеудализације Баната, продала је 1785. године оближњем слободном краљевском граду Сегедину Сиришко властелинство па је поседник овог властелинства, које је обухватало: Сириг, Сент Иван, Ђалу и Нови Сегедин, и пустаре Рабе и Тервар, постао Сегедински магистрат.[19] Грађа је сређена регистратурски, мањим делом је сачувана, а већим делом је трула. Чине је записници са судских заседања и појединачни судски спорови који су тада разматрани (274 аналитички обрађена предмета).[20]

16 За фондове 6, 10 и 12 израђени су водичи кроз фондове у форми обимне историјске белешке са ширим подацима о фонду: Гашпар Улмер: *Чантавир* (1970), *Бајмок* (1971), *Александрово* (1972).

17 *Vodič kroz arhivske fondove: Istorijski arhiv Zrenjanin*, Sveska 7, Sremski Karlovci 1979, 7–8; *Водич кроз архивске фондове Историјског архива Зрењанин*, Зрењанин 2007, 42–43.

18 Дејан Јакшић, *Преглед стања аналитичке обраде старијих архивских фондова (до 1918) и информативних средстава о њима у историјским архивима у Војводини*, Архивски анали, бр. 7, Нови Сад 2013, 20–21. Вид. податке и за друге фондове.

19 Borovszky Samu, *Magyarország vármegyéi és városai: Torontal vármegye*, Budapest 1911, 115–116.

20 Архив Војводине, Нови Сад, Ф. 474, Властелински суд Сириг; Олгица Трбојевић, *Властелински суд Сириг* (1779–1849), 1783–1812, Сумарни инвентар, Нови Сад 2015.

Властелинства

Потфрушкогорско Каменичко властелинство, са местима Сремска Каменица, Лединци и Беочин, оставило је иза себе властелинске, судске и рачунске списе фонда Ф. 6 *Властелинство Каменица*. Основни део судских списа је Властелински суд који је за разлику од осталог дела, хронолошки сређеног фонда, сређен према регистратурским ознакама у жељи да се приближно (с обзиром на непостојање књига) реконструише начин пословања стваралаца архивске грађе.[21]

Данашње место Билет (Biled, румунски Банат) населила је 1765. Марија Терезија немачким насељеницима. У другој половини XVIII века Бечки двор је тежио да спроведе разграничење Крајине од Провинцијала. У склопу тога, Загребачкој бискупији у Хрватској одузета су добра у Војној граници. Као надокнаду изаслана Комисија је понудила експроприсана коморска добра у средњем Банату, прво Неузину, Боку, и Конак са пустарама, а затим пошто је Бискупија била незадовољна, и Билет, Кишјечу, Ђерђамош, Кларију, Кечу, Перјамош и Песак са пустарама. После дугогодишњих расправа и спорења око експропријације склопљен је уговор о размени добара између царских и бискупских опуномоћеника 1800. године. На основу овог потписаног уговора, Загребачка бискупија је касније добила и право мача и вођење грађанских и кривичних спорова пред Властелинским судом. Од те године место Билет почиње да се шири и просперира, насељавају се поданици Загребачке бискупије, а 1809. године добија привилегију за одржавање недељног и годишњег вашара. Место је имало стражу, затвор и властелински дворац. Од 1850. до 1860. Билет постаје среско место са судом и пореским уредом. Све до 1911. године Билет је место Загребачке бискупије. Већим делом, поред списа који се односе на рад самог властелинства (управа, економат) и рачуна, списе фонда Ф. 13 *Властелинство Билет* управо чине регистратурски сређени списи Властелинског суда (кривични, грађански). Блиско повезан фонд је Ф. 25 *Срез Билет* који је проистекао из исте канцеларије када је Билет проглашен среским местом за време Српског војводства.[22]

Задатак творца фонда Ф. 15 *Коморска комисија за регулацију Потиског крунског дистрикта* био је да омогући склапање новог двадесетпетогодишњег уговора између Угарске дворске коморе и Потиског дистрикта, који је обезбеђивао његов привилеговани статус и повластице. Рад комисије се огледао у прикупљању података који се односе на приходе и расходе Дистрикта, приносе, давања становништва, премеравање земљишта и сл. Из тог разлога у грађи фонда налази се велики број докумената различите провенијенције који о томе сведоче. Тако је образована посебна група насловљена „Властелински суд" (инв. јединица 24) са предметима који се односе на земљишну парницу места Сенте и премеравање терена. Ови предмети су сређени према бројевима на полеђини, који иду у континуитету.[23]

21 Архив Војводине, Нови Сад, Ф. 6, Каменичко властелинство, кут. 67–70; Загорка Авакумовић, *Властелинство Каменица* (1745–1918.), 1756–1884, Сумарни инвентар, Нови Сад 2013 (необјављено, Архив Војводине).

22 Архив Војводине, Нови Сад, Ф. 13, Властелинство Билет; Олгица Трбојевић, *Властелинство Билет (1800–1918.)*, 1726–1885, Сумарни инвентар, Нови Сад 2014 (необјављено, Архив Војводине).

23 Архив Војводине, Нови Сад, Ф. 15, Коморска комисија за регулацију Потиског крунског дистрикта,

Жупаније

Фондови Бачко-бодрошке, Торонталске и Тамишке жупаније се својим обимом, садржајем и значајем истичу међу бројним архивским фондовима и збиркама који се чувају у Архиву Војводине у Новом Саду. Насупрот садржајно и структурално једноставним фондовима, у њима можемо пронаћи најразличитије теме из свих области живота и различите форме организовања. Жупанијски фондови конституисани су тако да су првобитном делу, насталом радом жупанијских администрација, прикључене друге целине из исте године настале радом судова, војске, комисија и др., схваћене као део жупанијске управе. Основна карактеристика њихове структуре је подела на године, где се грађа по врстама циклично понавља из године у годину. Креће се од конгрегационих и др. жупанијских списа, следе већ наведени судови, а на крају су финансијски списи. Године се даље деле на инвентарне јединице – кутије које обично садрже само једну врсту грађе или одређену целину, па представљају део структуре фонда. Документа, у зависности од врсте, унутар кутија одељена су граничницима по конгрегацијама, организационим јединицама, местима, хронолошким одредницама и др. Доминантан језик жупанијске администрације и сачуване грађе, изузев кратког периода са немачком администрацијом (1786–1790), био је латински до тридесетих година XIX века, када примат преузима мађарски. Предмети у оквиру фондовских целина већином су сређени према првобитном регистратурском поретку и сигнатурама исписаним на полеђини сваког документа. Списи без сигнатуре су хронолошки сређени и смештени на крају организационих јединица.[24]

Старији жупанијски фондови су по својој структури и садржају међусобно веома слични, али нису идентични. Разликује их временски опсег трајања, канцеларијско пословање кроз које су прошли, степен сачуваности грађе, разгранатост институција, увртавање грађе са терена итд. Разлике су уочљиве и код судских и финансијских списа који су у фонду Бачко-бодрошке жупаније више и уобличеније сачувани него у друга два. Другу групу по важности и бројности унутар жупанијских фондова чине списи судског карактера. Чињеница да су рачуни ревидирани периодично пред властелинским судовима, условила је то да се они некад воде као судски списи. Рекли смо да су феудалне жупаније имале, поред управне, и судске надлежности, па су појединачни судови схваћени као део жупанијске структуре власти. Пре разграничења жупанијских фондова, на основу периодизације и коначног сређивања, властелински судови су организационе јединице, серије, односно потфондови.[25]

Сва разноликост поседовних и управних односа касног феудализма види се на подручју цивилне Бачке: држава (коморско властелинство), слободни краљевски градови (Нови Сад, Сомбор, Суботица), привилеговани дистрикт (Потиски крунски дистрикт), црква (Бачко надбискупско властелинство), велика (Бајско, Футошко) и мала

кут. 24; Загорка Авакумовић, *Комисија за регулацију Потиског крунског дистрикта (1829–1832), 1752–1832*, Сумарни инвентар, Нови Сад 2015 (необјављено, Архив Војводине).

24 Дејан Јакшић, *Сређивање жупанијских фондова до 1848. године*, у: *Зборник радова са саветовања Зрењанин*, 19–20. септембар 2011, Нови Сад 2012, 181–195.

25 *Vodič kroz arhivske fondove: Arhiv Vojvodine – Sremski Karlovci*, Sveska 6/I, Sremski Karlovci 1977, 1–19, 37–53.

властелинства.[26] Део структуре фонда Ф. 2 *Бачко-бодрошка жупанија* су властелински судови који су заседали у коморским и властелинским местима: Апатин, Кула, Паланка, Сантово, Баја, Футог, Чеб, Бач, Јанковац, Топола, Кађмар/Мадараш и др. Кад год је било могуће, предност је дата регистратурском сређивању, списи су сложени по деловодном броју. Њихови списи, такође, налазе се и унутар хронолошки сређене групе *Разнородни судски списи* (без сигнатуре) и другим организационим јединицама.[27]

Специфични су списи Суда Потиског крунског дистрикта из Старог Бечеја, унутар овог жупанијског фонда и групе властелинских судова, надлежног и за места: Ада, Мол, Мартоношш, Петрово Село, Сента, Сентомаш, Стара Кањижа, Турија, Фелдвар. Изворни подаци, поред осталог, говоре о друштвеном развоју, промени етничке структуре и демографији, привредним околностима, међунационалним сукобима, односу ситног племства према управи, локалној историји.

Убедљиво највише списа иза себе оставио је Властелински (Доминални) суд у Апатину, надлежан за бројна коморска села на пространом државном подручју. Серија је задржала целовитост, више пратећих књига и компактну регистратурску форму. Документа, још, говоре о породичним питањима, ексцесима и тучама, дуговањима, неморалу, локалним изборима, злоупотребама, кријумчарењу итд. Апатински суд је ревидирао финансијске списе коморских села из ранијих година, смештених често у години ревидирања. На овај начин је сачувана знатна рачуноводствена документација, највише са крајњег севера Бачке, следећих села: Барачка, Берег, Богојево, Брестовац, Вепровац, Врбас, Гара, Даутово, Пригревица Сент Иван, Сантово, Станишић, Чатаља. Документација се састоји од рачуна, признаница, комуналних прихода и расхода, подложничких давања, разреза пореза и значајних пописа индивидуалних пореских обвезника. По истом основу сачувани су сирочадски списи места: Апатин: Бездан, Брестовац, Врбас, Гаково, Колут, Крњаја, Крушевље, Стапар, Татахаза, Чавољ, Чонопља и др. Они се састоје од прегледа стања капитала, табела, сирочадских прихода и рачуна, спискова сирочади са подацима и сл.

Унутар судских списа фонда Ф. 10 *Тамишка жупанија* налазимо фрагментарно сачуване списе властелинских судова који су заседали у следећим коморским и властелинским местима: Чаково, Нађ Кевереш, Сент Михаљ, Липа, Вршац, Сент Андраш, Нови Арад, Дента, Блументал, Гад, Рекаш итд. Минимална сачуваност књига и списа подразумева хронолошко сређивање.[28]

Део фонда Ф. 11 *Торонталска жупанија* чине списи властелинских судова који су заседали у следећим коморским, градским и поседничким местима: Чатад, Стара Бе-

26 Према званичној евиденцији на почетку XIX века на Коморском властелинству је било 55, Бајском 9, Футошком 7, Бачком властелинству 4 места, док је појединачних властелинских места било 21: Дејан Јакшић, *Бачко-бодрошка жупанија (1688–1849)*, Каталог одабраних садржаја докумената из фонда број 2, Свеска 11 (1806–1809), Нови Сад 2014, 343–344 (*Преглед насеља Бачко-бодрошке жупаније по властелинствима*).

27 Архив Војводине, Нови Сад, Ф. 11, Торонталска жупанија; Antal Hegediš i dr., *Torontalska županija (Comitatus torontaliensis) – Veliki Bečkerek (1731–1849)*, Sumarni inventar, Novi Sad 1989 (необјављено, Архив Војводине).

28 Архив Војводине, Нови Сад, Ф. 10, Тамишка жупанија; Hermina Đula, Piroška Nađ, *Tamiška županija (Comitatus temessiensis) – Temišvar (1731–1849)*, Sumarni inventar, Novi Sad 1989 (необјављено, Архив Војводине).

шенова, Нађ Сент Миклош, Маријенфелд, Ујпеч, Велики Бечкерек, Пардањ, Комлош, Сарча и др. Услед фрагментарне сачуваности списа и књига, предност је дата хронолошком сређивању у односу на регистратурско.[29]

Стање аналитичке обраде списа властелинских судова прати стање фонда унутар кога су. Аналитичка обрада фонда Бачко-бодрошке жупаније стигла је до 1811, Торонталске жупаније до 1812, а Тамишке жупаније до 1808. године. Аналитички описи, наравно, имају места међу објављеним аналитичким инвентарима и каталозима одабраних садржаја докумената тих фондова.

*

Уместо закључка можемо изразити наду да ће овај рад допринети бољем упознавању фондова властелинских судова и њихове вредне грађе, настављању послова на сређивању и обради и њиховом коришћењу у научне и друге сврхе.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Архив Војводине, Нови Сад, Ф. 2, Бачко-бодрошка жупанија.
Архив Војводине, Нови Сад, Ф. 6, Каменичко властелинство.
Архив Војводине, Нови Сад, Ф. 10, Тамишка жупанија.
Архив Војводине, Нови Сад, Ф. 11, Торонталска жупанија.
Архив Војводине, Нови Сад, Ф. 13, Властелинство Билет.
Архив Војводине, Нови Сад, Ф. 15, Коморска комисија за регулацију Потиског крунског дистрикта.
Архив Војводине, Нови Сад, Ф. 474, Властелински суд Сириг.
Antonius Bartal, *Glossarium mediae et infimae latinitatis regni Hungariae*, Lipsiae 1901.
Borovszky Samu, *Magyarország vármegyéi és városai: Bács-bodrog vármegye*, I, Budapest 1909.
Borovszky Samu, *Magyarország vármegyéi és városai: Torontal vármegye*, Budapest 1911.
Milivoj Vežić, *Urbar hrvatsko-slavonski*, Zagreb 1882.
Encikolopedija Jugoslavije, knj. 8, Zagreb 1971.
Историја српског народа, IV-1, Београд 1996.
Дејан Јакшић, *Бачко-бодрошка жупанија (1688–1849)*, Каталог одабраних садржаја докумената из фонда број 2, свеска 11 (1806–1809), Нови Сад 2014.

29 Архив Војводине, Нови Сад, Ф. 11, Торонталска жупанија; Antal Hegediš i dr., *Torontalska županija (Comitatus torontaliensis) – Veliki Bečkerek (1731–1849)*, Sumarni inventar, Novi Sad 1989 (необјављено, Архив Војводине).

Дејан Јакшић, *Преглед стања аналитичке обраде старијих архивских фондова (до 1918) и информативних средстава о њима у историјским архивима у Војводини*, Архивски анали, бр. 7, Нови Сад 2013, 13–24.
Дејан Јакшић, *Сређивање жупанијских фондова до 1848. године*, у: *Зборник радова са саветовања Зрењанин, 19–20. септембар 2011*, Нови Сад 2012, 181–195.
Дејан Јакшић, *Судство у жупанијским фондовима до 1848*, Архивски анали, бр. 4, Нови Сад 2007, 11–25.
Љубомирка Кркљуш, *Правна историја српског народа*, Нови Сад 2002.
Приручни вишејезични речник за архивисте: речник за обраду старе архивске грађе на латинском, немачком и мађарском језику која се чува у архивима у АП Војводини, приредили Зоран Стевановић, Дејан Јакшић и др., Нови Сад 2012.
Magyar törvénytár (Corpus Juris Hungarici), 1836–1868. évi törvényczikkek, Budapest 1896.
Lajčo Matković, *Bačko-bodroška županija, Sombor (1688–1849)*, Analitički inventar (1688–1728), Sveska 1, Sremski Karlovci 1987.
Васа Стајић, *Великокикиндски диштрикт 1776–1876*, Нови Сад 1950.
Гашпар Улмер, *Властелински суд села Бајмок*, Ex Panonnia, бр. 1 (1996), 9–40.
Гашпар Улмер, *Властелински суд села Чантавира*, Зборник Матице српске за историју, бр. 4 (1971), 89–104.

ВОДИЧИ

Vodič kroz arhivske fondove: Istorijski arhiv Subotica, Sveska 1, Sremski Karlovci 1970.
Vodič kroz arhivske fondove: Istorijski arhiv Sremska Mitrovica, Sveska 3, Sremski Karlovci 1972.
Vodič kroz arhivske fondove: Istorijski arhiv Kikinda, Sveska 5, Sremski Karlovci 1974.
Vodič kroz arhivske fondove: Arhiv Vojvodine – Sremski Karlovci, Sveska 6/I, Sremski Karlovci 1977.
Vodič kroz arhivske fondove: Istorijski arhiv Zrenjanin, Sveska 7, Sremski Karlovci 1979.
Vodič kroz arhivske fondove: Istorijski arhiv Sombor, Sveska 10, Sremski Karlovci 1985.
*
Водич кроз архивске фондове Историјског архива Зрењанин, Зрењанин 2007.
Водич кроз архивске фондове Историјског архива „Срем”, Свеска 1, Сремска Митровица 2003.
Водич кроз архивске фондове Историјског архива Суботица, Суботица 2011.

СУМАРНИ ИНВЕНТАРИ – АРХИВ ВОЈВОДИНЕ

Загорка Авакумовић, *Властелинство Каменица (1745–1918.), 1756–1884*, Сумарни инвентар, Нови Сад 2013.
Загорка Авакумовић, *Комисија за регулацију Потиског крунског дистрикта (1829–1832), 1752–1832*, Сумарни инвентар, Нови Сад 2015.
Hermina Đula i dr., *Bačko-bodroška županija (Comitatus Bacsiensis-Bodrogiensis) – Baja, Sombor (1688–1849)*, Sumarni inventar, Novi Sad 1989.
Hermina Đula, Piroška Nađ, *Tamiška županija (Comitatus temessiensis) – Temišvar (1731–1849)*, Sumarni inventar, Novi Sad 1989.
Олгица Трбојевић, *Властелинство Билет (1800–1918), 1726–1885*, Сумарни инвентар, Нови Сад 2014.
Олгица Трбојевић, *Властелински суд Сириг (1779–1849)*, *1783–1812*, Сумарни инвентар, Нови Сад 2015.
Antal Hegediš i dr., *Torontalska županija (Comitatus torontaliensis) – Veliki Bečkerek (1731–1849)*, Sumarni inventar, Novi Sad 1989.

Dejan Jakšić, MA, senior archivist
The Archive of Vojvodina, Novi Sad

THE NOBILITY COURTS OF LAW IN THE FUNDS OF THE ARCHIVES IN VOJVODINA

SUMMARY

A nobility court of law was an institution characteristic of the feudal era, coming from the nobleman's right to judge on his own property. These courts were the original jurisdiction law apparatus in charge of various feudal and criminal lawsuits and financial problems. The later feudalism is characterized by the existance of different kinds of courts and different kinds of landlords: individual feudalists, state, churches, free royal cities, little towns and privileged districts. Each of these individual or group landowners formed a nobility court with the accompanying clerkhood. The County Courts were the minor and control corpus for individual courts. With the abolishment of the feudal system, these courts ceased to exist in 1848, giving way to more modern court system and network.

The saved scripts from the nobility courts, arranged in the archival funds, represent a valuable source in stydying the 18th and 19th century social history, but in the researches and literature, these courts had not been given the place they deserved. The situation in a few archives that possess these scripts is different: the degree of preservation, arrangement, the level of scrutiny, the information means, the links with other funds etc. Closely related, in contents and organization, are the nobility funds where the administrative and law jurisdictions are intertwined. The largest number of special individual nobility court funds were left in Subotica, for the subordinate vassal villages according to nobility laws. The official Latin was the dominant language in the court practice and the saved materials, with the frequent use of national language, usually Hungarian. The matters within the fund wholes are usually arranged according to the original registre order and signatures, less in a chronological order.

The nobility courts scripts in the Archive of Vojvodina mostly form part of the other funds (the only independent fund is the *Nobility court Sirig*), counties and manors (Kamenica, Bilet). The funds belonging to Bács-Bodrog, Torontál and Temes Counties in the Archive of Vojvodina are structurally arranged and apart from the county scripts, the important organizational units are the regional nobility courts. The major variety of the owning and administrative relations was present at the territory of the civil Bács County – parts of the structure in the fund belonging to *Bács-Bodrog County* are the nobility courts that presided in numerous chamber and nobility places. To the social history, valuable sources are the scripts of the District of Potisje Crown Court in Stari Bečej. The largest number of scripts with the most complete contents was left behind a Chamber Court in Apatin which had been in charge of the numerous chamber villages at the state territory.

These fund series have kept a significant accountancy documentation, censuses and orphan scripts. Within the court scripts of the funds the *Torontál County* and *Temes County,* we can find fragments of the scripts from numerous smaller nobility courts.

796.61(497.113 Срем)»1957/1978»(093)

Филип Митричевић, мср
Ириг
Андрија Поповић, мср
Сремска Митровица

БИЦИКЛИСТИЧКА ТРКА КРОЗ ЈУГОСЛАВИЈУ НА ТЕРИТОРИЈИ СРЕМА ДО КРАЈА 70-их ГОДИНА[1]

Сажетак: У овому раду треба да се на основу архивског материјала, штампе и свег осталог доступног материјала реконструишу трасе бициклистичке трке *Кроз Југославију* које су се током историје овог спортског такмичења бар делимично дешавале на територији Срема од завршетка Другог светског рата па до краја 70-их година XX века. Поменута трка је представљала један од највећих спортских догађаја у држави, са међународним карактером и великим одјеком у јавности, нарочито домаћој, али и страној.

Кључне речи: бициклизам, трке, Срем, Југославија.

It is by riding a bicycle that you learn the contours of a country best, since you have to sweat up the hills and coast down them.[2]
Ernest Hemingway

Ride as much or as little, as long or as short as you feel. But ride![3]
Eddy Merckx

Инспирацију за овај рад аутори су пронашли у многобројним часовима и данима проведеним у заједничким вожњама бицикала по путевима Срема, регије у којој су и провели досадашњи живот. У једном тренутку јавила се знатижеља за историјском перспективом и сагледавањем прошлости једног спорта на једном простору. Ипак, увиђајући опсежност посла истраживања комплетне историје бициклизма на територији Срема – што би подразумевало и публикацију знатно ширег формата – ограничавамо

1 Овај рад посвећујемо победи словачког бициклисте Петера Сагана (Peter Sagan) на 100. издању *Трке око Фландрије* (*De Ronde Van Vlaanderen*) у нади да ће једнога дана походити и наше друмове.

2 „Вожња бицикла је најбољи начин да се упознају контуре једне земље, пошто мораш да се знојиш узбрдо, а лагано јездиш низбрдо.” – Ернест Хемингвеј.

3 „Возите много или мало, дуго или кратко, онолико колико то желите. Али возите!” – Еди Меркс.

се на реконструкцију траса појединих етапа знамените трке *Кроз Југославију*. Рад произлази из велике личне жеље да сазнамо којим се путевима крећемо, а да су се на њима претходно тркали негдашњи професионалци овог спорта.

Бициклизам има дугу историју у српском народу. Прво удружење протагониста и љубитеља овог спорта – а претеча каснијег српског, југословенског, па опет српског бициклистичког савеза – било је „Прво српско велосипедско друштво", основано још 1884. године у Београду. Врло брзо је мрежа сличних друштава почела да се шири и у другим градовима, до 1896. када је одржана прва бициклистичка трка у Београду, а већ наредне године и прво првенство.[4]

Истовремено, бициклизам се развијао и на територији данашње Војводине. Један од најзаслужнијих за долазак бициклизма на ове просторе и његово пропагирање је свакако Лајош Вермеш (Lajos Vermes), Суботичанин који је на том задатку од 1881. године. На његову иницијативу и залагање растао је број ентузијаста у Суботици и тако овај град постаје први војвођански град који од 1891. има изграђену бициклистичку стазу (велодром, фр. *velodrome*). У том периоду постојало је и „Новосадско велосипедско друштво", а клубови су настајали и у Сомбору, Кикинди, Зрењанину, Панчеву, итд. У међуратном периоду развија се организација трка и оснивају се озбиљне клупске формације, углавном на територији Бачке и Баната, док за територију Срема немамо помена о организованим клубовима. Замах бициклизму у Војводини после Другог светског рата даје оснивање покрајинског савеза 1948. године који преузима улогу Бициклистичког одбора Војводине основаног након ослобођења.[5]

У архивским документима покрајинског савеза имамо тек спорадичних помена о намерама да се у Срему успоставе бициклистички клубови. У *Предлогу седмогодишњег плана развоја бициклизма у Војводини за период 1964–1970. и друштвеном плану за 1964. годину* стоји да је потребно поклонити пажњу оснивању клуба у Сремској Митровици (између осталих градова) јер постоје „услови за бициклизам, а има и незваничне активности".[6] Наравно, све у циљу анимације омладине. Шта се у наредном периоду догодило, и какве су заиста активности на оснивању поменутог клуба биле, грађа Архива Војводине нам не пружа одговор, бар за период до којег фонд сеже (1975. година). Тако се одржавање бициклистичких догађаја на територији Срема у огромној мери своди на пролазак трка у организацији покрајинског, републичког или државног одбора, нарочито значајне савезне (и међународне) трке *Кроз Југославију*.

После рата, национална бициклистичка трка се возила као трка око Хрватске и Словеније, искључиво на територијама ових двеју република, да би прерасла у југословенску националну трку вожену по целој држави, са све више иностраних такмичара и све већим значајем.

Први пут је *југословенски тур* предвиђен да прође кроз Срем у свом тринаестом издању 1957. године. Према *Пропозицијама за XIII међународну етапну бициклистичку трку „Кроз Југославију"*,[7] трка је требало да у организацији Бициклистичког савеза Југославије буде одржана од 17. до 21. јула у пет етапа. Последња, пета етапа, предвиђена за недељу 21. јула, вожена је на релацији Београд – Нови Сад – Београд у дужини од 150

4 Б. Васић, *125 година бициклизма у Србији – брошура поводом јубилеја*, Београд 2009.

5 С. Босиљчић, и др. (ур.), *Бициклизам – Трка кроз Југославију*, Београд 1982, 201–203.

6 Архив Војводине (даље у тексту: АВ), Ф 249, К 5, фасц. 2 за 1964. годину.

7 АВ, Ф 249, К 6, фасц. 14.

км и то трасом „старог београдског пута", како је данас познат (после изградње ауто-пута Е75). Према итинереру и реду кретања,[8] етапа је почињала у Београду у 14:15, па преко старог савског моста, Земуна, Батајнице, Нове и Старе Пазове, Инђије, Бешке, Чарде, настављала је преко једног брдског циља Добриловац (271 м) на потезу Банстол[9], а затим преко Сремских Карловаца и Петроварадина до Новог Сада (локација наведена као „Бифе" је била окретница), и назад истом трасом ка Београду, где је очекиван крај око 19 часова (вид. *Прилог 1. Итинерер и ред кретања*[10]). И у каснијим издањима трке ово ће бити и најчешћи правац који је трка имала на територији Срема, и без изузетка једина траса којом су спајани Београд и Нови Сад, што ћемо касније и видети.

Ипак, у дневној штампи се пре трке појавила бојазан за одржавање управо ове етапе. Наиме, због „слабих организационих припрема" у Новом Саду појавила се могућност да се последња етапа трке ипак не одржи по планираној рути и да се иста вози на компромисној релацији Београд–Шабац–Београд. Иако се та информација појављује десетак дана пре трке и говори се да ће, како аутор текста каже, бити „незгодно", изражава се најбоља нада да ће се „ово питање решити".[11] Питање је очигледно решено, с обзиром на то да се трка и одвила према првобитном плану (вид. *Прилог 2. Профил и карактеристика етапе*[12]).

Из штампаних медија такође сазнајемо о одвијању догађаја на самој стази. У поласку из Београда, већ после неколико километара аустријски возач Дурлахер (Durlacher) напао је и створио неколико стотина метара предности. Код Батајнице га је сустигао пољски возач Гловати (Glowaty), да би њих двојица у бегу предводили караван до Новог Сада и преко Банстола у повратку (када је врх и бодован као брдски циљ[13]). У Инђији их је сустигао холандски возач Кампуис (Kampuis), који их је већ неко време јурио. На спусту са Банстола у повратку за Београд дошло је до великог пада. Међу палим возачима нашли су се Каминski из Пољске, Вуксан, Шебеник и Штолпер из Југославије, те Белгијанци Флобергс и Хеј. Извештач пише о искиданим точковима и поломљеним бициклима као последици пада. На крају дана, победио је Аустријанац у спринту испред Пољака, обојица у времену 3:53,31, док је Холанђанин стигао 6 секунди касније.[14] Поред веома занимљиве борбе за етапну победу, ова етапа је била поприште мегдана између немачког бициклисте Трефлиха (Trefflich), водећег у генералном, и Југословена Левачића, који је у том тренутку био други у укупном пласману трке.[15]

8 Исто.

9 Овај врх је бодован за конкуренцију најбољих брдских возача и то по систему да су првих десет возача који би прешли врх добијали бодове и то од 10 поена па наниже, за по 1 мање. АВ, Ф 249, К 6, фасц. 14.

10 АВ, Ф 249, К 6, фасц. 14.

11 *Вечерње новости*, бр. 1151, од 4. јула 1957, 6.

12 АВ, Ф 249, К 6, фасц. 14.

13 Дурлахер је однео 10 поена, 9 Гловати, 8 Кампуис, док је најбољи југословенски такмичар на овом врху био Веселин Петровић, који је као четврти однео 6 поена.

14 *Спорт,* бр. 1592, од 22. јула 1957.

15 Извештај о тој борби доноси дневна штампа (*Спорт*, бр. 1592, од 22. јула 1957), а преноси С. Босиљчић у свом делу: „Четвртог дана трке вожено је 25 кругова око Бањице у укупној дужини од 150 км. Левачић је све време покушавао да одмакне Трефлиху не би ли надокнадио његово не баш убедљиво вођство, али се искусни Немац није дао и у последњу етапу (Београд – Нови Сад – Београд) ушли су са истим позицијама. Трефлих је водио пред Левачићем са незнатном предношћу. Пуних 150 км по врелом сунцу трајала је борба

Следећи пут када је трка ишла путевима Срема, била је 1961. година. Тада се, истом трасом, возило у контра и само једном смеру, од Новог Сада до Београда у дужини од 75 километара. Извештач дневног листа *Спорт* у уводу о етапи каже: „Возачима је једино остало да последњи комад асфалтне трасе провезу што брже и бар просечном брзином надокнаде недостатак узбудљивих обрта. У томе су и успели".[16] И заиста, на једној тако краткој етапи без нарочито високих и тешких успона чак и у тадашњем бициклизму је било тешко очекивати нарочито велике разлике у временима, а и нарочито узбудљиву борбу. Данас када бициклизмом у такмичарском смислу доминира тактика, то је апсолутно немогуће. Но, возачи су овај пут изненадили, бар током успона на Банстол. Добијамо податак о просечној брзини од око 40 километара на час, што је изванредан резултат.[17] Успон на Добриловцу први је савладао домаћи возач Јоже Шебеник, који је постепено повећавао своју предност у односу на друге такмичаре узбрдо, да би на врху она износила 1 минут. Сазнајемо да је у даљем току етапе изгубио ту предност до Инђије. На крају је у спринту победио Данац Оле Пингел (Ole Pingel).[18]

Године 1964. двадесета трка *Кроз Југославију* била је једна од најдужих и обухватала је 14 дана тркања од Скопља до Загреба. Поново се трка вратила на нама добро познату стазу, од државне до покрајинске престонице, преко Банстола. Међутим, овај пут је вожена као екипни хронометар. На тој, четвртој етапи трке, 29. јула, прво место заузела је екипа Југославије, у саставу Руди Валенчић, Андрej Болтежар, Франц Шкрел, Цветко Билић, Тоне Укмар и Шиме Бајло. Такође сазнајемо да су на спусту са Банстола двојица Чехословака, Пољашек (Polašek) и Север (Sever), пали, чиме је ово невелико брдо још једном показало своју ћудљивост.[19] Следећа, пета етапа трке вожена је на релацији Нови Сад – Лозница,[20] и први пут у својој историји ова трка је прешла преко прелаза Иришког венца (451 м).

Година 1970. поново нам је донела узбуђење на добро познатој траси. Још једном је трка ишла од Београда до Новог Сада (етапа број 5 те године), још једном истим путем, и опет није прошла без проблема за возаче. Опет се, с обзиром на дужину етапе и велику врућину, није очекивала нарочита борбеност. Међутим, караван није разочарао. Већ на изласку из Земуна оформљен је бег од 7 возача који ће и издржати све до циља у Новом Саду, и стећи предност од чак 3 минута испред главне групе. Ипак, оно што се дешавало изнад било је од већег значаја. У том тренутку, водећи у генералном пласману био је југословенски такмичар Радош Чубрић. И како каже извештач *Спорта*, „Оно

Левачића и Трефлиха, у коју су се наравно умешали и остали возачи ове две екипе. Наши су покушавали да Левачића повуку, да Трефлиху затворе пут, али нису имали довољно снаге за то. Победа је ипак припала Трефлиху, док се Левачић морао задовољити другим местом." (С. Босиљчић, *Нав. дело,* 26–27).

16 *Спорт*, бр. 2317, од 7. августа 1961.

17 Да направимо још једну паралелу: у данашње време са бициклима и неколико пута лакшим од некадашњих, врхунском модерном опремом која представља последњу реч технологије, просечне брзине етапа нису много веће, и на етапи ових карактеристика била би неколико километара на час више.

18 *Спорт*, бр. 2317, од 7. августа 1961.

19 С. Босиљчић, *Нав. дело*, 36. И наредне године, 1965, ова траса је опет вожена као 9. етапа 21. издања трке, у правцу Нови Сад – Београд.

20 Трасом Нови Сад – Сремска Каменица – Иришки венац – Ириг – Рума – Платичево – Шабац – Петловача – Лешница – Лозница.

што противници нису били у стању да постигну на друму у претходне четири етапе, учинио је врло ефикасно један дефект на бициклу".[21] Наиме, на излазу из Инђије, носиоцу *жуте мајице* је пукло седиште. Како није било механичарске екипе у близини, наш возач је био приморан да узме бицикл тимског колеге, младог Загрепчанина Плешка, који се нашао у близини и исти му уступио. Али било је прекасно да се група која је испредњачила стигне. На циљу у Новом Саду, у спринту улицама града, победио је Пољак Хенрик Возњак (Henryk Wozniak) у времену 1:37,15, који је и преузео вођство у генералном са 43 секунде испред Чубрића. Други на циљу био је Чехословак Ваврa (Vavra), док је као трећи линију прешао Француз Дангијем.[22]

Није се дуго чекало да се трка врати у Срем, и на локалним друмовима била је поново 1972. године у оквиру 28. издања. Предвиђено је да трка у 7 етапних дана пређе дистанцу од Београда до Пуле, обилазећи успут градове и врхове у Србији, Босни, Хрватској, Словенији, чак и Италији, до повратка у Истру у дужини од 1120 км (вид. *Прилог 3. Мапа трке Кроз Југославију 1972*). Нама су најинтересантније етапе број 2 (вожена 2. јула од Београда до Новог Сада) и број 3 (вожена 3. јула од Новог Сада до Зворника). У данима пре почетка, директор трке Драгиша Јешић говорио је о карактеристикама: „Стаза тражи универзалног возача. Мора да буде добар на успонима, на спустовима, мора да буде возач равнице и брда, добар индивидуалац на хронометар. Мора да издржи вожњу по великој врућини, и на релативно ниској температури за ово време".[23]

Већ традиционално, пратиоци трке нису ништа очекивали од нама добро познате трасе у дужини од 75 км, и већ традиционално спуст са Банстола се показао као кобан за неког од такмичара. Из дневне штампе читамо извештај о великој брзини од 75 километара на час којом се главна група стуштила са врха Банстола ка Сремским Карловцима. Управо у том тренутку, совјетски возач Шарафулин имао је дефект гуме, а један од возача из његове екипе – за којег после сазнајемо да се презива Тусумханов – желећи да види шта се догађа, окреће се при великој брзини, губи контролу над бициклом и завршава у каналу поред пута. Сазнајемо да је медицинска екипа реаговала одмах, а из сутрашњег издања новина сазнајемо да је возач прошао са ипак лакшим повредама, но морао је да напусти трку. У спринту испред новосадског хотела „Путник" победио је Зденко Кахлина.[24]

Следећег дана вожена је етапа у дужини од 130 км од Новог Сада до Зворника, по други пут прелазећи преко Иришког венца. Добијамо извештај да је први у успону из Сремске Каменице ка Венцу био још један Совјет, Дмитриј Тришин (Дмитрий Тришин), у друштву Југословена Газдића, да би им се на спусту прикључила група још 10 возача. Даље, трка се настављала трасом Ириг–Рума–Шабац–Лозница–Зворник, а на циљу победио је домаћи такмичар Танасије Кувеља, млад возач од којег се пре трке није много очекивало. Победничко време етапе било је 3:27,47. Другопласирани и трећепласирани су били двојица возача из СССР, Лаврушкин и Калимијекс. Кувеља је преузео и мајицу водећег у генералном пласману.[25]

21 *Спорт*, бр. 5150, од 1. јула 1970.

22 Исто.

23 *Спорт*, бр. 5868, од 1. јула 1972.

24 *Спорт*, бр. 5870, од 3. јула 1972; бр. 5871, од 4. јула 1972.

25 *Спорт*, бр. 5871, од 4. јула 1972.

Последњи пут када је у овом периоду трка *Кроз Југославију* прошла кроз Срем, била је 1978. година и циљ последње етапе и трке био је у Сремској Митровици. Извештај у новинама на дан пре етапе о истој каже следеће: „Последња етапа доноси и последње искушење, успон на Фрушку гору. Иначе, осим тих тридесетак километара, преосталих 110 вози се питомом војвођанском равницом".[26] Траса етапе била је Борово – Стон – Опатовац – Мохово – Шаренград – Илок – мост на Дунаву – Бачка Паланка – Челарево – Гложани – Бегеч – Футог – Ветерник – Нови Сад – Сремска Каменица – Иришки венац – Ириг – Рума – Јарак – Сремска Митровица. После 10 км од почетка, совјетски бициклиста Аверин издвојио се из групе и стекао предност од око 2 минута. Први је био и на успону на Иришком венцу и на крају је победио у времену 3:32,5. Касније је између осталог изјавио: „Драго ми је што сам први прошао улицама Сремске Митровице и што се у овом лепом граду толико света окупило да поздрави нас, друмске борце".[27]

Данас у нашој држави професионални бициклизам је на крајњој маргини те нема ни приближне трке овакве магнитуде. Углавном, све се своди на индивидуални рекреативизам. Да Срем има много сјајних путева погодних за тако нешто нема сумње. Острвска Фрушка гора чини баш ту избочину рељефа потребну да се вожњи бицикла кроз Срем да једна узбудљива нота. Шта будућност носи, остаје да видимо. Што се тиче прошлости, као што смо могли да видимо, окосница бициклистичког тркања на нашој територији био је пут између Београда и Новог Сада, и то не због атрактивности стазе саме по себи већ градова које спаја. И поред тога, у спортском смислу дешавања су увек била изнад свих очекивања пратилаца и зналаца овог спорта.

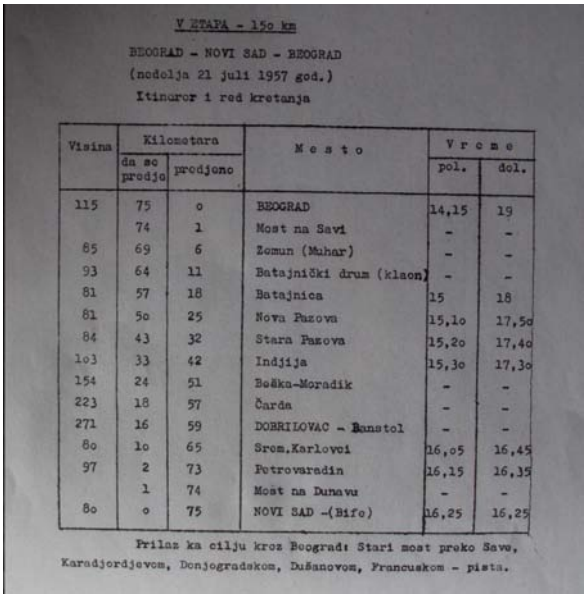

V ETAPA - 150 km

BEOGRAD - NOVI SAD - BEOGRAD
(nedelja 21 juli 1957 god.)
Itinerer i red kretanja

Visina	Kilometara da se predje	Kilometara predjeno	Mesto	Vreme pol.	Vreme dol.
115	75	o	BEOGRAD	14,15	19
	74	1	Most na Savi	-	-
85	69	6	Zemun (Muhar)	-	-
93	64	11	Batajnički drum (klaon)	-	-
81	57	18	Batajnica	15	18
81	5o	25	Nova Pazova	15,1o	17,5o
84	43	32	Stara Pazova	15,2o	17,4o
1o3	33	42	Indjija	15,3o	17,3o
154	24	51	Bošku-Moradik	-	-
223	18	57	Čarda	-	-
271	16	59	DOBRILOVAC - Banstol	-	-
8o	1o	65	Srem.Karlovci	16,o5	16,45
97	2	73	Petrovaradin	16,15	16,35
	1	74	Most na Dunavu	-	-
8o	o	75	NOVI SAD -(Bifo)	16,25	16,25

Prilaz ka cilju kroz Beograd: Stari most preko Save, Karadjordjevom, Donjogradskom, Dušanovom, Francuskom - pista.

Прилог 1. Итинерер и ред кретања

26 *Спорт*, бр. 7922, од 1. јула 1978.

27 *Спорт*, бр. 7923, од 2. јула 1978.

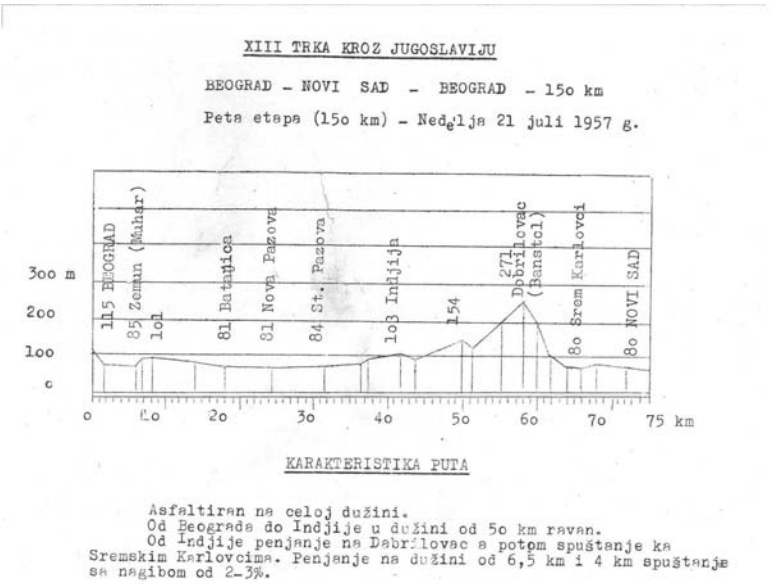

XIII TRKA KROZ JUGOSLAVIJU

BEOGRAD – NOVI SAD – BEOGRAD – 15o km

Peta etapa (15o km) – Nedelja 21 juli 1957 g.

KARAKTERISTIKA PUTA

Asfaltiran na celoj dužini.
Od Beograda do Indjije u dužini od 5o km ravan.
Od Indjije penjanje na Dobrilovac a potom spuštanje ka Sremskim Karlovcima. Penjanje na dužini od 6,5 km i 4 km spuštanje sa nagibom od 2–3%.

Прилог 2. Профил и карактеристика етапе

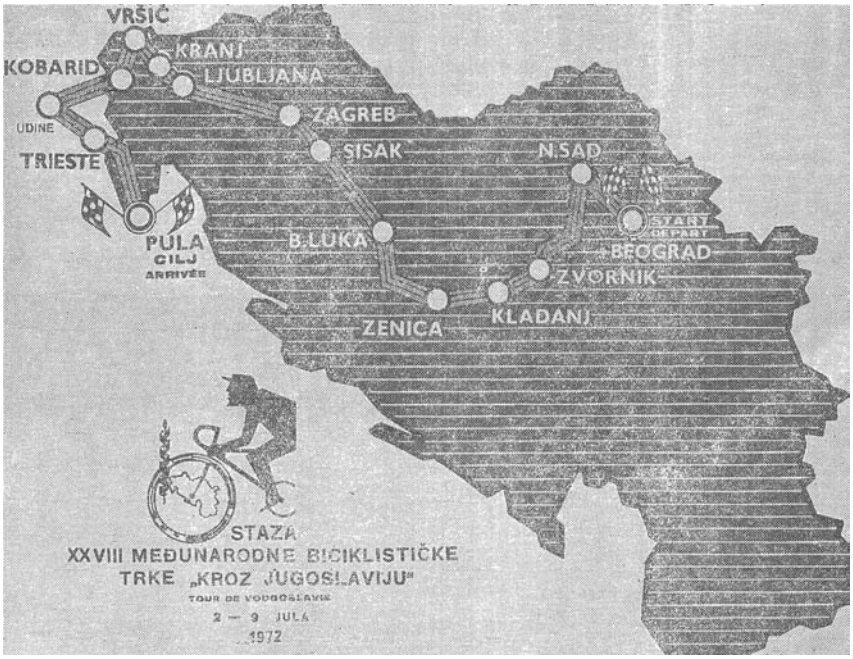

Прилог 3. Мапа трке Кроз Југославију 1972.

Filip Mitričević, MA
Irig
Andrija Popović, MA
Sremska Mitrovica

A CYCLING RACE THROUGH YUGOSLAVIA AT THE TERRITORY OF THE COUNTY OF SREM UNTIL THE END OF THE 1970S

SUMMARY

This paper uses archival records, press and all the other available material and reconstructs the routes of the cycling race Through Yugoslavia which, throughout the history of this sports competition, had at least partially taken place at the territory of the County of Srem from the end of the Second World War until the end of the 1970s. The aforementioned race represented one of the largest sports events in the country, with the international label and a huge effect on public, particularly the domestic but also the foreign one. The core of the race on our territory was the road between Belgrade and Novi Sad, not so much for the atractive route but the atractive cities it linked. However, besides all this, we have seen that sportwise the events always exceeded the expectations of the spectators and experts in this sport.

008:061.2(=111.2)(497.113 Крчедин)»1931»(093.2)

Мирослав Јаћимовић, мср
Архив Војводине
Нови Сад

ОСНИВАЧКА СКУПШТИНА ШВАПСКО-НЕМАЧКОГ ПРОСВЕТНОГ САВЕЗА У КРЧЕДИНУ СА СТАТУТОМ ОРГАНИЗАЦИЈЕ

Сажетак: Културбунд је била организација Немаца у Краљевини Југославији која је пре Другог светског рата али и у току њега окупљала немачку заједницу, помагала окупатору и већим делом пропагирала немачки националсоцијализам. Прво такво удружење основано је 1920. године у Новом Саду. Било је у почетку замишљено као неполитичка организација која делује на подручју целе Краљевине Југославије, а имало за циљ да чува и развија немачку културу и језик. Крчедин, насеље у Срему, било је једно од места са већим бројем припадника немачке заједнице у односу на укупан број становника. Од укупног броја домаћинстава, Немци су чинили око половине популације овог сремског места све до 1945. године. Свој поднесак о оснивању су поднели Среском начелству Стара Пазова 21. октобра 1931. године. Укупно 52 лица су потписала оснивачки акт са скупштине о оснивању месне управе Швапско-немачког просветног савеза. Већина Немаца је након завршетка Другог светског рата напустила ово место.

Кључне речи: Културбунд, Немци, Швабе, заједница, Крчедин, Срем.

Културбунд (*Schwäbisch-Deutscher Kulturbund*) је била организација Немаца у Краљевини Југославији која је пре Другог светског рата али и у току рата окупљала немачку заједницу, помагала окупатору и већим делом пропагирала немачки националсоцијализам. Прво такво удружење основано је 1920. године у Новом Саду. Било је у почетку замишљено као неполитичка организација која делује на подручју целе Краљевине Југославије, а имало за циљ да чува и развија немачку културу и језик.[1] Крчедин, насеље у Срему, било је једно од места са већим бројем припадника немачке заједнице у односу на укупан број становника. Од укупног броја домаћинстава, Немци су чинили око половине популације овог сремског насеља све до 1945. године.

1 Јосип Мирнић, *Систем фашистичке окупације у Бачкој и Барањи*, Зборник за друштвене науке, 35, Матица српска, Нови Сад 1963, 133.

***

Крчедин је постојао још у XVII веку, а у XVIII веку (1702. године) је први пут забележено да насеље има 41 домаћинство. Становништво су углавном чинили Срби, пореклом из Србије, Босне и Лике. Део становништва је досељен у првој и другој сеоби под Чарнојевићем и Шакабендом, и то из Јужне Србије и са Косова. Данас овде живи око 3000 људи и једно је од најнасељенијих инђијских места. Први трагови насеља су из периода неолита, а у келтско доба постојало је утврђено насеље у околини. Знатно касније, у време под влашћу Хабзбуршке монархије па до краја Првог светског рата, Крчедин је био на Војној граници, а сви становници су били војници граничари. У то доба Аустроугарска је плански устројила ово место због Војне границе. О називу места постоји више теорија. Најчешће се може чути да су овде некада биле шуме, па су их становници крчили. Турци су га звали „црвени Крчедин" због овдашњег мајдана који су експлоатисали. Од тог камена је, кажу мештани, грађена и земунска тврђава. У време Војне границе село се називало Шанац, јер је било ушанчено. У турско доба имало је 27 домаћинстава, а то је било велико место и могло се поредити са Земуном. Имало је бољи статус него Земун и Вуковар, заправо повлашћен, у функцији чувања пута од Цариграда, преко Београда до Будима.

У другој половини XIX века у Крчедин почињу да пристижу Немци из других немачких општина у Срему: Старе и Нове Пазове, Бешке, те протестантских насеља у Бачкој – Секића, Црвенке и др. Због пословичне радне етике, марљивости и дисциплине, место бележи привредни развој. Интересантно је да се управо у то време јављају и почеци немачке завичајне историографије у Банату, а мало касније и у Бачкој. Немци су увели иновације у пољопривредној производњи, као сејање на бразде, прве парне машине, циглане, па је и село оживело. Након Првог светског рата, немачка национална заједница је постала мањинска у Краљевини СХС. Као таква, она се трудила да сачува свој идентитет. После 1918. године у југословенској држави почиње окаснело национално буђење Шваба, након вишедеценијске мађаризације којој је ова етничка група, попут других немађарских народа, била изложена. Поновно се открива сопствена прошлост у функцији изградње националног идентитета.[2]

Сада су се Швабе нашле у новоствореној Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, насталој на рушевинама Аустроугарске монархије, далеко од своје матичне државе. Током такозваног провизоријума у Краљевини СХС, односно периода од уједињења до доношења Видовданског устава, Швабе су почеле да траже своје место на политичком небу и да се организују како би очували културу, националне специфичности

2 Село Крчедин у данашњој општини Инђија је простор који је био насељен још од неолита. У келтском периоду ту је постојало утврђење, а из римског доба остали су очувани темељи зидова. У средњем веку, под турском влашћу, село је имало повлашћен положај због изванредног географског положаја, будући да се налазило на путу од Цариграда преко Београда до Будима. После Карловачког мира дошло је под власт Хабзбуршке монархије, где је припало Карловачком властелинству и ушло у састав Војне границе. Тада се и спомиње као шанац. Забележено је да је у XVIII веку имало 41 домаћинство, а да су већинско становништво чинили Срби. Филип Крчмар, *Прилог завичајној историографији Немаца у Срему*. *Friedrich Renz, Heimatbuch der Krčediner Deutschen, Krčedin 1930*, Споменица Историјског архива „Срем", Сремска Митровица 2010, 242.

и традиције. Важан датум у том погледу био је 20. јун 1920. године. Тог дана је у Новом Саду, пред 2000 делегата, одржана оснивачка скупштина Швапско-немачког културног савеза – Културбунда. За председника савеза изабран је Јозеф Менрат. Поред Менрата велику улогу у оснивању овог савеза имао је и др Георг Грасл. По струци правник, Грасл се бавио и новинарством и политиком. Од самог оснивања Културбунд се декларисао као ванстраначка организација у потпуности лојална Краљевини. Организациона мрежа се тако брзо ширила да је у пролеће 1924. године било 128 месних организација са око 55.000 чланова. У Срему је у то време било 13 организација, а Бачкој и Банату око стотину.

Велики ударац за Културбунд десио се већ у априлу исте године, када му је рад забрањен због подршке Немачке партије опозиционим идејама. Делимичан рад је настављен после неколико месеци, а коначан тек три године касније.[3] Организација се шири тек након укидања Шестојануарске диктатуре.

Крчедин је своје удружење Културбунда основало (обновило) деценију након новосадске скупштине.[4] Свој поднесак о оснивању су поднели Среском начелству Стара Пазова 21. октобра 1931. године и то на ћириличном писму, а потписао је председник савеза Лудвиг Ниједан (у оригиналу: Ludwig Niedan). Записник са седнице оснивачке скупштине датира од 11. октобра 1931. године у два сата, а одржана је у дворани евангелистичке цркве у Крчедину.[5] За председника је изабран већ поменути Ниједан, а за заменика Валентин Бакер (у оригиналу: Valentin Backer). Поред наведених у организацији, савез је имао и благајника, секретара, два рачунопитача, два члана управе. Жупник цркве такође је био члан савеза, а укупно 52 лица су потписала оснивачки акт са скупштине.

Што се тиче статута, обрадићу само неколико најзанимљивијих чланова.[6] Статут је израђен на формату Б5 и написан српским латиничним писмом с једне стране, а с друге готицом на немачком језику. Статут има 66 чланова, и његов званичан назив је *Статут Швапско-Немачког Просветног Савеза*, име савеза је *Швапско-Немачки Просветни савез*, а за седиште пише: *Нови Сад*.[7] Ово недвосмислено говори да је у Среском начелству Стара Пазова и Министарству унутрашњих дела вероватно приложена копија/верзија статута са оснивачке скупштине од 20. јуна 1920. године у Новом Саду.[8]

Као циљ савеза истиче се неговање и оплемењивање духовне, естетске, моралне и друштвене културе Немаца у Краљевини Југославији. Ово ће се постићи васпитањем и одгајањем народа и младежи у духу религиозног и моралног схватања и вођења

3 Горан Николић, *Формирање националног идентитета. Немци у Војводини између два светска рата*, Књижевне новине, Београд 1995, 143–144.

4 Разлог за то свакако лежи и у Шестојануарској диктатури краља Александра, која је укинута доношењем Октроисаног устава 1931. године.

5 У вези са евангелистичком црквом, треба споменути да је Општина крчединска послала допис о оснивању „Евангелистичке младежи" у Крчедину и тражила одобрење правила овог друштва (1934–35).

6 Лична запажање аутора искључиво. Чланови су интерпретирани.

7 Односи се на 1. и 2. члан, који су интерпретирани.

8 Архив Војводине, Фонд 126/II Краљевска банска управа Дунавске Бановине – Нови Сад (1929–1941) (даље у тексту: АВ, Ф126/II-19.234/1932).

живота, као и савесног и верног испуњавања дужности према држави.[9] Такође се истиче значај неговања традиције, обичаја и ношње, растурања књига, часописа и слика, помагања библиотека, приређивања разних продукција (позориште, музика), просветне иницијативе, издавања уџбеника, старања за немачке ђаке, давања стипендија, помагања школа и привредних удружења, унапређења социјалне заштите, упошљавања незапослених, старања за исељенике и сезонске раднике немачке мањине, неговања народног здравља, оснивања привредних друштава, организовања скупова, секција и одбора за поједине важне задатке и сл.[10]

Свакако важан био је четврти и пети члан који кажу да се искључује сваки политички рад у оквиру савеза и да се делокруг савеза простире на територији целокупне Краљевине Југославије. Званичан језик савеза (уредни и пословни) унутар месних група и чланова је немачки, док ће у комуникацији са властима управа савеза користити српско-хрватско-словеначки језик.[11]

Савез се финансирао на више начина. Могуће је било прибавити новчана средства путем прихода од чланарине, добротворним прилозима, поклонима тетаментарним оставинама, прикупљањем прилога, приређивањем манифестација, изложби, лутрија, продајом добара (али и пропратних предмета – значки, разгледница, календара) и бављењем обртом у складу са законом и прописима. Приноси чланова оснивача, градитеља, добротвора, оснивача, помагача и оставина сачињавају основну имовину савеза.[12]

Чланови савеза могли су бити: градитељи, добротвори, оснивачи, унапређивачи, помагачи редовни чланови. Могли су се именовати и почасни чланови (мушкарци и жене) због посебно стечених заслуга.[13] Градитељ савеза постајало се уплатом савезу најмање 12.500 динара у року од две године. Добротвор савеза постајао је онај који уплати у року од годину дана најмање 2500 динара. Оснивач савеза постајало се уплатом најмање 1250 динара у року од годину дана. За унапређивача је био исти рок али и најмања уплата од 500 динара. Помагач је био дужан да уплатити најмање 250 динара. Услед непридржавања ових обавеза, било је могуће искључити исте из чланства, без права на повратак дела новца.[14]

Сваки члан је имао право да учествује на Главној скупштини. Бирани су могли бити само пунолетни чланови, а право давања предлога и право гласа на Главној скупштини имали су они који су измирили новчане обавезе а притом су били чланови савеза најмање три месеца. Чланови су могли иступити из савеза али уз измирене обавезе према савезу. Уколико би се утврдило да неко шкоди савезу, тај је могао бити искључен из савеза.[15]

9 Не наводе којој, али сигурно мисле на Краљевину Југославију.

10 Све се ово односи на члан 3 овог статута, који је интерпетиран. АВ, Ф126/II-19.234/1932.

11 Односило се на 4, 5. и 6. члан статута, који су интерпетирани. АВ, Ф126/II-19.234/1932.

12 Односи се на чланове 7 и 8 статута.

13 Почасни чланови бирају се двотрећинском већином. Високи функционери могу бити почасни председници а друге особе почасни чланови. Односи се на члан 9 – чланство. АВ, Ф126/II-19.234/1932.

14 Однос се на чланове 10–15 статута.

15 Чланови 20–24 статута. АВ, Ф126/II-19.234/1932.

Послове су обављали управа савеза, месне управе и повереници. Седиште управе био је Нови Сад, а прва управа се бирала на 3 године. Пошто се Крчедин своди под месну управу, интерпретираћу само чланове који су се на њега и односили. Месна управа Крчедин, да би се основала, морала је да има бар 20 чланова, што је испунила. Чланови ових месних управа бирани су на годину дана, након чега је једна половина морала да иступи, а њихова места попуњавали су остали чланови месног удружења Крчедин и то на Главној скупштини. На крају друге године, замењивани су избором чланови преостале половине. Чланови који су положили мандате могли су бити поново бирани.[16]

Делокруг месне управе Крчедин били су пријем нових чланова уз обавештење управе у Новом Саду која је давала коначно решење, затим предлози и извештаји за управу, дневни ред за скупштину, убирање чланарине, именовање повереника где не постоје месни одбори. Овај огранак је евентуално могао дати једног делегата за седницу управе.[17]

Редовна седница одржавана је сваких 6 месеци, закључци су важили само ако је било присутно најмање три члана управе, а решења су доношена апсолутном већином. Управа савеза могла је да присуствује раду месног одбора, преко делегата. Ванредна седница је могла бити сазвана на писмени захтев најмање два члана управе и то у року од 12 дана. Месни савез заступао је председник. Он је сазивао седнице и скупштине и њима председавао. Секретар је водио записнике и потписивао акта са председником, те се то чувало у архиву. Благајник је примао све чланарине те их сваких шест месеци слао управи. Водио је књиге и писарске послове. Рачуноиспитачи су сваких шест месеци прегледали књиге и куповање за новац. Најстарији рачуноиспитач је уједно био и заменик председника.[18]

Главна месна скупштина се сазивала једном годишње и то месец дана раније (март) у односу на скупштину управе савеза која је углавном сазивана за април или мај.[19] По правилу, морало је бити присутно 2/3 чланова, или се она одлагала на месец дана. На скупштинама се дискутовало о годишњем извештају, припремани су предлози или бирани нови чланови. Протокол се потписивао и препис слао управи. Евентуалне спорове решавао је обранички суд. Савез је могао распустити уколико је имао подршку две трећине свих чланова са правом гласа.[20]

Непосредно након добијања дозволе југословенских власти, уследила је обнова рада старих и оснивање нових подружница Културбунда, те су до средине 1934. у Срему, осим у Крчедину, деловале месне организације у Земуну, Гргуревцима, Сремској Митровици, Чачинцима, Ловасу, Шидским Бановцима, Руми, Новој Пазови, Бешки, Ердевику, Никинцима, Новом Селу и Новом Сланкамену.

Пада у очи чињеница да је у Руми, својеврсном центру сремских Немаца са дугом традицијом у националном организовању, месни одбор Културбунда био основан тек 1932, што је, по свој прилици, била последица извесног незадовољства и уздржаности

16 Чланови 25–37 статута. АВ, Ф126/II-19.234/1932.

17 Члан 38.

18 Чланови 39–45 статута.

19 Чланови 46–47 статута се односе на поверенике и потпору.

20 Чланови 51–65 статута. АВ, Ф126/II-19.234/1932.

румских Немаца према Новом Саду као новом седишту немачког националног, политичког и културног живота након Првог светског рата.[21]

Пре избијања рата, највећи број Немаца у Краљевини Југославији био је концентрисан у Дунавској бановини, која је и сама доживела судбину раскомадане и подељене Југославије. Бачка је припала Мађарској, западни Банат је остао у саставу окупиране Србије уз одређени степен аутономије, а Срем је припао Независној Држави Хрватској. Немци који су се нашли у Независној Држави Хрватској били су признати за правно лице са великим степеном националне аутономије, али су оспоравали власт ове државне творевине у Срему.[22]

21 Михаел Антоловић, *Немци у Срему између два светска рата (1918–1941)*, Споменица Историјског архива „Срем", Сремска Митровица 2009, 83–85.

22 Александар Креп, *Ми смо Немци – етнички идентитет*..., Београд 2014, 109.

Miroslav Jaćimović, MA
The Archive of Vojvodina
Novi Sad

THE FOUNDATION ASSEMBLY OF THE SWABIAN-GERMAN EDUCATIONAL UNION IN KRČEDIN WITH THE STATUTE OF AN ORGANIZATION

The first Kulturbund society was founded during 1920 in Novi Sad. Originally, this society was planned to be a non-political organization that would operate at the whole territory of the Kingdom of Yugoslavia with a single goal of taking care and nurturing German culture and language. Krčedin, a village in the County of Srem, was one of the places with a larger percentage of German population considering a total population of the village. Half of the households had been German in this village up to 1945 i.e. the end of the Second World War. Their memorial on the foundation was submitted to the County authorities of Stara Pazova on 21 October 1931. In total, 52 people signed the foundation act from the assembly on the foundation of the Swabian-German educational union territorial administration. This statute was done on a B5 format and written in Serbian Latin alphabet on one side and in Gothic alphabet in German language on the other side. The statute had 66 members and its official name was: Statutes of the Swabian-German Educational Union and the name of the union: Swabian-German Educational Union. The members of the territorial administration in Krčedin were elected on an annual basis after which a half of them had to resign leaving space to the other members of the local association Krčedin. Up to the middle of 1934, there had been other territorial organizations in the County of Srem apart from Krčedin – in Zemun, Grgurevci, Sremska Mitrovica, Čačinci, Lovas, Šidski Banovci, Ruma, Nova Pazova, Beška, Erdevik, Nikinci, Novo Selo and Novi Slankamen. The majority of Germans from Srem had left their residence just before the end of the Second World War.

271.222(497.11)-523.4-526.9(497.113)
673.5:929 Бота Ј.
726.54(497.113)

Радован Сремац, археолог кустос
Народна библиотека „Симеон Пишчевић”,
Шид – Завичајна археолошка збирка

БОТИНО ЗВОНО ЈОШ УВЕК ЗВОНИ У МОЛОВИНУ

Сажетак: У храму Св. архангела Гаврила у Моловину налази се звоно које је чувени Карађорђев тополивац Јован Бота излио за манастир Радовашницу 1812. године. О самом ливењу звона говори текст на њему исписан на црквенословенском језику. Звоно је највероватније 1886. године продато Моловинској црквеној општини, када је завршена једна од бројних обнова овдашњег храма.

Кључне речи: Моловин, црквено звоно, Јован Бота, Карађорђе, Радовашница.

Пратећи траг приче да се у малом сремском месту Моловину налази црквено звоно које је поклонио Карађорђе, упутио сам се тамо са месним парохом Бојаном Цветковићем да проверим причу. Пролазећи поред Одескалкијеве „Заравни” и спуштајући се у долину где се налази село, већ надошли истраживачки адреналин помешао се са емоцијама везаним за долазак у село мојих предака. Моловинска црквица Светог архангела Гаврила, смештена на подзиданом брегу, подсећа на својеврсно утврђење. Као таква, чува бисер црквене уметности – чувени иконостас купљен од Српске православне црквене општине у Товаришеву.

Већ у току пењања на црквени торањ уочили смо на једном великом звону годину ливења – 1812. Емоције су биле подељене. Звоно чувеног звоноливца Јована Боте и даље звони у Моловину. С друге стране, текст на звону упућује на закључак да оно није првобитно ливено за моловинску цркву, односно да није Карађорђев поклон овом селу.

На звону се налазе два текста. Један је исписан у горњем делу звона и гласи: **†СИЄ ЗВОНО НАДЛЄЖИТ МОНАСТИРѦ РАДОВАШНИЦꙋ ХРАМА ЦРКВЄ СВѦТИ АРХАНГЄ: МИХАИЛЪ. СЛИТО ЗА ВЛАДЄНИЈА Г:ГЄОРГІА ПЄТРОВИЧА ВЄРХОВНАГО ВОЖДА И КАВАЛЄРЪ НАРОДА СЄРБСКАГО В БЄЛГРАД ЛѢТА ҂ѕѳ.**

Текст на доњем ободу звона гласи: **СЄМꙋ ЗВОНО БИСТ РꙋКОДЄЛЄЦ ЈОАН БОТТА РОДОМ ИЗ ЄРДЄЉА.**

Између текстова се налазе рељефни прикази Богородице са Христом и хералдички представљено класје жита уз грану винове лозе са гроздом.

Како звоно није ливено за моловинску цркву а није ни Карађорђев поклон Моловину, остаје питање контекста и времена његовог пристизања у село.

Сл. 1. Детаљ натписа са поменом манастира Радовашнице и годином ливења звона

Моловинска црква је саграђена 1801. године,[1] али је већ 1814. године страдала у пожару. Услови за одржавање службе поново су се стекли тек након завршене обнове 1816. па се та година може узети као време настанка објекта са данашњим изгледом. Мирјана Лесек претпоставља да је након 1818. године у цркву пристигао иконостас откупљен од парохије у Товаришеву (Лесек 2006: 429–430). Звоник на цркви је тада био саграђен од дрвета. Године 1853. био је у веома лошем стању па је набављен материјал за грађење звоника од чврстог материјала.[2] Није познато када је завршен овај нови звоник, али се зна да поново поправљан 1868. године.[3] Црква је тада имала два мала звона па је покренута акција за набавку новог великог звона, које је набављено и освештано 1886. године. У *Књизи рачуна (прихода и расхода)* моловинске цркве, у току 1886. године забележен је трошак за пут у Митровицу због звона.[4] Освећење новог звона поменуто је у новинама *Српски народ*.[5] У каснијем периоду нема помена набавке нових звона, па се може претпоставити да је звоно из манастира Радовашнице донето у Моловин управо те 1886. године. У прилог томе иде и чињеница да се по звоно ишло у Митровицу, која је тад била једина, односно најближа веза са Шапцем и манастиром Радовашница.

1 Архив САНУ Сремски Карловци Конз. архив 19/1801.

2 Архив САНУ Сремски Карловци Конз. архив 34/1853; 426/1856.

3 Те године моловинска парохија је издвојила 5,35 форинти за поправку торња. Историјски архив „Срем", Сремска Митровица, Ф. 18 – Српска православна црква Светог Михаила и Гаврила Моловин.

4 Историјски архив „Срем", Сремска Митровица, Ф. 18 – Српска православна црква Светог Михаила и Гаврила Моловин.

5 *Српски народ*, бр. 5. од 28. јануара 1887.

О свечаности приликом освећивања новог звона написано је: „Данас је у нашој незнатној опћиници обављена прослава какову нам садани нараштај нити је доживео а нити ће доживети више. Ми смо имали до сада само два звона и то врло мала, па да би бар у нечем убарабарити се могли са оним од нас сретнијим народом – са оном нашом браћом коју је Бог милостиви обдарио са бољим материалним стањем, употребили смо све могуће наше силе те смо си набавили и једно треће, којега ми назвасмо ‘велико’ звоно. То се звоно данас осветило, а наши бољи грађани непропустише за увеличање те прославе приредити леп ручак ком је учествовало осим г. г. пароха, опћ. начелника и учитељ још 30–40 особа. Да су том приликом пале многе лепе здравице, то се већ по себи разуме, али нам ни једна од тих здравица небеше тако мила ни једна нам се није тако срца коснула као она Његовој Светости господину патриарху намењена. – Ова је здравица нашем мирољубивом а притом побожном народу мелем његовој болесној души била за доказ тога, навести ћемо само то, да се је том приликом у многим очима присуствујућих гостију показала суза радости. Наравно је да бурним усклицима ‘Живео св. патриарх’ није било краја. Здравице се редом изређаше па се завршише са оном звоноливцем намењеном” (Фајфрић 2013: 328). Нажалост, име звоноливца у тексту није забележено, што би нам данас била потврда да је реч о Ботином звону из манастира Радовашнице.

Подаци о набавци или продаји звона цркве манастира Радовашнице нису нам познати. Манастир Радовашница се налази 23 км од Шапца и припада Шабачко-ваљевској епархији. Посвећен је Светим архангелима Михаилу и Гаврилу. Након аустријско-турског рата (1788–1791) манастир је обновљен. Живопис цркве је завршен 1799. године. За време Првог српског устанка у манастиру је била болница за српске рањенике. Између два устанка Турци су оштетили цркву (Чубра 2000: 5–6) и након тога уследило је неколико обнова (Павловић 1991: 23).

Када је манастир наручио ливење овог звона? То је свакако било након преласка у Србију ливца Јована Боте (Чик Сент Имре, 1784(?) – Вршац, 28. 8. 1850).[6] Бота је био калфа чувеног звоноливца и тополивца Јована Фогарашија са чијом породицом и на чији пасош је и прешао у Србију крајем 1807. и потом опет 1810. године. Фогараши се исте године вратио у Карловце, где је наставио са ливењем звона за православне цркве у Срему (Гавриловић 1968: 145–149). О евентуалном повратку у Царевину Јована Боте, његовом останку или поновном доласку у Србију, нема директних података. Свакако да је 1812. године Бота боравио у Србији, тачније у Београду, где је излио звоно за цркву манастира Радовашница. Једном приликом у раду је доживео несрећу услед које је ослепео а убрзо потом је и преминуо. Његова удовица Катарина је 1860. године тражила новчану помоћ од кнеза Милоша позивајући се на заслуге које је њен покојни супруг имао у току Првог српског устанка. Колико је по-

6 Јован Бота је био ожењен са, како је неки извори помињу, Карађорђевом рођаком, Катарином Петковић (Скобаље, 1796(?) – Вршац, 1869), са којом је имао Стевана (1818), Ђоку (1822), Марију (1824), Перу (1827), Павла (1829), Кристину и Александру (Стефановић 2012: 519–520).

знато, Јован Бота је прво звоно излио 1808. године по наруџби Правитељствујушчег совјета за Саборну цркву у Београду. Међутим, звоно никад није испоручено Саборној цркви, него је однето у фрањевачку цркву Св. Ловре у Шибеник (Стефановић 2012: 343). Потом следе звона за Тополу (1811), Радовашницу (1812), Сремске Карловце (1824), Нештин (1827), Сремску Митровицу (1828), Сурчин (1832), Жупању и Славонски Брод (1833) и тако даље (Стефановић 2012: 365–366). Ботини синови и унуци су наставили његов посао па су 1895. године објавили оглас-рекламу за радионицу са напоменом да постоји већ 200 година.

У попису имовине манастира Радовашнице из 1836. и 1839. године помињу се два звона, једно од 100 кг и једно од 350 кг (Павловић 1991: 23). Без сигурних података може се само претпоставити да звоно од 350 кг одговара данашњем звону у моловинској цркви. Велика обнова манастира Радовашнице започета шездесетих година XIX века завршена је 1874. године. Да ли је манастир приликом те обнове купио нова звона па је старо велико звоно продато 1886. године Моловинској црквеној општини за сада нема података. Из свега изнетог може се са доста сигурности рећи да јесте тако.

Узевши у обзир да је током Првог светског рата манастирска црква доживела судбину већине православних храмова када је аустријска војска скинула и однела црквена звона, одлука да се Ботино звоно пренесе у Моловин показала се као судбоносна за очување једног споменика културе од националног значаја. Ово звоно које је излио Карађорђев тополивац у ослобођеном Београду у моменту слома Првог српског устанка, може да буде симбол тежње српског народа за слободом, за правдом, за обновом српске државности, али и за очувањем српских националних интереса.

Поклањајући се сенима цркве у којој су завет са Богом учиниле на десетине мојих предака, при одласку сам уочио икону Свети Јован Крститељ, коју је овом храму поклонио мој чукундеда Сава Мишковић 1902. године. Емоције и понос су били на врхунцу.

Сл. 2. Звоно Јована Боте у моловинском храму

ЛИТЕРАТУРА

С. Гавриловић, *Јован Фогараши, звоноливац и тополивац из доба Првог српског устанка*, Зборник Матице српске за друштвене науке, 49, Нови Сад 1968, 144–155.

М. Коларић, *Ко је био први Карађорђев тополивац*, Зборник Матице српске за друштвене науке, 7, Нови Сад 1954, 177–179.

М. Лесек, *Уметничка баштина у Срему* 4, Београд: Министарство културе и медија Републике Србије; Сремска Митровица: Завод за заштиту споменика културе, 2006.

М. Павловић, *Манастир Радовашница*, Шабац: Епархија Шабачко-ваљевска, 1991.

И. Стефановић, *Приватна прича, према садржају једног кофера*, Београд: Службени гласник и Архив Србије, 2012.

Ж. Фајфрић, *Летописи села Општине Шид*, Сремска Митровица: Табернакл, 2013.

Ђ. Чубра, *Манастир Радовашница у слици и речи*, Шабац: Манастир Радовашница, 2000.

Radovan Sremac, archaeologist curator
National library "Simeon Piščević" Šid – Domiciliary archaelogocial collection

BOTA'S BELL STILL RINGS IN MOLOVIN VILLAGE

SUMMARY

Saint Archangel Gabriel's Temple in Molovin village was built in 1801. After a huge fire in 1814 and several reconstructions, the church got its final visual identity during the 1880s. During 1818, a famous iconostasis, purchased in the Tovariševo parish, arrived in the church. It was most probably in 1886 when the church authorities bought a bell from the Radovašnica Monastery. According to the inscription on the bell, written in Church Slavonic language, the bell had been cast in 1812 in Belgrade by Jovan Bota. Beside the text, there are relief presentations of The Holy Virgin with Jesus Christ and heraldically presented ears of wheat and a vine branch with the fruit.

Jovan Bota (Csik Szent Imre, 1784(?) – Vršac, 28 August 1850) was an apprentice of Jovan Fogaraši, a man famous for casting bells and cannons. With Fogaraši's family and his passport, Jovan Bota came to Serbia at the end of 1807 and again in 1810. As far as it is known, Jovan Bota cast his first bell in 1808 as an order of the *Praviteljstvujušči Sovjet*[7] for the Bassilica in Belgrade. Today, the bell is in the Franciscan Church of Saint Lawrence in Šibenik. Afterwards, he cast the bells for Topola (1811), Radovašnica (1812), Sremski Karlovci (1824), Neštin (1827), Sremska Mitrovica (1828), Surčin (1832), Županja and Slavonski Brod (1833) etc.

Taking into consideration that during the First World War the monastery church had undergone the same fate as all the other Orthodox temples when the Austrian army removed and took away the church bells, the decision to move the Bota's bell to Molovin village proved to be crucial in saving one monument of culture with national importance.

7 A cabinet of ministers, prim. prev.

ПРИКАЗИ И БЕЛЕШКЕ
REVIEWS AND NOTES

Реља Владимир, мср
Нови Сад

СУЗАНА РАЈИЋ, *СПОЉНА ПОЛИТИКА СРБИЈЕ, ИЗМЕЂУ ОЧЕКИВАЊА И РЕАЛНОСТИ (1868–1878)*, СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА, БЕОГРАД 2015.

Деценија 1868–1878. јесте једна од кључних у историји нововековне српске државе, како на унутрашњем тако и на спољнополитичком плану. Овај период може се упоредити са 30-им годинама XIX века када је, највише заслугом кнеза Милоша, Србија стекла статус аутономне, вазалне кнежевине у оквиру Османског царства и проширила своју територију припајањем шест нахија. У првој деценији владавине кнеза Милана, унука Милошевог брата Јеврема, Србија је стекла статус независне државе и проширила територију на четири југоисточна округа. Попут Милоша, и кнез Милан, а поготово његови министри, пре свих Јован Ристић, ове успехе постигли су сталним балансирањем између великих сила, врло добро се показавши у компликованом свету тадашње дипломатије, пуне тајних споразума и вероломних обећања, којима су велике силе заступале своје себичне интересе, и у којој је за малену Србију било мало маневарског простора.

Овом темом проф. др Сузана Рајић се бави у својој књизи. Настала, по речима ауторке, из идеје да се напише историја владавине Милана Обреновића (1868–1889) и исправног закључка да је једна књига мало да се детаљно покрију све битне чињенице овог изузетно богатог периода српске историје, ауторка је одлучила да се усредсреди на спољну политику прве деценије Миланове владавине, од његовог проглашења за кнеза до највећег спољнополитичког успеха – добијања независности. Књига има посебну вредност јер је у њеној припреми ауторка користила фондове из руских и британских архива које до сада нису проучавали српски историчари.

Владавина Милана Обреновића представља једну од најконтроверзнијих тема српске историографије XIX века. Око његове историјске улоге и владавине често су се ломила копља и издиференцирале су се две опреч-

не школе мишљења. Прва, нарочито актуелна током рестаурације Карађорђевића (1903–1945) и поново крајем XX века, гледала је све аспекте Миланове владавине у готово потпуно негативном светлу. У спољној политици сматрано је да су ратови 1876–1878. и Берлински конгрес велики пораз српске националне идеје, јер је уместо велике државе, која би обухватала све српске (или јужнословенске) етничке територије, створена мала независна држава проширена за свега неколико округа, док је у следећем периоду Србија постала готово вазал Аустроугарске. У унутрашњој политици Милан је сликан као корумпирани, порочни апсолутиста, коме су важни само лични интереси. Друга школа мишљења види његову спољну политику као вештину могућег, јер се у датим околностима могло остварити мало шта од романтичних националних идеја из доба кнеза Михаила, па се тако стицање независности сматра највећим успехом српске државе у XIX веку, а улазак у зависност од Аустроугарске јединим могућим путем после разлаза са Русијом. Слично томе и унутрашња политика се слика у светлијим бојама. Сузана Рајић је уз изношење властитих закључака поткрепљених фактографијом успела да објективно приступи теми и избегне сврставање уз било коју од две супротне школе мишљења.

Књига, писана за овакву тему најпогоднијим хронолошким методолошким приступом, подељена је у пет глава које садрже по неколико поглавља. И летимичан поглед на садржај указује на врло занимљиве и маштовите називе појединих поглавља, за разлику од уобичајених хронолошких или чисто фактографских, који често знају да одврате потенцијалне читаоце.

Прва глава „Наслеђе” говори о спољној политици Србије у две последње године владавине кнеза Михаила. То је период када кнез и његов председник владе Илија Гарашанин праве велики заокрет у спољној политици. Тај заокрет је пре свега мотивисан значајним догађајима у Европи, поразом Аустрије од Пруске и Италије (1866) који доводи до инаугурисања Пруске у велику силу, на корак од уједињења Немачке под њеном доминацијом. Аустрија, која је од Бечког конгреса имала велики утицај у немачким и италијанским државицама, овим је поразом одатле потпуно избачена, а дворска камарила у страху од потпуног распада државе приморана је да тражи споразум са мађарским племством, што доводи до закључења Аустро-угарске нагодбе. Онемогућена да се шири у другим правцима, она се окреће ка Балкану. С друге стране, све већи проблеми оптерећују савезе које су кнез и Гарашанин стварали са околним државама (Грчка, Румунија, Црна Гора) и народима (Бугари, Хрвати). Стога они све више сумњају у могућност да удружени балкански народи уз руску подршку протерају Турке са Балкана и почињу да истражују и друге опције. Ауторка ту пре свега истиче састанак кнеза са угарским председником владе Ђулом Андрашијем, на ком је разговарано о будућности Босне, коју би Србија требало да задобије дипломатским путем. Ипак ниједна велика сила у том турбулентном периоду није била заинтересована за отварање Источног питања, а без такве подршке свака самостална акција била би за Србију погубна. Због тога се Србија трудила и успела да мирним путем, користећи кризу на Криту, издејствује повлачење последња четири турска гарнизона са своје територије (1867).

Друга глава „Борба за стара и нова права” покрива прве године намесничке владавине. Убиством кнеза Михаила Србија губи велики део угледа, нарочито међу бал-

канским народима. Савези са њима практично нестају са покојним кнезом, као што нестаје и предводничка улога коју су Србији до тада признавали. На српски престо долази дете уместо кога владају намесници. Сем промене на престолу „Топчидерска катастрофа" изазива још једну битну смену. Са историјске позорнице одлази Илија Гарашанин, кога као водећег српског државника и дипломату замењује Јован Ристић, који заједно са Миливојем Блазнавцем води земљу у име малолетног кнеза Милана. Ауторка описује њихове муке да младом кнезу обезбеде признање великих сила (пре свега наследност кнежевског достојанства), док истовремено гоне личности осумњичене за умешаност у заверу од којих су многи у иностранству. Истовремено намесници су покушавали да бар донекле наставе са националном политиком покојног кнеза, а истовремено су морали да пажљиво балансирају између великих сила, пре свега Русије и Аустроугарске, од којих ова друга ни сама није имала јединствену политику јер су се планови мађарских првака веома разликовали од званичних ставова Двојне монархије. Ово неслагање, како ауторка истиче, највише је долазило до изражаја у ставу о Босни, коју је Беч видео као природан правац даље експанзије, а Пешта као нестабилну територију чијом би се анексијом само повећао број словенског живља те би они постали већинско становништво и временом угрозили интегритет угарске територије. Тако је веома опасан фактор постала Војна граница, па се мађарским првацима све више журило да се она што пре укине. Ауторка на овом месту, као и кроз целу књигу, посебно наглашава велику непоузданост дипломатских обећања и договора. Опрезни намесници, пре свега Ристић, то су знали и с правом нису веровали у обећања страних дипломата, која су се најчешће показивала лажним. Главу ауторка завршава осврtом на утицај француско-пруског рата на спољну политику Србије. Притиснути снажним патриотским захтевима, пре свега од пречанских Срба, да је тај рат одлична прилика за ослобођење и уједињење Српства, намесници су ипак правилно схватили поруке дипломата великих сила и од рата на који су позивали Светозар Милетић и његови следбеници ипак није било ништа. Непосредан резултат тих догађаја било је поправљање односа са Русијом који су од убиства кнеза Михаила били изразито хладни. То је постигнуто посетом кнеза Милана и Блазнавца руском цару у Ливадији.

У трећој глави „Под теретом одговорности" ауторка се углавном бави односима Србије са својим још увек формалним господарем – Турском, а затим и са суседним народима и државама. Од времена кнеза Михаила, његових уставних закона, стварања народне војске и преузимања управе над градовима, Турска је имала још само формалну власт над Србијом, за разлику од периода уставобранитељске владавине када се непосредно мешала у унутрашња питања Србије. И у периоду владавине намесника малолетног кнеза Милана таква све већа самосталност Србије само се повећавала. При проглашењу Милана за кнеза, доношењу устава из 1869. и обликовању унутрашње и спољне политике Намесништво се често понашало као да је Србија независна држава. Ипак прилике у Турској и односи са њом су, пре свега због настављања националне политике кнеза Михаила, заузимали једно од најважнијих места у политици намесника и доцније кнеза Милана, када је 1872. постао пунолетан. Једно од најважнијих питања у односима са Турском било је питање градње железничке пруге, тј. њене трасе. За Србију је било од виталног значаја да будућа пруга пређе преко њене територије јер би у супротном она остала изолована. Железничко питање користиле су и Аустроу-

гарска и Турска да би вршиле притисак на Србију. Ипак, упркос готово непрестаних преговора и начелних договора, ово питање неће бити окончано док Србија не стекне пуну државну независност. Слично је било и у вези са питањима регулације пловидбе Дунавом и припадности Малог Зворника, који је, иако на територији Србије, и даље остао под турском управом. Даље се ауторка бави односом Србије са балканским државицама и народима, са којима су савези склопљени за време кнеза Михаила практично нестали са његовим убиством. Упркос сталним преговорима и покушајима ништа конкретно није било договорено до избијања Велике источне кризе 1875. Ауторка се нарочито бави односима са Црном Гором, као и династичким питањем у случају будућег уједињења две српске државе. Цело једно поглавље ауторка посвећује односу Намесништва према Србима у Аустроугарској, тј. њиховој масовној националној организацији Уједињеној омладини српској. Од Уједињене омладине су истовремено зазирале и власти у Аустроугарској и у Србији. Прва због њеног национализма, који је виђен као претња опстанку државе, а друга пре свега због њеног либерализма, али и због непрестаног позивања на рат против Турске, иако је сматрано да за њега још није дошло време јер Србија још није била спремна, а ни међународне околности нису јој ишле наруку. Крај главе ауторка посвећује покушајима Србије да (ако је могуће) мирним путем – преко дипломатије, али и радом на терену – издејствује предају пре свега Босне, али и других српских крајева у Турској под њену власт.

У четвртој глави „Рат на видику” ауторка се бави периодом од Милановог преузимања власти, као пунолетног владара, до почетка рата са Турском 1876. Прве три године његове самосталне владавине у спољној политици углавном су биле сличне догађајима из времена Намесништва, наизменични таласи топло-хладних односа са Аустроугарском, Русијом и балканским народима, уз наставак рада на мирном задобијању територија од Турске, иако је тај напор имао све мање изгледа на успех јер је Аустроугарска одлучила да целу Босну и Херцеговину узме себи. Најважнији спољнополитички догађај био је стварање Тројецарског савеза између Русије, Немачке и Аустроугарске чији је циљ био пре свега у одржавању статуса кво, између осталог и на Балкану. Вођење спољне политике кнез Милан је потпуно преузео у своје руке 1873, када је умро Блазнавац, а кнез Ристићеву либералну владу, чији национални програм није био по вољи великим силама, заменио помирљивијим конзервативцима, који су се углавном концентрисали на домаће проблеме а спољну политику ускладили са околностима насталим после склапања Тројецарског савеза. Такве прилике трајале су до почетка устанка у Херцеговини јула 1875. који се брзо проширио и на Босну а касније и на друге делове Балкана под турском влашћу, пре свега Бугарску. У Србији је одмах букнуло ратоборно расположење, па је кнез морао да власт врати Ристићевим либералима (тзв. акционо министарство) који су свесрдно почели ратне припреме и слање помоћи устаницима. Против те владе је жестоко била Аустроугарска, која је и сама желела да прикључи Босну и Херцеговину. Због њених притисака, али и притисака других сила које нису желеле отварање Источног питања, либерална влада је после свега месец дана приморана да одступи, а на власт се враћају мирољубивији конзервативци, који ипак не прекидају сасвим ратне припреме. Даље ауторка пажњу посвећује све већем компликовању стања на Балкану, јер се устанак не смирује, а до сукоба долази и у Цариграду, где као жртва пада и сам султан. С друге стране, ту су

закулисне дипломатске радње великих сила, које се у тајности договарају на штету балканских народа. Видевши да Србија у миру само све више губи позиције, суочен са доласком на власт агресивне младотурске странке, која је тражила не само војно сламање устаника него и свих који им помажу (тј. Србије и Црне Горе), кнез Милан маја 1876. враћа на власт Ристића, а 31. 6. 1876. Србија улази у рат са Турском. У то време руски и аустро-угарски цареви у Рајхштату постижу договор, по ком се Беч обавезао да се не противи руском проширењу у Бесарабији, а Русија је заузврат признала право Аустроугарске на делове Босне и Херцеговине. Обе су се сложиле да неће дозволити стварање јединствене јужнословенске државе на Балкану. Ауторка сматра погрешном тврдњу да је у Рајхштату Русија дала Аустроугарској дозволу да окупира целу Босну и Херцеговину и тиме поткопала српске националне интересе. Тај тренутак она смешта у јануар 1877, када је после пораза Србије у првом рату од Турске на Цариградској конференцији Русија не само препустила Аустроугарској право на целу Босну и Херцеговину, него и одустала од заштитничке улоге над Србијом.

Последњу, пету главу „Бајонет, јатаган и Русија" ауторка посвећује догађајима из оба српско-турска рата и њиховим последицама. Србија је у рат ушла готово сама. Не само да није имала подршку званичне Русије или било које друге силе, него није имала савез ни са једном балканском државом, сем несигурног савеза са Црном Гором, која је готово од почетка помагала херцеговачке устанике. Србија је додуше имала подршку незваничне, али на руском двору врло утицајне славенофилске странке, којој је припадао и амбасадор у Цариграду Игњатијев, насупрот свом опрезном министру спољних послова Горчакову, који је одбијао било какву званичну помоћ Србији и Црној Гори. У Србију пристижу руски добровољци предвођени генералом Черњајевим, кога влада одмах поставља за главнокомандујућег целе српске војске. Иако је ушла у рат због Босне, српска војска је под утицајем Черњајева уз противљење Ристића свој главни напад усмерила ка Нишу. Сем Русије све велике силе су или биле неутралне или су се, пре свих Аустроугарска и Велика Британија, надале турској победи. Погрешно сматрајући да је довољан један удар да се цела Турска распадне, Србија је у рат ушла сама и, како ауторка истиче, са резервама хране довољним за највише 40 дана ратовања, док је недостатак модерних пушака и муниције био још већи. Такође је постојао огроман недостатак школованих официра, јер је војска била народна са официрима аматерима, а не стајаћа са школованим командним кадром. Тај недостатак је делимично надокнађен доласком бројних официра-добровољаца из Русије, али је тако и политички утицај њиховог вође Черњајева све више растао, па се у неким тренуцима чинило да он, а не кнез и Ристић, управља Србијом. После више победа (Шуматовац) и пораза (Велики Извор), српска војска је коначно поражена на Ђунису, после чега је затражила примирје, које јој је Турска под притиском Русије морала дати. У јануару 1877. састаје се Цариградска конференција великих сила која тражи од Турске да спроведе реформе, што ова званично обећава, али у пракси не чини ништа. Фебруара 1877. у Цариграду је потписан мир са Турском по ком је територија Србије остала непромењена. Овај рат је, како истиче ауторка, умањио углед Србије, која је од времена кнеза Михаила и његовог рада на стварању народне војске сматрана озбиљним фактором на Балкану. Ипак Русија, после неуспеха Лондонске конференције великих сила, у априлу 1877. и сама улази у рат против Турске. Она је претходно за то обезбедила тајну сагласност

Аустроугарске, којој је препуштено право да окупира целу Босну и Херцеговину, док би Србија била, како је ауторка назива, „тампон зона” на чију територију не би смела да улазе ни руска ни аустроугарска војска. У прво време Русија није од Србије тражила да уђе у рат, сматрајући је војно слабом због претходног пораза. Али после одлучног отпора турске војске код Плевне, Русија тражи од Србије улазак у рат, што ова чини, али ипак прекасно – у децембу 1877. Плевна је већ пала, а са њом је нестала и руска потреба за српским савезништвом. Руска војска у јануару стиже надомак Цариграда, а српска ослобађа југоисточне крајеве са Нишом и стиже до Косова, где је затиче вест о примирју. Даље ауторка истражује околности које су довеле до мира у Сан Стефану и разлоге због којих је Србија том приликом лоше прошла. То се догодило пре свега због договора са Аустроугарском по којем Босна и Херцеговина у целости њој припадају, а с друге стране жељом Русије да јој што већа Бугарска којом је тада потпуно доминирала буде нека врста испоставе на Балкану. Због тога је Србија добила само „исправак границе ка југу”, а оспорене су јој и многе територије које је сама заузела. Ипак од остваривања одредби овог мира Србију је спасло противљење великих сила, пре свега Велике Британије и Аустроугарске, које су се уплашиле превеликог јачања Русије. Због тога су силе сазвале нови конгрес у Берлину који би редефинисао стање створено после пораза Турске. Схвативши да од Русије нема шта да очекује, што јој је ова и сама поручивала, Србија се окренула Аустроугарској, са чијим се министром спољних послова Андрашијем Ристић више пута састао. У постигнутом договору Србија је морала да се одрекне захтева ка Босни и Херцеговини и Новопазарском санџаку, али је заузврат добила Андрашијеву подршку за ширење ка југоистоку. Ту подршку Србија је платила политичким и економским обавезама према северном суседу. На Берлинском конгресу Србији су признати државна независност и проширење на југоистоку. На крају ауторка анализира да ли су постигнуте тековине успех или неуспех њене спољне политике.

Књига Сузане Рајић *Спољна политика Србије, Између очекивања и реалности (1868–1878)* даје заокружену и врло детаљну анализу спољне политике Србије у овој за њу по много чему судбоносној деценији. Као зависна област, под турском врховном влашћу (иако је она од времена кнеза Михаила била само формална) и протекторатом шест великих сила (Русија, Аустроугарска, Француска, Велика Британија, Немачка и Италија), Србија је покушавала да води што самосталније спољну политику и да у неповољним спољнополитичким околностима настави рад кнеза Михаила на ослобођењу и уједињењу српског народа. После убиства кнеза Михаила, чиме је престиж и ауторитет Србије драстично опао, Намесништво је морало да се бори за признавање новог крхког режима и долазак на престо четрнаестогодишњег дечака који ни у земљи ни иностранству није уживао никакав углед. Лавирајући између утицаја сила, пре свега Русије и Аустроугарске, и покушаја Турске да поврати своју ранију улогу, намесници су успели у свом главном задатку да стабилизују прилике и Србију предају на управу кнезу Милану (1872) у знатно повољнијим околностима. У првом периоду своје самосталне владавине (1872–1875) кнез Милан је успео да изађе из сенке намесника и поведе опрезну спољну политику у складу са тадашњим спољнополитичким околностима дефинисаним Тројецарским савезом. Преломна тачка наступа 1875. отварањем Источног питања, када је кнез приморан да на власт врати

искусног дипломату Ристића и заједно са њим води земљу у тешким ратним приликама. Он ипак на крају постиже, додуше само делимичан, успех. Признање независности и територијално проширење извојевано на Берлинском конгресу представља надоградњу успеха кнеза Милоша у добијању аутономије и „шест нахија" (1830–1833). Тиме је Србија стекла основу да у промењеним спољним околностима настави рад на националном ослобођењу и уједињењу. Поставивши пред себе врло захтеван задатак да у једној књизи обједини огроман број података везаних за спољну политику Србије у овом периоду, од којих многи, нарочито из руских и британских архива, до сада нису били познати јавности, ауторка је знатно надоградила сазнања до којих су претходни истраживачи ове теме дошли, и у извршењу постављеног задатка у потпуности је успела.

Мирослав Филиповић, мср
Нови Сад

ДЕЈАН МИКАВИЦА, *СРПСКА ПОЛИТИКА У ХРВАТСКОЈ И СЛАВОНИЈИ 1538–1918*, ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ, ОДСЕК ЗА ИСТОРИЈУ, НОВИ САД 2015.

Бројни историографски радови, углавном српских и хрватских историчара, посвећени су историји Срба на простору Хрватске и прате развој националне идеје и политичког деловања најистакнутијих представника ових народа. Велики допринос изучавању српско-хрватских односа, као и борби српског народа за остваривање својих права на простору Хрватске и Славоније, представља монографија проф. др Дејана Микавице, професора на Одсеку за историју Филозофског факултета у Новом Саду.

Користећи изузетно богату историјску грађу, велики број извора, стручних монографија српских и хрватских историчара који су се бавили овом тематиком, и периодику која је у то време излазила на простору Хабзбуршке монархије, аутор је представио борбу српског народа за национална и политичка права на простору Хрватске и Славоније од тренутка када су Срби добили привилегије од хабзбуршког цара 1538. године до стварања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.

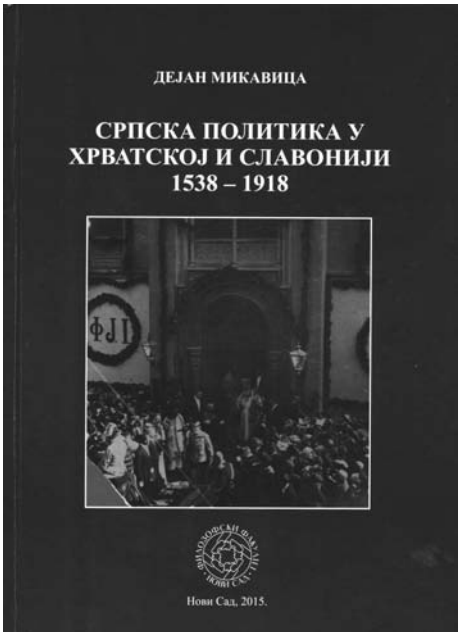

Основни задатак ове монографије је, како аутор наводи у уводној речи, да прикаже борбу српских политичких представника за национално-политичка права Срба на простору Хрватске, Славоније и Војне границе, али и да се, уз објективност и критички осврт, „преиспита" политика коју су српски политичари у Хрватској водили у континуитету од скоро четири века.

Прво поглавље под називом „Привилеговани и обесправљени 1538–1848" обухвата најдужи временски период и у њему аутор на прецизан и аргументован начин износи ток борби српског народа за остваривање својих права у Хрватској, од Жумберачких привилегија из 1538. године, па до револуционарне 1848. године. Пажња је посвећена актима које је српски

народ у том периоду добијао од Бечког двора, а који су донети спрам политичких прилика које су у то време владале на простору Хабзбуршке монархије.

Хронолошки су изнете све привилегије које је српски народ у том периоду добио, а посебна пажња је поклоњена Влашким статутима из 1630. године који су, по речима аутора, представљали „већи корак ка остваривању политичких и националних очекивања Срба", као и привилегијама које је српски народ добио од цара Леополда I након Велике сеобе 1690. године и које ће у будућем периоду представљати основ за даље деловање Срба на тлу Монархије. Борба Срба је имала противника у Угарском и Хрватском сабору, па је њихов рад често доводио до смањења и кршења привилегија, што је учињено Регуламентом из 1770. и 1777. и Декларатоијом из 1779. године. Аутор приказује и политику хрватских сталежа вођену на Угарском сабору у XVIII веку која је имала за циљ да укине православно владичанство на тлу Хрватске и да се православна црквена управа препусти унијатима. Деловање илирског покрета у XIX веку довело је, привидно, до смиривања ситуације у српско-хрватским односима а, према аутору, у таквом расположењу су Срби ушли у револуционарни период 1848. године, верујући да „идеологија илирског покрета није у супротности са српским националним тежњама".

На самом почетку поглавља „Безнадежни савез 1848–1868" аутор износи чињеницу да су Срби 1848. годину дочекали разједињени у вези са питањем територијалног насељавања, расути по жупанијама и Војној граници, али зато јединствени у погледу прихватања програма хрватског народног покрета, доживљавајући га као „општенародни". Упркос таквом ставу, а подржавани од стране Главног одбора, патријарха Рајачића па чак и београдске штампе, Срби су често били изложени непријатељском понашању Хрвата према њима. Како аутор примећује, чак ни деловање српских представника Прице, Плавшића, Георгијевића и Кушевића није пуно утицало да се ситуација побољша и да се прецизније дефинише српска политика према „хрватској концепцији федерализма Троједнице", као ни да се хрватска страна увери у оправданост постојања Српског Војводства. У таквој ситуацији, чест је био случај да Срби подржавају хрватске интересе у односу на Мађаре, а да их заузврат Хрватски сабор и поједини Хрвати изложе различитим непријатностима. Против политике Хрватског сабора реаговао је Светозар Милетић, али сви његови покушаји су били сузбијени утицајем Банског већа. Ситуација за Србе се, по речима аутора, погоршала деловањем Анта Старчевића, који је са омаловажавањем говорио о Србима. Након револуционарних догађања уследило је пасивизирање Срба које је изазвано кризом под притиском Баховог режима. Упркос томе, код српског народа се формира нова национално-либерална политичка струја која ће заступати српске интересе у наредним деценијама на Хрватском сабору. Став аутора да је, у том периоду, камен спотицања било питање Војне границе и употреба ћирилице у Српском Војводству је потпуно оправдан. Средина 60-их година XIX века отворила је мало већи простор за деловање Срба на Хрватском сабору, јер су се Хрвати више бавили питањем односа према Пешти и Бечу. Стиче се утисак да Срби ово нису искористили, јер су Хрватско-угарску нагодбу из 1868. дочекали разједињени. Док ју је пречанска штампа жестоко нападала, поједини српски представници у Хрватској су је подржавали.

Треће поглавље носи наслов „Нагодба без равноправности 1868–1888” и у њему је приказан положај Срба на простору Хрватске и Славоније након Нагодбе из 1868. године. Аутор у првом делу поглавља највише пажње посвећује ставу Милетићеве Српске народне слободоумне странке у вези са Нагодбом и положајем српског народа у Хрватској, што је изражавало уверење да ће Срби, попут Хрвата, у Хрватској бити равноправни грађани, као и да ће победа хрватске Народно-либералне странке на изборима за Хрватски сабор из 1872. бити прекретница у хрватско-мађарским односима. Ова очекивања милетићеваца показала су се погрешним, јер су Хрвати почели да сарађују са мађарском владом. У поглављу је приказан и положај Срба у Хрватској након пада бана Рауха и постављања Мажуранића. Посебна пажња је посвећена Мажуранићевом школском закону из 1874. за који су Срби, а нарочито православна црква, сматрали да доводи у питање српску црквено-школску аутономију. На изборима за Хрватски сабор 1875. године Срби су поново разједињени. Они наступају у оквиру различитих хрватских странака, сматрајући да ће на тај начин моћи да се изборе за одређена права, а они који су били блиски Мажуранићу награђени су функцијама, попут Николе Крестића који је постао председник Хрватског сабора. У то време долази до напете атмосфере у Херцеговини и почетка Велике источне кризе, која је још више довела до заоштравања односа између Срба и Хрвата. Према речима аутора, Милетић је заокупљен питањем босанскохерцеговачких Срба и државним уједињењем, док Хрватски сабор под притиском Двора ћути, али тихо подржавајући турску страну. Посебно је у Хрватској тада изражена мржња према Србима деловањем антисрспких листова, у чему су предњачили *Слобода*, лист Анта Старчевића, и *Обзор*. У таквој ситуацији, Срби у Хрватској су разједињени. Они не прибегавају осуди недоличног понашања према српском народу, већ чак и заступају политику Народно-либералне странке на Угарском сабору. По аутору, Срби у Хрватској немају дефинисану политику спрам друштвене и политичке ситуације, а „нови Туцинданski чланак није имао ко да напише”. Мажуранићеву политику придобијања појединих српских представника наставио је бан Ладислав Пејачевић, што је довело до лаког припајања Војне границе Хрватској. У даљем тексту се види промена српске политике у Хрватској почетком 80-их година XIX века када су милетићевци основали Српску самосталну странку. Доласком бана Куен Хедерварија, ситуација се привидно поправља за српски народ, доношењем Српског закона 1887. године, који је различито оцењен код Срба и Хрвата, иако је, по оцени аутора, овај закон могао послужити као један од основа за остваривање српских националних права на простору Хрватске.

Последње поглавље, под називом „Велеиздајници у опозицији и на власти 1888–1918” говори о положају српског народа и његовој борби за остваривање својих националних права кроз сарадњу са хрватским либералима на Сабору. Српска самостална странка је постајала из године у годину све битнији чинилац у српском народу, како у Хрватској тако и у осталим деловима Монархије. Како аутор примећује и томе посвећује велику пажњу, утицај самосталаца сразмеран је достизању високих домета српског народа у Хрватској. Вођењем њихове политике, уз помоћ угледних и имућних пречанских Срба, на хрватском простору је дошло до оснивања Српске банке, чиме је постигнута изузетна концентрација српског капитала у Аустроугарској, а затим и Привредника и Савеза српских земљорадничких задруга, који су знатно побољшали

културни, школски и привредни живот Срба у Хрватској. Оваквим побољшањем ситуације Срба у Хрватској отворио се простор за даље деловање, па је културни и привредни напредак српског народа био очигледан. За кратко време у Загребу су основани Српско академијско литерарно друштво Невен и Српска штампарија, покренути су листови *Србобран*, *Српски забавник*, *Омладина*, *Врач погађач* и други. Као главне носиоце развоја књижевности и публицистике у Хрватској аутор наводи Матију Бана, Данила Медаковића, Јоксима Новића Оточанина и Огњеслава Утјешановића Остројинског. Овај српски развој није смирио српско-хрватске односе. Након привременог смиривања страсти, била је потребна искра да распламса нови талас сукоба, што се догодило у виду истицања српских симбола на зградама приликом посете цара Франца Јозефа Загребу. Одмах је хрватска штампа отпочела оштру кампању против Срба, а антисрпско расположење је настављено политиком Чисте странке права. Донекле се ситуација смирила стварањем хрватско-српске коалиције, која је 1905. договорена у Задру. Подршка српских власти Коалицији, како аутор примећује, дефинитивно је одбацила „начертанијске основе српског националног програма". Све до 1918. године самосталци су се држали коалиционог договора, где су српски представници бранили интересе Хрватске, напомињући да су Хрвати и Срби један народ. Сарајевски атентат довео је до осипања Коалиције и жестоких напада хрватских политичара на Србе у Сабору. Слика из Сабора пренела се и на остале Србе у Хрватској, који су били изложени нападима и тортури све до краја Првог светског рата. На самом крају, аутор закључује да је прихватањем концепта јужнословенског уједињења начињен „преседан" који је Хрватима опростио злочине над Србима и ослободио их сваке казне.

У „Закључку" аутор износи кратак осврт на борбу Срба за национална, верска и политичка права на простору Хрватске и Славоније од стицања Жумберачких привилегија 1538. до стварања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1918. године, указујући на бројне дискриминације којима су Србе излагали Хрватски сабор, хрватски великаши и Католичка црква. Улазак Србије у заједничку државу са Хрватском аутор види као пораз политике коју су Срби водили скоро четири века на простору Хрватске и Славоније и попустљивост према вишевековном непријатељству које су Хрвати испољавали према Србима.

Одабир теме, прецизно изнесени аргументи и велики број објављене и необјављене грађе, уз посебан осврт на периодику, представљају основну карактеристику ове монографије. Потпуно је сигурно да ће она дати велики допринос научној историографији и бити од великог значаја историчарима који се буду бавили српско-хрватским односима у новом веку.

Др Горан Васин
Одсек за историју
Филозофски факултет, Нови Сад

О МИКРОИСТОРИЈИ СРЕМА И КАРЛОВАЧКЕ МИТРОПОЛИЈЕ
НЕНАД НИНКОВИЋ, *СРПСКА ПРАВОСЛАВНА ЦРКВЕНА ОПШТИНА ЛАЋАРАК*, СРЕМСКА МИТРОВИЦА 2015.

Када је прошле године светлост дана угледала књига о цркви у Лаћарку, стручна и шира читалачка јавност добиле су могућност да се види дело које својом разноликошћу, структуром, подацима и методологијом завређује значајну пажњу и публицитет. Аутор др Ненад Нинковић и коаутори Љубиша Шулаја и Татјана Јесретић дали су леп допринос познавању не само историје Лаћарка већ и шире – једне микроцелине која је више векова симболисана својом црквом, људима и догађајима везаним за историју Карловачке митрополије, Срба у Монархији и касније југословенским државама.

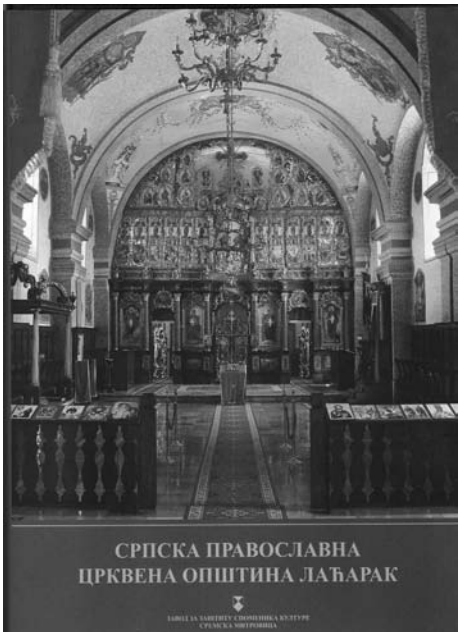

На први поглед нам је јасно да је књига брижљиво методолошки конципирана. После предговора и благослова владике сремског Василија, аутор др Ненад Нинковић је у поглављу под називом „Од цркве плетаре до барокног храма" (стр. 9–36) детаљно, предано и исцрпно писао о Лаћарку и Лаћарцима у периоду од њиховог првог помена током XVI века, и потом у бурним догађајима кроз XVII век, Великом бечком рату (1683–1699), Ракоцијевом устанку (1703–1711), аустро-турском ратовима (1716–1718, 1737–1739), сеобама, страдањима и подвизима да се почне зидати црква Св. архистратига Михаила и Гаврила. Целина је уједначена и богата историјским изворима првог реда. Аутор није жалио труда да у Сремским Карловцима и Будимпешти пронађе податке о дешавањима на простору Срема који су се рефлектовали и на микроцелину Лаћарка. На појединим местима ова композиција делује као истински про-

филисана историја Срема у XVIII веку. Аутор није пропустио да сагледа миграције, ратове граничара, јачање Карловачке митрополије, углед и утицај митрополита Павла Ненадовића (који је осветио цркву 1766), као ни свештенике и њихове животописе у поменутом периоду. Истичемо и детаљне пописе становништва Лаћарка, породица и готово свих житеља у периоду друге половине XVIII века.

Друга целина, „Зидно сликарство и иконостас у српској православној цркви Светих арханђела Михаила и Гаврила у Лаћарку" (стр. 37–61), ауторке Татјане Јесретић, изазива дивљење анализом самог објекта цркве и њеног иконописа. Ауторка је нагласила значај иконописања цркава у Карловачкој митрополији, описала двојицу уметника Григорија Давидовића Опшића и Кузмана Коларића, који су као ученици Теодора Крачуна наставили школу и стил преовлађујући у Карловачкој митрополији тог времена. Српски светитељи доминирају у композицијама, а верско-национални идентитет, који је био доминантна тачка у идеологији Карловачких митрополита, нашао је свој изражај и у Лаћарачкој цркви. Стварање спона и веза немањићких традиција, култа сремских Бранковића, деспота Стефана Штиљановића, ратничких представа Светог Георгија, овековечене су у цркви на импозантан начин. Кроз иконопис и иконостас симболички се преплићу мотиви Старог и Новог завета, јасних представа Христа и Богородице, на које се надовезују српска светачка традиција и мноштво флоралних орнамената. Целина делује складно и уз визуелни ефекат даје Лаћарцима богомољу на понос Срема.

Трећа целина, „Време ратова и рађања нација" (стр. 62–92), аутора др Ненада Нинковића, обухвата хронолошки период од револуционарних/Наполеонових ратова до стварања Српске Војводине. Овим делом текста доминира детаљно описивање црквених догађаја, црквених ствари и предмета, унутрашњости храма, дародаваца и ктитора, обичаја и читавог низа дешавања везаних за Црквену општину Лаћарак. Аутор на основу црквених матичних књига анализира демографску структуру места, стање рођених, умрлих, венчаних, што употпуњује и табеларним прегледима. Тако се на једном месту по први пут демографска и црквена историја Лаћарка налазе на једном месту. Нису изостали ни пописи знаменитих Лаћараца, ни њихових породица, имања и добара.

„Између Српске Војводовине и Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца" (стр. 92–131) назив је поглавља др Ненада Нинковића које је посебно динамично за читаоца. Кроз ову целину доминирају многобројни извештаји архивске провенијенције засновани на грађи Архива Црквене општине Лаћарак, која на прворазредан начин сведочи о животу Лаћараца у овом бурном периоду историје Срба у Монархији и Карловачкој митрополији. Аутор кроз текст ниже догађаје, црквено-народне саборе, црквени живот, локалне политичке борбе, трзавице конзервативаца и либерала. Имена проте Уроша Милутиновића и патријараха Германа Анђелића, Георгија Бранковића и Лукијана Богдановића нашла су своје место у анализи црквено-школске аутономије и појединачних општијих црквено-општинских послова у самом Лаћарку. И овај пут незаобилазни су пописи и статистике, што поглавље чини убедљивијим.

Поглавље „У Југославијама" (стр. 132–148), такође аутора др Ненада Нинковића, односи се на догађаје између два рата, али понајвише на ратна страдања, хапшења и проблеме Лаћараца у Другом светском рату. Аутор о тим дешавањима пише јасно и

без предрасуда. Хроника страдања, немаштине и страха од усташких репресија није мимоишла ни овај део Срема. Коришћена је прворазредна архивска грађа. У том погледу ова целина посебно привлачи пажњу читалаца. Слично је и са догађајима после Другог светског рата. Летопис проблема Лаћараца настављен је доласком нове власти насилним откупом, одузимањем земље, колективизацијом, што је у великој мери изменило дотадашњи изглед села. Црква упада у дубљу кризу. Она бива маргинализована дуги низ година, о чему јасно сведоче и црквене књиге. Аутор такође јасно и отворено пише о новонасталом стању, анализирајући при томе и колонизацију, њене токове и домете. Наглашава значај симбиозе старог и новог у селу, што до данас чини нераскидиву целину. Црквена општина у овим догађајима није имала кључну улогу, али је у времену свих успона и падова била са Лаћарцима, као и до тада.

Две целине „Брига о образовању деце" и „Лаћарачки свештеници" (стр. 149–185), др Ненада Нинковића, чине малу посебн~~о~~ целину летописа црквене општине. Брига о школама и школству, која је доминирала у делатности српских карловачких митрополита у дужем периоду посебно од Павла Ненадовића до Стефана Станковића, оставила је трага и у Лаћарку. Аутор се потрудио да представи историјат стварања школског система у Митрополији и посебно у мањим срединама, наглашавајући место Лаћарка. У овом делу такође доминирају подаци црквене општине и црквено-општинских књига. Аутор пише о познатим учитељима и учитељицама, о самој школи, школским плановима, ученицима и животу школе живописно и јасно. Део посвећен лаћарачким свештеницима посебно је вредан и интересантан због животописа свештеника. Аутор је написао биографије месних свештеника и њима обухватио више од два и по века. Подухват вредан сваке хвале, посебно што су биографије писане на изворној архивској грађи, па целина изгледа као биографски речник Лаћарачке црквене општине. Континуитет у свештеничкој и свештенослужитељској служби дао је трајност и јачао црквену општину па се због тога овај део посебно мора вредновати. У наставку текста дат је опширан списак венчаних у Лаћарку под окриљем црквене општине.

Љубиша Шолаја је такође дао леп и прегледан текст „Црква Светих арханђела Михаила и Гаврила спона међу покољењима", у коме је ефектно и бираним речима описао историју Црквене општине Лаћарак.

Књига је богата прилозима, илустрацијама, врхунским фотографијама, што ову вредну монографију чини допадљивијом и за ширу читалачку публику.

Монографија *Српска православна црквена општина Лаћарак* важан је и вредан подухват у сазнавању и спознавању историје Срема, Карловачке митрополије, Срба у Монархији, али и периода који досеже до наших дана. Велики труд аутора, важна архивска грађа, црквене књиге, доводи до тога да су свештеници, учитељи, Лаћарци, описани ~~су~~ у књизи веродостојно, надахнуто и са мноштвом занимљивих детаља. Историја Лаћарка и лаћарачке цркве и црквене општине даје једну нову, бољу слику историје Срема у српском сећању и прошлости. Књига је стога неопходан путоказ да се на микроцелини крене ка писању нових књига о небројеним црквама Карловачке митрополије које чекају историке да се лате пера. У монографији о Црквеној општини Лаћарак имају истински ваљан, вредан и незобилазан пример!

Горана Лемајић
Завод за заштиту споменика културе
Сремска Митровица

ОЛГА БРУКНЕР, ВЕЛИКА ДАУТОВА РУШЕВЉАН, *РИМСКА ПОЉОПРИВРЕДНА ИМАЊА – ВИЛЕ РУСТИКЕ У ЈУГОИСТОЧНОМ ДЕЛУ ПАНОНИЈЕ*, МАТИЦА СРПСКА, НОВИ САД 2015, 192 СТР.

Књига *Римска пољопривредна имања – виле рустике у југоисточном делу Паноније* резултат је рада на пројекту „Римска пољопривредна имања у провинцији Доњој Панонији – *Villae rusticae* и *villae suburbanae*" који су у Матици српској водиле др Олга Брукнер и др Велика Даутова Рушевљан. Књига се састоји из неколико целина које на свеобухватан начин описују географски положај, становништво, успостављање и стабилизацију римске власти, градове, процес урбанизације, пољопривреду, пољопривредна имања и друге аспекте друштвеног и економског развоја југоисточног дела провинције Паноније. Такође се анализирају и објашњавају теме везане за култ и религију, некрополе и начин сахрањивања на овом подручју. Подељено у поглавља која су већим делом индивидуални рад неке од ауторки представљају складну целину у којој је тема свеобухватно обрађена. Књига је урађена двојезично, са паралелним српским и енглеским текстом, што представља њену додатну вредност. Обе ауторке се овом и сличним проблематикама баве деценијама, што се очитује кроз зрело излагање са објашњењима која су јасна и научно добро утемељена. У дванаест поглавља изложени су сви важни аспекти развоја римских пољопривредних имања у делу Паноније, процеси који су довели до стварања таквих аграрних јединица и интеракција са другим кључним аспектима развоја римског друштва у Панонији.

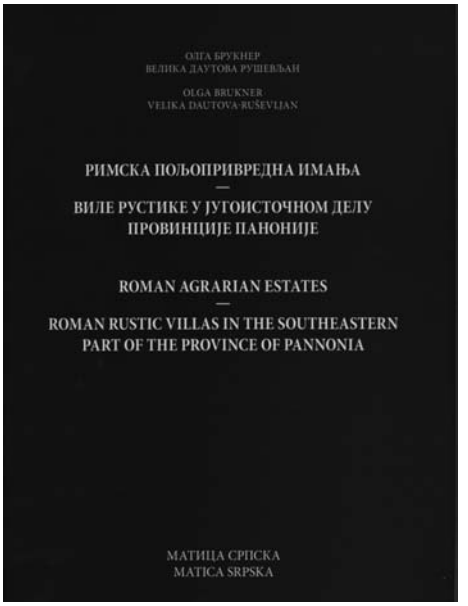

Прво поглавље је посвећено географском дефинисању простора истраживања који обухвата територију провинције Паноније Секунде са Сирмијумом као центром, односно територију данашње области Срема.

У другом поглављу проучава се структура становништва и насеља. Позивајући се на наративне изворе Плинија и Птоломеја и новију литературу, ауторке указују на сложену етничку структуру Срема. На овом подручју је живело становништво хетерогеног етничког састава: Амантини, Сирмијензи, Бреуци и Скордисци. Чини се да су најзначајнију улогу међу овим племенима имали Скордисци. Ауторке анализирају археолошки материјал који потврђује наводе римских историчара и уједно указује на структуру насеља и начин живота домицилног становништва. Пре дефинитивне романизације простора очит је јак келтски утицај на материјалну културу.

Освајање Срема од стране Римљана и консолидовање њихове власти тема су трећег поглавља. Након заузимања ових територија почетком I века н. е. римска држава полако ради на учвршћивању власти, у чему јој највише помаже колонизација. Поред аутохтоних племена нове становнике Срема чинили су Италици, романизовани колонисти из Галије, Германије, Африке и Сирије, као и Јевреји и Грци из Мале Азије. Други вид романизације постизан је регрутовањем локалног становништва – Перегрина, који би након служења у војсци стицали статус грађана а тиме и право на земљу. Они и колонизовано становништво чинили су главну окосницу римске администрације. У овом поглављу такође сазнајемо понешто о положају и изгледу војних логора на овим територијама.

Велики значај за процес урбанизације области Срема и околине имала су и два града колоније које су Римљани основали, Сирмијум (Сремска Митровица) и Басијана (Доњи Петровци). Поглавље број четири посвећено је дефинисању градских (административних) територија ових урбаних заједница.

Пета целина под називом „Комуникације и урбанизација” бави се мрежом путева као и анализом мањих насеља и других грађевина у овом делу провинције Панонија. Римљани су изградњу сигурне и разгранате путне инфраструктуре сматрали једним од приоритета за војне, политичке и привредне планове државе. Ауторке уз помоћ археолошких остатака – већином пронађених миљоказа и писаних извора, покушавају што верније да реконструишу трасу, дужину и генезу ове комплексне мреже путева. Као најзначајније издвајају магистралне путеве Аквилеја – Емона – Сисција (Сисак) – Цибале (Винковци) – Сирмијум – Басијана – Сингидунум (Београд) и Сирмијум – Салона. Ауторке нас упознају и са основним чињеницама о утврђењима панонског лимеса на крајевима ових путева: Таурунум (Земун), Бургена (Стари Бановци), Ритијум (Сурдук), Акуминкум (Стари Сланкамен), Кусум (Петроварадин), Бононија Малата (Баноштор) и утврђења у Чортановцима. Пажња је поред копнених посвећена и пловидбеним путевима и пристаништима на овом подручју. Урбанизација, привредни и пољопривредни развој руралних подручја градских територија Сирмијума и Басијане вршени су оснивањем мањих насеља, вила рустика и путних станица или трансформацијом постојећих домородачких протоурбаних средишта.

Пољопривредна имања – виле рустике на подручју Срема, као главна тема ове књиге детаљно су анализирана у шестом поглављу. Ауторке се прво баве дефинисањем намене, изгледа, основних карактеристика и типова ових за економски развој Царства веома значајних грађевина. Наведене су две потенцијалне дефиниције: „Вила рустика није архитектонски појам, већ по садржају урбаног простора са земљиштем, представља економску јединицу – пољопривредно имање, вишеструке намене” и „Вила русти-

ка је специфичан појам у римској економији који се потврђује урбаним концептом имања и социјалним садржајем у структури становништва". Појава ових настамбина у провинцијама Царства почиње најраније у време династије Флавијеваца (69–96. година). Пре тога преовлађују велика имања – латифундије, које нису биле економски продуктивне за државу. У књизи потом следи свеобухватна анализа више значајних локалитета са остацима вила на подручју истраживања. Обрађене су виле рустике у околини Думбова (код Беочина), Хртковаца, на државном имању код Шашинаца, у близини римског магистралног пута Сирмијум – Сингидунум, као и Царска палата на имању „Глац" (један од рецензената Ивана Поповић указује на грешке везане за обраду палате на имању Глац).

У седмом поглављу упознајемо се детаљно са свим аспектима пољопривреде у Римском царству. Ауторке анализирају земљишну политику према првобитном домородачком становништву југоисточне Панонije, као и трансформацију пољопривредне производње кроз векове. Процес интензивније обраде земљишта праћен је крчењем шума, исушивањем мочвара, подизањем насипа, изградњом цистерни и прокопавањем канала.

Брукнер и Даутова Рушевљан у осмом поглављу детаљно анализирају различите занате који су се развили у Доњој Панонији. Један од битнијих фактора брзог напретка ове делатности била је нова разграната мрежа копненог и пловидбеног саобраћаја. У делу о градитељству детаљно су објашњени начини градње, функционисања и одржавања неких од најимпозантнијих технолошких достигнућа Царства, као што су систем допремања и дистрибуције воде – аквадукт, водоторњеви, цистерне, водовод, римско купатило – терме, житница – хореа, и систем подног грејања – хипокауст. Посебно су обрађене и друге занатске делатности, као што су дрводељство, цигларство, стакларство, ковање и ливење, ткање и предење, керамичарски, каменорезачки и коштанорезачки занат. Ауторке нам доносе детаљан опис сваке од ових занатских грана, као и локације најзначајнијих радионица и релевантних налаза на подручју Срема.

Девето поглавље посвећено је трговини и новчаном промету у југоисточном делу провинције Панонije. Мноштво нумизматичког материјала потврђује нам да су се на овом простору развиле активна монетарно-трговачка делатност и привреда заснована на новчаној размени. Међутим, кад се касније обим размене робе међу провинцијама пореметио, поготово међу сеоским становништвом јача робна размена. Привредни поремећаји проузроковали су привредну кризу, довели до „бекства" новца из провинције због потражње за луксузном робом и великог недостатка новца. Почиње да се кује неквалитетан новац, долази до инфлације. Део поглавља посвећен је и анализи промета новца и потезима које су цареви повлачили у годинама економске кризе како би спречили његову девалвацију. Анализом бројних остава новца из различитих периода нађених на овом простору ауторке указују на неке елементе и хронологију поменутих новчаних криза. Сазнајемо нешто и о ковницама и пронађеним оставама новца у Срему.

Култ и религија у провинцији Панонији тема су десете целине књиге. Посвећена је пажња свим значајнијим божанствима овог подручја. На територији провинције развиле су се три врсте култова: локални, римски и оријентални. Временом је дошло до спајања локалних култова посвећених Силвану и Либеру са римским култним традицијама

поготово Јупитера, Јуноне и Минерве који су и преовладали. Долазак легија са Истока донео је почетком II века низ оријенталних култова у Доњу Панонију. Током III века источни култови Јупитера Долихена, Кибеле и Митре ухватили су дубоке корене. Неки од ових бројних култова имали су изразито синкретичке карактеристике, што се нарочито огледа у култу подунавских коњаника, аутохтоном култу ових простора препуном управо источних елемената.

Једанаесто поглавље говори о начину сахрањивања и некрополама. Међу домаћим становништвом било је широко распрострто спаљивање. Доласком Римљана на значају добија и скелетно сахрањивање, али старији погребни обичаји никада нису нестали. Временом се јављају и различите врсте надгробних споменика са епиграфским елементима. Гробна места се најчешће обележавају стелама, саркофазима, гробним едикулама и надгробним олтарима. Такође су описани и налази са некропола Бешка, Свилош, некрополе на ауто-путу, у Хртковцима и Чалми.

Монографија је богато опремљена Прилозима који се састоје из картографских радова, цртежа, фотографија, списка извора и литературе и регистра. Списак литературе садржи безмало 450 одредница (111 домаће и 324 стране). Веома су драгоцени и илустративни прилози у виду мноштва фотографија 90 најинтересантнијих налаза, цртежа локалитета и карата. Поред вредности за стручну јавност књига је тако написана да је могу користити и аматери. Одлична свеобухватна анализа живота на територији Срема у римском периоду писана научно прецизним али истовремено концизним и лако разумљивим стилом представља одличну и дугоочекивану ретроспективу друштвеног, економског и духовног живота у античком Срему и могла би бити интересантна далеко ширем кругу читалаца и ван научне заједнице.

Мр Дејан Јакшић, виши архивиста
Архив Војводине
Нови Сад

ЗАГОРКА АВАКУМОВИЋ, *ТАМИШКА ЖУПАНИЈА (1779–1849)*, КАТАЛОГ ОДАБРАНИХ САДРЖАЈА ДОКУМЕНАТА, СВЕСКА 3 (1785–1790), НОВИ САД 2015, 314 СТР.

Едиција *Научноинформативна средства о архивској грађи* Архива Војводине богатија је за још једну свеску серије (XIV) посвећене фонду Тамишка жупанија. Жупаније су биле део државне цивилне власти, облик обласне самоуправе и основне административно-територијалне јединице Угарске са знатном надлежношћу у управи и судству. Тамишка жупанија је обухватала централне и источне делове Баната, а њено седиште се налазило у Темишвару. На северу се граничила са Арадском, на истоку са Крашовском, на западу са Торонталском жупанијом, а на југу са Војном границом. Формирана је дипломом царице Марије Терезије од 23. априла 1779. године и конституисана 22. јуна те године. До потпуног успостављања жупанијске власти надзор над њеном територијом је имала Краљевска комисија у Темишвару. На почетку је била подељена на четири среза: Темишварски, Сентандрашки, Липовски и Вршачки. Сва питања у Жупанији била су решавана на генералним и партикуларним конгрегацијама (жупанијским скупштинама).

АРХИВ ВОЈВОДИНЕ
Научноинформативна средства о архивској грађи

Загорка Авакумовић

ТАМИШКА ЖУПАНИЈА
(1779–1849)

Каталог одабраних садржаја докумената
(1785–1790)

XIV/3

АРХИВ

Нови Сад, 2015.

У раду жупанијске администрације до 1918. године постоје два прекида. Први, у времену које обухвата ова свеска, наступио је за владавине цара Јосифа II, који је 1786. године укинуо жупанијски систем и целу Угарску поделио на десет дистриката. Међутим, већ 1790. године, пред крај своје владавине, цар је вратио жупанијама аутономију. Нови прекид наступио је крајем 1849. године када је на основу царске уредбе формирано Српско Војводство и Тамишки Банат. Овај прекид у раду жупанијске администрације трајао је до 1861. године, када је после укидања Војводства поново успостављена Тамишка жупанија.

*

Архивска грађа Тамишке жупаније налазила се најпре у некадашњем жупанијском средишту у Темишвару. Након Првог светског рата грађа се већим делом налазила у Градском музеју у Вршцу, а мањим у Зрењанину, а одатле је 1930-их и почетком 1940-их година пренета у Државну архиву у Новом Саду (данас Архив Војводине). Током 1970-их година отпочети су сређивање и обрада ове грађе и израда информативних средстава. Средином 1980-их грађа Тамишке жупаније је подељена, сходно периодизацији, на два периода, односно два архивска фонда. У архивски фонд Ф. 10 сврстане су књиге и списи који се односе на период до 1849. године, односно до успостављања Српског Војводства и Тамишког Баната, а архивски фонд Ф. 423 обухвата грађу Тамишке жупаније хронолошког оквира 1861–1918. године.

Архивски фонд Ф. 10 Тамишка жупанија (1779–1849) садржи грађу која обухвата период од 1731. до 1849. године и категорисана је као културно добро од изузетног значаја у Архиву Војводине. У саставу Ф. 10 налази се део списа, не великог обима, који се односе на период пре успостављања Тамишке жупаније (1731–1779). Списи који су настали радом жупанијске администрације подељени су на године, а унутар година на групе предмета (организационе јединице). Групе предмета се, уз одређене изузетке, понављају у свакој години. Највећи део предмета у свакој години припада групи конгрегационих списа. У питању су предмети жупанијских конгрегација (скупштина). Ови предмети су сређени према бројевима под којима су завођени у записник, а у случају да немају број, у обзир је узиман датум одржавања конгрегације. Конгрегациони списи без сачуваног записничког броја и датума конгрегације као посебна целина унутар групе конгрегационих списа сређени су хронолошки. Предмети других група, као што су судови, сређени су према истом принципу, односно уз поштовање изворне сигнатуре, или хронолошки када она није сачувана.

Грађа фонда Тамишка жупанија садржи различите рескрипте и наредбе владара, дописе, уредбе и упутства Угарског намесничког већа, Угарске дворске канцеларије, Дворске коморе, других жупанија, војних команди и других органа и институција жупанијских и државних власти упућених Жупанији, као и извештаје и одговоре Жупаније, односно представника жупанијских среских власти и других жупанијских чиновника на упућене дописе. У грађи се налазе различите представке, молбе и жалбе појединаца, као и заједница места, статути вароши и удружења, односно предмети у вези са додељивањем или признавањем одређених права местима или појединцима, затим предмети који се односе на разрез и убирање пореза, смештај и давања за војску, регрутацију и друга војна питања, предмети у вези са јавним радовима (поправке и изградње путева, мостова, итд.), предмети који се односе на различита верска и црквена питања, предмети судског карактера (саслушања, истраге, токови судских поступака), као и различити изводи, прикази и извештаји о прегледу жупанијске благајне, завршни рачуни, предрачуни, признанице итд.

Списи и књиге Ф. 10 само су делимично сачувани. У фонду се налази укупно 111 метара архивске грађе, од тога 135 евидентираних књига и 939 инвентарних јединица (кутија) са списима. Грађа фонда је претежно писана на латинском, затим на немачком, мађарском, незнатно српском и румунском језику. За фонд је израђен сумарни инвентар са

историјском белешком (1989). Део архивске грађе, до 1808. године, аналитички је обрађен – израђен је аналитички инвентар, као и именски, географски и предметни регистри.

У складу са жељом да се грађа овог фонда приближи стручној и широј јавности, Архив Војводине је 2005. године у едицији *Научноинформативна средства о архивској грађи* објавио прву свеску аналитичког инвентара (1731–1782), а 2008. године *Каталог одабраних садржаја докумената* (1782–1784).[1] Трећа свеска представља наставак започетог посла.

*

Трећа свеска у едицији *Научноинформативна средства о архивској грађи* Архива Војводине са насловом *Тамишка жупанија (1779–1849)* обухвата период од 1785. до 1790. године. Овај период карактеришу спровођење Јосифових реформи у Угарској, реорганизација државне управе и администрације, а на спољнополитичком плану рат са Турцима (1787–1791). Такође, ово време карактерише и немачки језик на којем су претежно писани предмети, посебно у 1787. и 1788. години, који је за време Јосифа II уведен у администрацију као службени, уместо дотадашњег латинског језика.

Владавина Јосифа II (1780–1790) обележена је низом промена превасходно на унутрашњополитичком плану. Најпре, 1781. године, он доноси Патент о верској толеранцији и Патент о укидању кметства, који су важили за Аустрију, а 1785. године исти закони донети су и за Угарску. Уредбама које су донесене током 1785. и 1786. године у Угарској је укинут дотадашњи жупанијски и судски систем, а цела Угарска је подељена на 10 дистриката на челу са комесарима. Тамишка жупанија је заједно са Торонталском, Крашовском и Бачком жупанијом, била подређена комесару у Темишвару, који је задржао и титулу великог жупана. Реорганизовано је судство, што је подразумевало укидање или промену надлежности појединих судова, као и оснивање нових. Укинути су жупанијски судови а њихова надлежност је прешла на новоосноване субалтерне судове. Тако су све надлежности Жупанијског суда Тамишке жупаније, заједно са надлежностима жупанијских судова Торонталске и Крашовске жупаније, предате новооснованом Субалтерном суду (Iudicium Subalternum Temesiensis cum Torontal et Krasso unitum) са седиштем у Темишвару. Уведене су и промене у благајничко и пореско пословање, а као резултат спровођења пописа становништва и премеравања земљишта, 1789. године је била укинута работа (кулук) и уведен јединствен порез у Хабзбуршкој монархији. Пред своју смрт, под притиском племства, цар је поништио своје реформе, вратио стање из 1780. године, а жупанијама њихову аутономију. Неуспеху реформи између осталог допринео је и рат против Турака, који није био успешан, а значио је велико оптерећење становништва војним давањима и порезима.

У грађи овог дела архивског фонда Тамишка жупанија, налазе се предмети који сведоче о наведеним променама и догађајима. То су различити рескрипти, уредбе и друга акта

1 Владислав М. Тодоровић, *Тамишка жупанија (1779–1849)*, Аналитички инвентар, свеска 1 (1731–1782), Архив Војводине, Нови Сад 2005; Митар М. Крејић, *Тамишка жупанија (1779–1849)*, Каталог одабраних садржаја докумената, свеска 2 (1782–1784), Архив Војводине, Нови Сад 2008.

везана за промене у администрацији и судству, увођење немачког језика у администрацију, попис становништва и премеравање земљишта, као и предмети о ратним дешавањима (регрутација, смештај и снабдевање војске, избеглице из Турске итд.). Знатан део грађе чине различити дописи комесара Јохана Бахоа. У њима се Жупанија обавештава о донетим краљевим одлукама, тражи се њихово спровођење, слање информација и сл. Поред тога, сачувана грађа сведочи о изградњи школа, цркава, изградњи и поправци путева, мостова, насипа, ту су предмети који сведоче о приходима од различитих усева и друге производње, о елементарним непогодама, поплавама. Грађа у овом фонду сведочи и о уплатама и исплатама Жупанијске, касније Филијалне благајне, о именовању службеника, као и њиховим приходима. За 1790. годину карактеристични су предмети који представљају различите дописе Намесничком већу, палатину и цару и садрже захтеве за уређење прилика у држави након Јосифове владавине, одржавање сабора, а има и грађе која сведочи о изборима великих жупана у жупанијама Угарске.

Обрада оваквог језички сложеног фонда, где су предмети и документи у њима језички измешани, захтева тимски рад, координацију и усаглашавање архивиста који раде на различитим језицима. Носилац рада на фонду архивиста Загорка Авакумовић обрадила је предмете на латинском, одабрала и приредила све описе за издавање и израдила целокупни помоћни информативни апарат. Велики допринос књизи дали су сарадници на обради грађе на немачком језику – архивиста Љиљана Бубњевић и архивски саветник Данијела Бранковић, будући да овај период, за разлику од осталог рада жупанијске администрације, обилује документима писаним готицом.

***

Предговор, након обавезних делова публикације (*насловна страна*, *садржај*, *напомене корисницима*, *списак скраћеница*, *речник мање познатих речи и појмова*), даје основне податке о фонду и његовом садржају, творцу фонда, историјском оквиру и информативним средствима.

Каталог одабраних садржаја докумената

Начин приказа: Број са леве стране испред текста описаног предмета представља архивску сигнатуру предмета, односно број предмета у кутији. Подаци о датуму и месту настанка, уколико их има, налазе се у горњем левом углу изнад текста описаног документа. Број наведен у горњем десном углу изнад текста означава изворну сигнатуру, односно регистратурску ознаку или тематску групу архивске јединице. У доњем левом углу наведен је податак о језику документа, а у десном углу колико листова садржи.

Примедбе обрађивача сведене су на минимум. Предмети у оквиру окружнице (циркулара) су, будући да су у грађи физички спојени, у поступку одабира издвојени из заједничког оквира. Посебни делови предмета, спискови, пописи, извештаји и други прилози су већином наведени у новом реду испод текста садржаја са почетном цртицом.

Садржај: *Каталог* чине изабрани описи предмета за период који обухвата ова свеска за укупно 88 инвентарних јединица (кутија) списа (инвентарни бројеви 24–111). По годинама: за 1785. годину сачувано је 8 кутија (24–31), за 1786. годину 12 кутија

(32–43), за 1787. годину 18 кутија (44–61), за 1788. годину 17 кутија (62–78), за 1789. годину 20 кутија (79–98) и за 1790. годину 13 кутија архивске грађе (99–111).

Жупанијски фондови су сложени и садржајни, у њима се могу пронаћи најразличитије могуће теме из свих области живота и друштва. Повремено су важни догађаји, потребе и друштвене тенденције условили да је у неким годинама сачувано пуно предмета везаних за одређена питања, као у овом специфичном периоду владавине Јосифа II. У таквом обиљу садржаја тешко је наћи баланс у приступу одбиру,[2] али се аутор успешно с тим изборио и ваљано нам представио фонд.

Садржај је исказан сасвим примерено форми аналитичког описа: концизно, језгровито, прегледно и јасно.

Регистри

Именски регистар садржи азбучни списак имена лица која се наводе у описима, са прецизираним својствима (занимање, функција, титула, пребивалиште и др.) значајним за описе докумената у којима се појављују и чији је (архивски) број у наставку наведен. Страна презимена су дата у српској транскрипцији, док су у самом тексту описа написана и изворно.

Географски регистар је по азбучном реду сређен списак географских појмова у српској транскрипцији (насеље, река, пустара, манастир), са назначеним бројем предмета у коме се наводи. Места ван Тамишке жупаније у загради су географски лоцирана (жупанија, област, Војна граница), а алтернативна имена назначена.

На крају књиге приложен је корисни *Преглед насеља Тамишке жупаније по срезовима* са табеларним упоредним прегледом назива места у српском, мађарском, немачком и данашњем званичном облику (са назнаком државе).

Предметно-тематски регистар, како је то уобичајено за сложеније и значајније фондове, садржи одреднице класификоване тематски по ширим и ужим групама, које су унутар група уазбучене. Шире групе су: *Верске установе и организације*, *Властелинства и урбаријал*, *Војска*, *Здравство*, *Привреда*, *Просвета*, *Територија и становништво*, *Управа, правосуђе и јавне службе*.

*

Каталог одабраних садржаја докумената који се налази пред нама, трудом архивисте Загорке Авакумовић и других сарадника који су учествовали у његовом обликовању, садржајном допуњавању и припреми за публиковање, још је један у низу сигурни оријентир и велика помоћ истраживачкој јавности за проучавање свих аспеката прошлости Баната и више грана историје. Жеља нам је да се он што чешће нађе у рукама научних радника, истраживача и других корисника архивске грађе Архива Војводине, као веродостојан путоказ за њено истраживање, коришћење и тумачење.

2 За шире податке о издавању информативних средстава и фонду вид.: Дејан Јакшић, *Едиција научно-информативних средстава о архивској грађи посвећена Тамишкој жупанији*, Годишњак Историјског архива града Новог Сада, бр. 4, Нови Сад 2010, 219–228.

Др Михаел Антоловић
Учитељски факултет
Сомбор

DŽ. DŽ. MEJER, *SVET SE RUŠI. POVEST O VELIKOM RATU 1914–1918*, FILIP VIŠNJIĆ, BEOGRAD 2015, 680 STR.

Обележавање стогодишњице почетка Првог светског рата подстакло је, широм Европе, снажно интересовање јавности за ову, по мишљењу многих историчара, „исконску катастрофу XX века". Обе чињенице послужиле су као подстицај за објављивање бројних дела посвећених овој теми, те су и српске издавачке куће и научне и културне институције, понесене општим трендом, и саме објавиле значајан број наслова о Првом светском рату. Иако је највећи део издања посвећен разним аспектима српске историје, округла годишњица пружила је повод и за попуњавање значајних празнина у постојећој литератури превођењем неколицине радова посвећених општеевропској димензији Првог светског рата. Међу потоње спада и недавно објављена „повест о Великом рату 1914–1914", карактеристичног наслова *Свет се руши* чији је аутор Џ. Џ. Мејер (G. J. Meyer, 1940), угледни амерички новинар и публициста, аутор више популарних историјских дела посвећених енглеској династији Тјудор те чувеној породици Борџија из времена ренесансе.

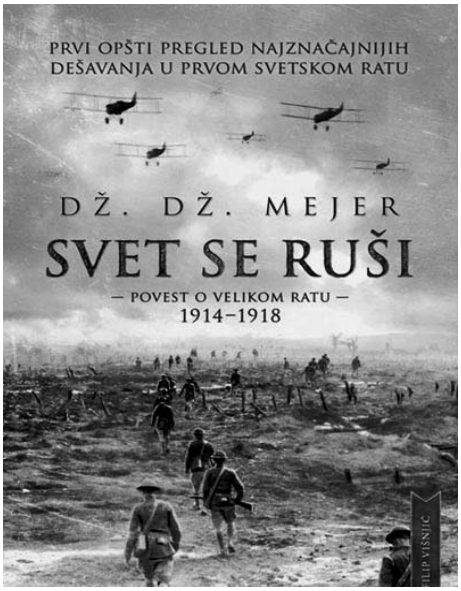

Мејерова историја Великог рата је историјско-публицистичко дело које припада врсти ваннаучне историографије, са првенственим циљем да популарише историјска знања и приближи их ширим круговима читалаца. Попут већине дела ове врсте, и Мејерово дело одликује изразити наративни стил, тј. приповедање о појединим догађајима и личностима. Мејер се свесно одлучио за овакав приступ будући да је, пишући своје дело, пред очима имао просечног читаоца а не уски круг професионалних историчара. Због тога је настојао да се у његовом властитом приповедању ништа не подразумева како би своју историју Великог рата понудио у, како сам каже, „најчитљивијем могућем облику".

Мејер је своје дело структурирао у шест великих хронолошких делова те укупно 36 поглавља. Започевши са Сарајевским атента-

том и држањем великих европских сила током „Јулске кризе" 1914, Мејер се у наставку свога излагања усредсредио на Западни фронт приказујући политичка и војна збивања са изразитим мноштвом детаља укључујући и биографије бројних кључних личности. Стога је он голему пажњу посветио „трци ка мору", бици на Марни, ратовању у Фландрији, Дарданелској операцији (1915), биткама код Вердена и Соме на западу те Брусиловљевој офанзиви на истоку (1916), неограниченом подморничком рату, борбама на Западном и Италијанском фронту (1917), да би након неуспеха немачких офанзива на Западном фронту своје казивање окончао склапањем примирја у новембру 1918. године. Усмеривши тежиште свога излагања ка збивањима на западу Европе, Мејер је у основним цртама указао и на значај ступања САД у рат те револуције у Русији (1917), док је у позадину потиснуо збивања на Источном и Балканском фронту. Слично томе, глобални карактер рата, који се између зараћених страна водио и у Азији, у Африци и широм светских мора, готово потпуно изостаје или представља тек споредни детаљ унутар главног тога Мејерове приповести. Примера ради, Никола Пашић помиње се једино у контексту Јулске кризе, од балканских владара једном се помињу српски краљ Петар и грчки краљ Константин, председник грчке владе Елефтериос Венизелос, који се залагао за ступање Грчке у рат на страни сила Антанте, није поменут нити једном речју, док су збивања на Балканском ратишту врло кратко приказана, првенствено у контексту Дарданелске операције и успостављања Солунског фронта. С друге стране, иако је у приповедању усмерен, пре свега, на војне и политичке догађаје, Мејер свој основни ток излагања надопуњује кратким али живописним приказима развоја ратне авијације, стварности рововског ратовања, употребе бојних отрова, ратне свакодневице, положаја жена, доприноса уметника „ратној ствари" зараћених земаља или пак деловања „Лоренса од Арабије" на подстицање побуне Арапа против Османског царства.

Поред већ поменуте усредсређености на Западни фронт, свакако најозбиљнији недостатак Мејерове књиге јесте његов приказ Јулске кризе те његово тумачење одговорности за покретање Првог светског рата. Иако говори о „бланко чеку" којим је немачки државни врх почетком јула 1914. подржао енергичан обрачун Аустроугарске са Србијом, Мејер не помиње спремност немачког Генералштаба да међународну кризу, узроковану убиством аустријског престолонаследника Франца Фердинанда, искористи за покретање европског рата у коме би Немачка, поразивши истовремено Русију и Француску, остварила своје спољнополитичке циљеве и сврстала се у ред великих „светских сила". Исто тако, потпуно је неприхватљива Мејерова тврдња да кајзер Вилхелм II није био упознат са садржином ултиматума који је Аустроугарска упутила српској влади 23. јула 1914. будући да се политички и државни врх двеју средњоевропских савезничких царевина у потпуној тајности договарао око редоследа дипломатских и војних акција како би, на крају, упућивањем неприхватљивог ултиматума, владе европских земаља биле стављене пред свршен чин. Крајње проблематична је и ауторова оцена која одлуку царске Русије да прогласи делимичну мобилизацију сматра „војнички непотребном и контрапродуктивном", будући да војни обрачун Аустроугарске са Србијом не би, како тврди, утицао на „стратешки положај Русије". Одатле Мејер закључује да је руска мобилизација представљала „чин врхунске лудости" (стр. 88). Коначно, из Мејеровог приказа Јулске кризе није довољно јасно на којој европској сили или си-

лама лежи кључна одговорност за покретање светског рата што је, несумњиво, непосредна последица његовог потпуног занемаривања резултата до којих је још почетком 60-их година прошлог века дошао у својим истраживањима Фриц Фишер и који су, у међувремену, изнијансирани у бројним полемикама и употпуњени новим сазнањима, постали „опште место” унутар главних токова историографије о Првом светском рату. Из импозантног пописа литературе коју је Мејер користио пишући своју књигу, а на коме се налазе и дела која се тек делимично односе на тему, из необјашњивог разлога изостају оба Фишерова фундаментална дела која су већ деценијама доступна у преводу на енглески језик (*Germany's Aims in the First World War*, 1968; *War of Illusions. German Policies from 1911 to 1914*, 1975). Имајући у виду поменуте чињенице, мишљења смо да је Мејерова интерпретација политичких и дипломатских догађаја током Јулске кризе који су, на концу, довели до избијања рата умногоме застарела и да наликује „угодном консензусу” о овом питању успостављеном 30-их година XX века према коме су све европске силе „склизнуле у рат” против своје воље.

Закључујући приказ Мејерове књиге, поновићемо да је реч о изразито традиционалној историји Првог светског рата, како у одабиру историјске фактографије, усредсређене на војне и политичке садржаје, тако и у начину њихове презентације у којој приповедање заузима кључну улогу. Стога сматрамо да би било неупоредиво корисније да се издавач определио за превођење неког од релативно бројних приручника који пружају добар увид у стечена знања и главне правце истраживања у савременој историографији о Првом светском рату. Упркос реченим недостацима, мишљења смо да је превођење овог дела на српски језик ипак важно будући да заинтересованим читаоцима, првенствено студентима историје и других њој сродних хуманистичких дисциплина, пружа изузетно жив и детаљима богат приказ четворогодишњег ратовања на Западном фронту какав до сада није постојао на српском језику. Поред тога, бројна страна лична имена као и географски и стручни појмови по први пут су на исправан и доследан начин транскрибовани на српски језик, што је посебна заслуга преводиоца Драгана Јовановића. Превођење Мејеровог дела послужило је, према томе, као прилика да се нормирају транскрипције не само топонима већ и одговарајући преводи из домена „политичке иконографије и фразеолошке лексике који до сада нису били присутни у српском језику”. Имајући у виду поменуте чињенице, мало је рећи да преводиочев напор заслужује сваку похвалу.

Др Михаел Антоловић
Учитељски факултет
Сомбор

ДЖОН РЕЛ, *KAJZER VILHELM II*, BEOGRAD: FILIP VIŠNJIĆ, 2015, PREVELA S ENGLESKOG JELENA ĆIROVIĆ, 327 STR.

Британски историчар Џон Рел (John C. G. Röhl, 1938) један је од водећих познавалаца историје вилхелминског Рајха, о чему сведоче његова бројна дела посвећена овом раздобљу модерне немачке историје. Ипак, у средишту Релових научних интересовања јесте личност цара Вилхелма II. У прилог томе говори и чињеница да његов *magnum opus* и својеврсну круну његовог професионалног рада представља тротомна биографија кајзера Вилхелма II која представља синтезу 50-годишњег истраживања. Објављена изворно на немачком – књ. 1: *Die Jugend des Kaisers 1859–1888* (1993); књ. 2: *Der Aufbau der Persönlichen Monarchie 1888–1900* (2001); књ. 3: *Der Weg in den Abgrund 1900–1941* (2008) – ова до сада најкомплетнија кајзерова биографија убрзо је преведена и на енглески језик. Међутим, с обзиром на свој несвакидашњи обим (има више од 4000 страна), Релова, у пуном смислу речи, монументална историјска студија намењена је готово искључиво уском кругу стручњака који се истраживачки баве прошлошћу Немачког рајха током владавине Вилхелма II. Стога је Рел, имајући у виду потребе шире читалачке публике, 2013/2014, такође на немачком и енглеском језику, објавио сажету биографију Вилхелма II која је, захваљујући напору издавачке куће „Филип Вишњић", сада доступна и у преводу на српски језик. „Дајџестирану" верзију кајзерове биографије аутор је структурирао у седам хронолошко-проблемских целина у којима је, у форми есеја, приказао најзначајније чињенице о животу Вилхелма II у контексту немачке историје од времена националног уједињења до Другог светског рата.

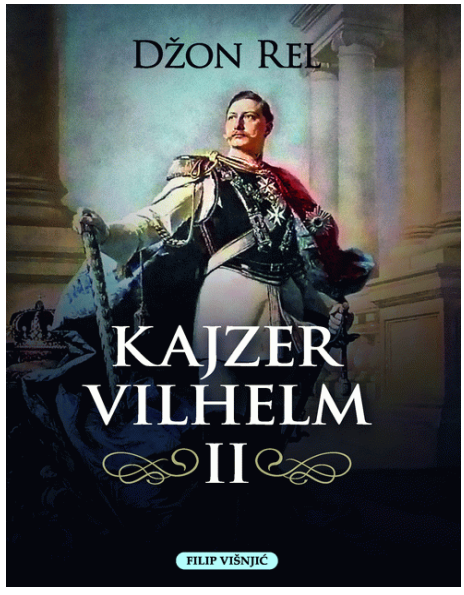

У првом делу „1859–1888: Измучени пруски принц" (стр. 27–66) Рел је кроз пет есеја приказао раздобље од Вилхелмовог рођења до његовог ступања на престо. Услед повреде приликом рођења, унук немачког цара Вилхелма I и британске краљице Викторије, имао је

паралисану и деформисану леву руку те је његово детињство било обележено тегобним медицинским „захватима" (третмани справама за истезање руке и главе) који су оставили трајне психичке последице на личност потоњег немачког кајзера. Приказавши тешкоће које су пратиле Вилхелмово васпитање те крајње скромне резултате које је остваривао у своме образовању, Рел није пропустио да помене ни амбивалентан однос између мајке и сина, који је према њој гајио инцестуозне фантазије. Упркос настојањима својих либералних родитеља (престолонаследника Фридриха и краљевске принцезе Викторије), Вилхелм је потпуно прихватио конзервативни систем вредности и владарски апсолутизам као свој политички идеал. Вилхелмово одбацивање либерализма и парламентаризма показало се нарочито значајним када је он, ненадано, ступио на царски престо након смрти свога оца који је као Фридрих III владао свега 99 дана. Руководећи се идеалом монархистичко-војне аутократије, Вилхелм као немачки кајзер није намеравао да модернизује немачки политички систем те се, како истиче Рел, већ тада дало „наслутити раздвајање Бизмарковог пруско-немачког Рајха од парламентарно уређених земаља северне, западне и јужне Европе које су многи историчари сматрали кључним за разумевање катастрофе која се помаљала у првој половини 20. века" (стр. 62).

У другој целини књиге „1888–1909: Анахрони аутократа" (стр. 69–104) Рел је приказао Вилхелмово успостављање личне власти утемељене на идеји божански санкционисане апсолутистичке монархије. Иако су његова политичка схватања представљала несумњиви анахронизам у немачком друштву обележеном индустријализацијом, урбанизацијом и незаустављивим ступањем маса у политички живот, кајзер је успоставио личну владавину служећи се постојећим уставним решењима и ослањајући се на круг блиских пријатеља. Осим грофа Филипа Ојленбурга и Алфреда фон Валдерзеа, начелника Генералштаба, ову „тајну саветничку клику" повезану и хомосексуалним склоностима окупљену око тзв. „Либенбершког округлог стола", чинили су још и велики војвода Фридрих Баденски, барон Биберштајн, Бернхард фон Билов, генерал Хелмут фон Молтке те „сива еминенција" Фридрих фон Холштајн. Након отпуштања Бизмарка, отпочело је раздобље „слабих канцелара" који су се потпуно налазили у кајзеровој сенци бивајући тек извршиоци његове политике (Лео Каприви, Хлодвиг Хоенлое Шилингсфирст, Бернхард фон Билов).

У трећем делу књиге „1896–1908: Експанзиониста без мере" (стр. 107–142) Рел је приказао изазов који је Вилхелм упутио европским силама својом „политиком светске моћи" и изградњом немачке ратне флоте којом је нарушио равнотежу снага у Европи. Руководећи се мешавином расистичких и милитаристичких ставова те уверењем о сопственој, божјом промишљу одређеној, светско-историјској мисији, кајзер је, заправо, спољној политици приступао на потпуно аматерски начин изазивајући својом непромишљеношћу бројне међународне скандале (примера ради, Кригеров телеграм (1896), и говор у Дамаску (1898) у коме се представио као заштитник муслимана). Упркос одступањима и заокретима у Вилхелмовој спољној политици, у основи се она сводила на „уједињење монархистичких држава на европском континенту под немачком врховном влашћу" (стр. 109). У том контексту треба разумети и његов покушај споразума са Русијом у Бјеркеу (1905) како би одвојио Русију од Француске. На сличан начин, изазваши Прву мароканску кризу исте године, Вилхелм је имао за циљ да

Француска напусти савезништво са Великом Британијом и приклони се Немачкој или пак да се, у супротном, суочи са нападом немачке војске.

Четврти део „1906–1909: Владавина испуњена скандалима" (стр. 145–165) посвећен је двема аферама које су кајзера готово приморале на абдикацију. У „афери Ојленбург" личности из непосредног кајзеровог окружења (Филип Ојленбург, Куно фон Молтке и други) постали су предмет скандала који није само разоткрио њихове хомосексуалне склоности већ су оне представљане као опасност по националну безбедност. Истовремено, објављивањем интервјуа у британском *Дејли телеграфу*, кајзер је изазвао тзв. „Дејли телеграф аферу" која је изазвала опште огорчење немачке јавности и побудила отворене сумње у кајзеров здрав разум како у земљи тако и у иностранству. Видећи у томе заверу „међународног јеврејства" које хоће да му одузме моћ, кајзер је постајао све огорченији антисемита.

У петом делу „1908–1914: Ратоборни врховни војсковођа" (стр. 169–228) Рел је приказао кајзеров утицај на спољну политику Немачког рајха од Анексионе кризе (1908/09), преко Друге мароканске кризе (1911) и балканских ратова (1912/13) све до „Јулске кризе" 1914. године. Водећи се схватањем да је Немачка окружена непријатељским силама, кајзер и круг његових војних и цивилних сарадника настојали су да постигну споразум са Великом Британијом како би обезбедили њену неутралност у будућем рату који су сматрали неизбежним. У том контексту треба разумети и подршку коју је Немачка пружала својој савезници Аустроугарској током Анексионе кризе када је европски рат избегнут, како истиче Рел, „само зато што се царска Русија, још увек уздрмана поразом од Јапана и револуцијом унутар њених граница, повукла" (стр. 172). У Другој мароканској кризи немачка „светска политика" доживела је пораз будући да се Велика Британија, подржавши Француску, изнова показала као бранитељ постојеће равнотеже снага међу европским силама. Одатле је изградња немачке ратне флоте представљала нужан чинилац вођења „светске политике" при чему, наглашава Рел, циљ изградње ратне флоте није било ступање у рат против Енглеске, већ „пробој до положаја светске силе без прибегавања рату" (стр. 181). Циљ – придобити Британију за савезништво чиме би Немачкој била препуштена превласт на европском континенту – није постигнут а „обе земље и њихови савезници су се већ тада тетурале ка ивици светског рата" (стр. 183). Рел је посветио кратко поглавље „ратном савету" одржаном 8. децембра 1912. на коме је донесена одлука да Немачка ступи у рат када прилике буду повољне. Штета је, међутим, што је Рел тек овлаш прешао преко овог питања које је изазивало бројна спорења у немачкој историографији током друге фазе чувене „Фишерове контроверзе". Ово тим пре будући да домет и значај „ратног савета" још увек представља предмет спорења у савременој историографији. У сваком случају, несумњиво је да су највиши војни чиниоци Немачког рајха сматрали да је рат неизбежан, док је сам кајзер неминовност будућег рата поједностављено приказивао као борбу међусобно супротстављених раса „Словена и Германа". Одатле су кајзерови поступци током Јулске кризе представљали логичан след испланиран током претходних месеци. У том смислу, од важности је Релов суд да је „руководство Рајха ... двадесетак војних званичника и цивилни државници Бетман Холвег, Јагов и заменик министра Артур Цимерман – још и пре него што се десио злочин у Сарајеву донело одлуку у корист рата против Француске и Русије" (стр. 210). Коначно, потписујући „бланко чек",

кајзер је своме аустроугарском савезнику 5. јула 1914. пружио безрезервну подршку за обрачун са Србијом по цену европског рата. С обзиром на карактер Вилхелмове личне владавине у којој је он доносио кључне одлуке везане за војску и спољну политику, Рел аргументовано закључује да на кајзеру „лежи велика одговорност – можда и највећа од свих учесника – за изазивање велике европске катастрофе" (стр. 227).

Годинама светског рата Рел је посветио шесту целину под називом „1914–1918: Заступник богомдане немачке мисије" (стр. 231–247). Видећи у рату сукоб „божанског принципа монархије и дијаболичне идеје о демократији", кајзер је, попут канцелара Бетман Холвега, заговарао опсежни програм анексија који би под немачку доминацију ставио читаву Европу „од Атлантика до Урала и од Финске до Малте", уз пространо колонијално царство у средњој Африци (стр. 233). Иако је његово учешће у рату било ограничено на постављења највиших војних званичника, кајзер је током читавог рата имао последњу реч у доношењу важних одлука, попут оне о неограниченом подморничком рату 1917. године. При томе, занимљиво је ауторово запажање да што су кајзерова „маштања о светској доминацији постајала бизарнија, то се (он) све више сводио на беспомоћног владара у сенци у свом властитом царству" (стр. 243), да би вест о револуцији и рушењу монархије примио са потпуном неверицом.

Послератну судбину свргнутог кајзера аутор је обрадио у седмом и, уједно, последњем делу биографије „1918–1941: Изгнанство испуњено осветољубивошћу" (стр. 251–268). У њему су приказани живот бившег кајзера у холандском избеглиштву, његови приватни послови као и планови око повратка на власт. Од значаја је поменути Вилхелмов узнапредовали „махнити антисемитизам" – сматрајући Јевреје одговорнима за револуцију и пропаст династије Хоенцолерн, он је непрестано заговарао освету и њихово физичко уништење. Одатле не треба да чуди његова пријемчивост према нацистичкој идеологији, одушевљење спољнополитичким успесима нацистичке Немачке као и ратним победама 1939/40, упркос Хитлеровом одбијању да обнови монархију. Осокољен освајањима нацистичке Немачке, Вилхелм је умро у Холандији 4. јуна 1941. године.

Ауторова намера била је да резултате својих вишедеценијских истраживања предочи у облику који је прихватљив ширем кругу читалаца и да тиме, поред осталог, пружи властити допринос расправи о узроцима Првог светског рата која је изнова оживљена уочи и током обележавања његове стогодишњице. При томе, Рел иступа са „ортодоксних" позиција Фрица Фишера, отворено се супротстављајући ревизионистичким настојањима којима се превасходна одговорност државног врха Немачког рајха за покретање светског рата замењује поделом одговорности између свих европских сила. Рел сматра да „вертикална" тј. германоцентрична интерпретација узрока рата, коју је документовао у својим радовима Фишер а коју су употпунили његови млађи следбеници, није потпуно неспојива са „хоризонталном" или паневропском перспективом, као и да је шира европска перспектива „непроцењива" за потпуније разумевање чинилаца који су детерминисали политику немачког вођства. Упркос томе, Рел категорично одбија тезу да су све европске силе подједнако одговорне за избијање рата у који су „склизнуле" попут „месечара", заговарајући традиционалну, „фишеровску" тезу да је немачки државни врх, заједно са својим аустроугарским савезницима, свесно изазвао рат у повољним околностима, надајући се победи у рату која би омогућила

успостављање немачке превласти на европском континенту. Одатле Рел тврди да се „теза о ‘склизнућу’ у Први светски рат може одржати само свесним пренебрегавањем или умањивањем добро познатог, необоривог доказа за оне супротне, изричите примере које наводим у овом животопису кајзера” (стр. 13). На мети Релове критике нашао се, пре свега, историчар Кристифер Кларк, који је својом књигом *Месечари. Како је Европа кренула у рат 1914.* (*The Sleepwalkers: How Europe Went to War 1914*, 2012) постао синоним за нови талас ревизионистичке историографије о Првом светском рату коју је подстакло обележавање стогодишњице. Рел је документовао Кларкову тенденциозност показавши како је он у својој књизи свесно занемарио оне изворе који говоре о плановима немачког државног врха да испровоцира рат (стр. 211–212). Коначно, Рел је аргументовано доказао да је Вилхелм, у појединим важним сегментима, као што су тежња ка доминацији над европским континентом те изразити антисемитизам, представљао „Хитлеровог претходника”. У прилог томе сликовито говоре речи које је кајзер изговорио одушевљавајући се Хитлеровим освајањем Северне и Западне Европе током пролећа 1940. године: „Бриљантни водећи генерали у овом рату потекли су из *моје* школе, под мојом командом су се борили у [Првом] Светском рату као поручници, капетани и мајори. Ишколовани од стране Шлифена, спровели су његове планове које је он сковао под мојом влашћу на исти начин што смо ми учинили 1914. године” (стр. 15). На тај начин, на примеру првог човека Немачког рајха, Рел је аргументовано потврдио ваљаност Фишерове тезе о „континуитету структура моћи” у модерној немачкој историји од Бизмарка до Хитлера које сносе историјску одговорност за изазивање два светска рата у првој половини XX века.

С обзиром на чињеницу да је о кајзеровом животу до сада на српском језику била доступна једино публицистичка књига Емила Лудвига *Виљем Други* (објављена пре више од осам деценија и одавно застарела како у методолошком тако и у фактографском погледу), превод Релове ванредно занимљиво написане и подацима богате биографије Вилхелма II заслужује сваку похвалу – осим што представља језгровит преглед најкарактеристичнијих чињеница о кајзеровом животу унутар широког контекста немачке и европске историје, она пружи и солидан увид у савремена историографска знања не само о Вилхелму II већ и о најважнијим „путевима и странпутицама” модерне немачке историје.

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

93/94(497.113)

СПОМЕНИЦА Историјског архива “Срем” / одговорни уредник Ђорђе Ђурић. - 2002, 1- .- Сремска Митровица : Историјски Архив “Срем”, 2002-. - 24 cm.

Тираж 500.

ISSN 1451-3676

COBISS .SR-ID 186901511

ISSN 1451-3676

